

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI ANASANAT DALI
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI PROGRAMI

FAS İSLÂM MİMARİSİNDE HAT SANATI
MERİNİLER DÖNEMİ (1196 –1465)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BADR ESSAİHİ

İSTANBUL 2024

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANS ÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI ANASANAT DALI
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI PROGRAMI

FAS İSLÂM MİMARÎSİNDE HAT SANATI
(MERÎNÎLER DÖNEMİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BADR ESSAİHİ
(230301102)

Danışman
(Prof. Dr. M. Hüsrev Subaşı)

DÜZELTİLMİŞ TEZ

İSTANBUL 2024

11/10/2024

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı Geleneksel Türk Sanatları Tezli Yüksek Lisans programı öğrencisi 230301102 numaralı Badr ESSAIHI'nın hazırladığı "Fas İslâm Mimarîsinde Hat Sanatı (Merînîler Dönemi)" konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili 2. Tez Savunma Sınavı, 11/10/2024 Cuma günü saat 16:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

	Jüri Üyesi	Karar
1	Prof. Dr. M. Hüsrev SUBAŞI (Danışman)	Kabul
2	Prof. Dr. Süleyman BERK	Kabul
3	Dr. Öğr. Üyesi Sumeyye Zehra SARUHAN	Kabul
4
	..	.
5
	..	.
6
	(İkinci Danışman)*.....	.

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Badr Essaihi

DÜZELTME METNİ

1. Tez baştan sona yeniden gözden geçirmiş ve tüm yazım hataları düzeltilmiştir.
2. Attârîn Medresesi'nde bulunan bir Kufi kuşak yazısının detaylı (vektörel) çizimi oluşturulmuş, kuşağın sonunda rastlanan yanlış restorasyonun izlerini barındıran hatalı yazım düzeltilmiş ve tashihli biçime tezde yer verilmiştir.
3. Tezdeki fotoğraf ve çizim sayısı artırılmış, Fas İslâm mimarîsi ile Endülüs İslâm mimarîsi arasındaki etkileşimi gösteren fotoğraflar değerlendirme bölümüne de eklenmiştir.
4. Tez boyunca çeşitli mimari eserlerde karşımıza çıkan Ayetler ve Arapça metinler imla yönüyle bir daha gözden geçirilmiş ve gerekli tashihler tamamlanmıştır.

FAS İSLÂM MİMARÎSİNDE HAT SANATI (MERÎNİLER DÖNEMİ)

Badr Essaihi

ÖZET

İslâm dünyasında el-Mağribü'l-Aksâ yani “Uzak Batı” olarak bilinen, Fenikeliler, Kartacalılar ve Romalılar’ın hakimiyetinden sonra 8. yüzyılda İslâm ile müşerref olan Fas coğrafi, tarihî ve siyasî açıdan önemli bir ülkedir. Türkiye’de İslâm coğrafyasının özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nunda hüküm sürdüğü Suriye, Mısır, Tunus, Cezayir gibi ülkelerindeki mimarî eserler hakkında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışmalar mevcut olmasına rağmen Fas'taki İslâm sanatı ve mimarîsi konusu etrafında çok nadir çalışma bulunmaktadır.

Bu tez, İslâm Sanatları Tarihi açısından önemli addedilen **Merînîler Dönemi (1196-1465)** Fas İslâm Mimarîsi'ndeki hat sanatını incelemek amacıyla Türkiye’de yapılmış ilk çalışmadır. Tezde, Fas'taki İslâm mimarî eserler dönem özellikleri, plan, malzeme, teknik ve tezyînî boyutlarıyla ele alanacak. Bu incelemeler, bölgeye özgü sanat üslubunun evrimi, etkilendiği medeniyetler ve bu özelliklerin tanımlanmasını yönelik bilgiler verilecektir. Ayrıca, Merînî dönemindeki hat sanatının yeri, rolü, kullanılan hat türleri ve mimarî eserlere katkısı da ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Sanatları Tarihi, Merînîler Dönemi, Fas İslâm Mimarîsi, Hat Sanatı, Mimarî Eserler.

ARABIC CALLIGRAPHY IN THE MOROCCAN ISLÂMIC ARCHITECTURE (MARINID PERIOD)

Badr Essaihi

ABSTRACT

Morocco, known in the Islâmic world as "al-Maghrib al-Aqsa" (the Farthest West), became part of the Islâmic realm in the 8th century after being ruled by the Phoenicians, Carthaginians, and Romans. It is a country of significant geographic, historical, and political importance. While there are graduate and doctoral studies on Islâmic architectural works in countries like Syria, Egypt, Tunisia, and Algeria within the Ottoman Empire's territories, research on Moroccan monuments is rare.

This thesis aims to explore the art of Arabic calligraphy in Moroccan Islâmic architecture from **the Merîni era (1196-1465)**, recognized as a golden a.g.e. for Moroccan Islâmic architecture. The study analyzes the period characteristics, planning, materials, techniques, and decorative aspects of Islâmic monuments in Fez. Through these analyses, the evolution of the region's distinct art style, the civilizations that influenced it, and the defining features of this style are identified. Additionally, the role and types of calligraphy used in the Merîni era, along with their contribution to architectural works, are examined in detail.

Keywords: Islâmic Arts History, Islâmic World, Merîni Era, Moroccan Islâmic Architecture, Calligraphy, Architectural Works.

ÖN SÖZ

VIII. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra, Fas'taki farklı hanedanlıklar döneminin kültür ve medeniyetlerini yansıtan birçok cami, medrese, saray, türbe gibi eserler inşa etmişlerdir. Bu eserler, İslâm sanatının zenginliğinde bir göstergesidir.

Bu çalışmanın amacı, İslâm ülkeleri arasında önemli bir yere sahip olan Fas'taki İslâm mimarîsinin merînîler dönemi bölgelerinde plan, teknik, malzeme, süsleme ve özellikle mimarîde yer bulmuş kitâbelerin hat sanatı açısından incelenmesidir. Bununla birlikte, İslâm sanatları tarihi açısından önemli ve özgün bir yere sahip olan Fas hat sanatı üslubunun geçirdiği aşamalarda , etkilendiği medeniyetlerin sanatları ve özellikleri ana hatlarıyla ele almaktadır.

"Fas Mimarîsinde Hat Sanatı, Merînîler Dönemi (1196-1465)" başlıklı Yüksek Lisans tezim dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, "Coğrafya, Tarih ve Kültürel Yönüyle Fas" başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde, "Fas İslâm Mimarîsine Genel Bakış" adı altında, Fas'taki İslâm Mimarîsi'ne, kuruluşundan Sâ'dîler'in sonuna kadar genel bir perspektiften yaklaşmıştır. Üçüncü bölüm, "Fas'ta Hat Sanatı" olarak düzenlenmiş olup, Mağribî hat sanatının en önemli çeşitlerinin tanımları sunulacaktır. Dördüncü ve son bölüm ise, "Merînî Mimarîsinde Hat" başlığı altında, Merînîler döneminde inşa edilen mimarî eserlerdeki hatların en dikkate değer olanları, özellikle camiler ve medreseler üzerinde yoğunlaşarak incelenecektir.

Çalışmamın başından sonuna kadar maddi ve mânevi anlamda yanımda olup bilgi ve ilgisini benden esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mehmet Hüsrev Subaşı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi'ne bu araştırmaya imkân sağladığı için teşekkür ederim.

Kasım, 2024

Badr Essaihi

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
ŞEKİL LİSTESİ.....	ix
RESİM LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. COĞRAFÎ, TARİHÎ VE KÜLTÜREL YÖNÜYLE FAS.....	5
1.1. COĞRAFYA.....	5
1.2. TARİHÇE.....	8
1.3. KÜLTÜR VE MEDENİYET.....	10
1.3.1. Dinî ve Tasavufî Hayat.....	10
1.3.2. İlmî Hayat.....	13
1.3.3. Dil ve Edebiyat.....	15
1.3.4. Eğitim.	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	18
2. FAS İSLÂM MİMARİSİNE GENEL BAKIŞ.....	18
2.1. İDRİSÎLER DÖNEMİ (788-909)	18
2.1. MURÂBITLAR DÖNEMİ (1056-1147)	20
2.1. MUVAHHİDLER DÖNEMİ (1130-1269)	22
2.1. MERİNÎLER DÖNEMİ (1196-1465)	24
2.1. SA'DÎLER DÖNEMİ (1511-1659).....	26
2.1. ALEVÎLER DÖNEMİ (1631'DEN GÜNÜMÜZE)	27
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	30
3. FAS'TA HAT SANATI.....	30
3.1. FAS HATTATLIĞINA GENEL BAKIŞ.....	30
3.2. FAS'TA KULLANILAN HAT ÇEŞİTLERİ.....	31
3.2.1. Kûfî.....	31
3.2.2. Mebsût.....	34
3.2.3. Mağribî Sülüs.....	35
3.2.4. Mücevher (Fâsî).....	37
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	38
4. MERİNÎ MİMARİSİNDE HAT SANATI.....	38
4.1. CAMİLERDE HAT SANATI.....	39
4.1.1. Taza Ulu Camii (1172).....	41
4.1.1.1. Genel Bilgi.....	41
4.1.1.2. Mihrap Hatları.....	44

4.1.1.3. Mihrap Kubbesinde Hat.....	46
4.1.1.4. Büyük Âvize Hatları.....	47
4.1.2. Hamra Camii (1331).....	51
4.1.2.1. Genel Bilgi.....	51
4.1.2.2. Mihrap Hatları.....	52
4.1.2.3. Mihrap Kubbesinde Hat.....	56
4.1.3. Ebu'l-Hasan Camii (1341).....	57
4.1.3.1. Genel Bilgi.....	57
4.1.3.2. Ana Girişte Ahşap Kitâbeleri.....	59
4.1.4. Şerabliyyîn Camii (1342).....	61
4.1.4.1. Genel Bilgi.....	61
4.1.4.2. Ana Girişte Ahşap Kitâbe.....	62
4.1.4.3. Minare Hatları.....	64
4.1.5. Lalla ez-Zhar Camii (1357).....	66
4.1.5.1. Genel Bilgi.....	66
4.1.5.2. Ana Giriş Kitâbeleri.....	68
4.2. MEDRESELERDE HAT SANATI.....	71
4.2.1. Sıhrîc Medresesi (1321).....	72
4.2.1.1. Genel Bilgi.....	72
4.2.1.2. Mağribî Kûfi Hatlar.....	74
4.2.1.3. Mağribî Sülûs Hatlar.....	79
4.2.2. Attârîn Medresesi (1323).....	83
4.2.2.1. Genel Bilgi.....	83
4.2.2.2. Mağribî Kûfi Hatlar.....	87
4.2.2.3. Mağribî Sülûs Hatlar.....	95
4.2.3. Fes Ebû İnanîye Medresesi (1355).....	99
4.2.3.1. Genel Bilgi.....	99
4.2.3.2. Mağribî Kûfi Hatlar.....	105
4.2.3.3. Mağribî Sülûs Hatlar.....	111
4.3. ASKERÎ MÎMARÎDE HAT SANATI.....	119
4.3.1. Şâlle Külliyesi (1339).....	119
4.3.1.1. Genel Bilgi.....	119
4.3.1.2. Şâlle Kapısı Kitâbesi.....	121
4.3.1.3. Külliyedeki Diğer Hatlar.....	125
4.4. MÎMARÎ KÎTÂBELERDE TEKRARLANAN METİNLER.....	133
4.5. FAS İSLÂM MÎMARÎSİNDE TEZYÎNÂT.....	138
4.5.1. Geometrik Tezyînât.....	138
4.5.2. Bitkisel Tezyînât.....	142
DEĞERLENDİRME.....	145
SONUÇ.....	151
KAYNAKÇA.....	153
DİZİN.....	157

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Fas Haritası (aa.com.tr).....	5
Şekil 2: Merînîler Haritası (wikimedia.org).....	38
Şekil 3: Taza Ulu Camii Planı (Boris Maslow).....	41
Şekil 4: Fes Hamra Camii Planı (Boris Maslow).....	51
Şekil 5: Ebu'l Hasan Camii'nin planı (Boris Maslow).....	58
Şekil 6: Şerabliyyîn Camii Planı (Boris Maslow).....	61
Şekil 7: Lalla ez-Zhar Camii Planı (Boris Maslow).....	66
Şekil 8: Fes Sıhrîc ve Sbaiyyin Medreseleri planı (Lucien Golvin'den).....	72
Şekil 9: Fes Attârîn Medresesi planı (Mohammed Amrani Abourouh).....	83
Şekil 10: Attârîn Medresesi'nden Kûfi hat şeridinin restore edilen kısmının alternatif çizimiyle birlikte vektörel tasarımı.(Essaihi ve Taib Elmourabit).....	91
Şekil 11: Attârîn Medresesi'nden 'المالك لله - <i>el-Mülkü lillâh</i> ' kitâbesinin restore edilmeden önceki hâlinin çizimi (Taib Elmourabit).....	94
Şekil 12: Fes Ebû 'Înâniye Medresesi planı (Charles Terasse'dan).....	102
Şekil 13: Şâlle genel planı (Georges Marçais'den).....	121
Şekil 14: Merînî Medresesi süslemelerin dağılımı örneği (Essaihi).....	146

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Fas, Ait Benhaddou kasabası 11. yy, (expedia.com)	7
Resim 2: II. Hasan Camii'nde bayram namazı (casa24.ma).....	11
Resim 3: Âlim Said El-Kemelî'nin El-Muvatta' tefsiri derslerinden bir görüntü (İstagram Sayfası : sheikh_ekamali).....	14
Resim 4: Mevlay İdrîs Zerhûn Camii ve Türbesi (AljazeeraDoc).....	19
Resim 5: İbn Yusuf Camii'nden kalan Murâbitlar şadırvanın iç kubbesi (Essaihi).....	21
Resim 6: Kutubiye Camii'nin minaresi (flickr.com)	23
Resim 7: Fes Ebû İnaniye Medresesi (flickr.com).....	25
Resim 8: Merakeş Sâ'dîler Türbesi mescid kısmının mihrabı (Essaihi).....	26
Resim 9: Fes Muhammediye Medresesi giriş kısmı (Essaihi).....	28
Resim 10: Mağribî Mushafta Fâ (ﻑ) ve Kâf (ﻙ) noktalamas (Bin Youssef Lib. FAS).....	31
Resim 11: Karaviyyîn Camii'nin mihrap cephesi ve üstündeki kubbe (Essaihi).....	32
Resim 12: Mağribî Mushafın 2. cildin son sayfası, 14. yy, Endülüs (Metmuseum.org/fr).....	33
Resim 13: Hucurât Sûresi, tirşe üzerine Mebsût Hattı, 13. yy, Endülüs (TIEM)	34
Resim 14: Sahih el-Buhârî Şerhinin başlıklarındaki mağribî sülüs, 18. yy. (AQ. Fas)..	36
Resim 15: Mücevher Hattı ile Sahih el-Buhârî eserinin 17.cildi, 14. yy (Sotheby's.com).....	37
Resim 16: Mevlây Yezîd Camii'nin mihrabı (Essaihi).....	40
Resim 17: Taza Ulu Camii iç avlu ve harem kısmından görünüm (Salmon).....	42
Resim 18: Merînîlerin eklediği tamir kitâbesi (1291 MS) (Salmon).....	43
Resim 19: Taza Ulu Camii'nin mihrabı (1172) (Salmon).....	44
Resim 20: Taza Ulu Camii'nin mihrabında mağribî sülüs yazı kuşağı (Salmon).....	45
Resim 21: Taza Ulu Camii'nin mihrabındaki kûfî metin (Salmon).....	45
Resim 22: Taza Ulu Camii'nin mihrabının üzerindeki kubbe (Salmon).....	46
Resim 23: Mihrabın üzerindeki kubbeden yazı ve mukarnas detayları (Salmon).....	46
Resim 24: Taza Ulu Camii bronz âvizesi (Sol), bronz âvizenin alttan görünüm (sağ) (Sol : Sümeyra Ocak. sağ : Salmon).....	47
Resim 25: Taza Ulu Camii âvizesinden hat (F.Sümeyra Ocak / Çizim :Essaihi).....	49
Resim 26: Taza Ulu Camii'nin âvizesinden bir detay (Salmon).....	50
Resim 27: Taza Ulu Camii âvizesinden hat detayları (Salmon).....	50
Resim 28: Fes Hamra Camii Avlu ve Minaresi (flickr.com).....	51
Resim 29: Hamra Camii mihrabının üst kısmında yazı ve tezyînât detayı (Essaihi).....	52
Resim 30: Hamra Camii'nde mihrap sütun başlarından bir örnek (Salmon).....	53
Resim 31: Hamra Camii mihrap sütun başlarındaki yazı detayı (Sümeyra Ocak).....	54
Resim 32: Hamra Camii mihrabındaki " ملك - Mülkün " kelimesi (Essaihi).....	55
Resim 33: Hamra Camii mihrap üstündeki ahşap kubbe (Salmon).....	56
Resim 34: Ahşap Kubbenin yazı detayı (Salmon).....	56
Resim 35: Ebu'l-Hasan Camii'nin vakfiye niteliğini taşıyan kitâbesi (Salmon).....	57
Resim 36: Ebu'l-Hasan Camii'nin Minaresi (Salmon).....	58

Resim 37: Ebu'l-Hasan Camii'nin giriş portalinde tezyînât detayı (Essaihi).....	59
Resim 38: Ahşap girişinden “ <i>el-mülkü lillâh</i> - الملك لله” ifadesi (Essaihi).....	60
Resim 39: Ahşap girişinden “ <i>el-Yümn</i> -اليمن” ifadesi (Essaihi).....	60
Resim 40: Şerabliyyîn Camii’nin Minaresi (wkimedia.org).....	61
Resim 41: Şerabliyyîn Camii girişinin saçak kısmında ahşap oyma yazı (Essaihi).....	62
Resim 42: Şerabliyyîn Camii ana girişinden yazı detayı (Essaihi).....	63
Resim 43: Şerabliyyîn Camii minaresinde Ma’kılî pano (Salmon).....	64
Resim 44: Şerabliyyîn Camii minaresinde Ma’kılî hat " <i>Bereketü Muhammed (sav)</i> " (Salmon).....	65
Resim 45: Şerabliyyîn Camii minaresinde Ma’kılî ile Hz. Peygamber ve çihar yâr-i güzîn isimleri (F:Salmon / Çizim: Essaihi).....	65
Resim 46: Lalla ez-Zhar Camii’nin Minaresi (wkimedia.org).....	66
Resim 47: Lalla ez-Zhar Camii’nin taş girişinde taşa mahkûk yazı ve süslemeler (wkimedia.org).....	67
Resim 48: Lalla ez-Zhar Camii’nin taş girişinin üst kısmında yazı ve mukarnas detayı (Essaihi).....	68
Resim 49: Lalla ez-Zhar Camii taş girişinde mağribî kûfi hat ile " <i>el-Mülkü lillâh</i> - الملك لله " (F. Salmon / Çizim: Essaihi).....	69
Resim 50: Lalla ez-Zhar Camii taş girişindeki Mağribî sülû ile " <i>eüzü</i> <i>billah</i> "(Salmon).....	69
Resim 51: Lalla ez-Zhar Camii taş girişindeki mağribî sülûsü ile " <i>Besmele</i> " (Salmon).....	70
Resim 52: Lalla ez-Zhar Camii’nin taş girişindeki Mağribî sülûs yazı kuşağı (Essaihi).....	70
Resim 53: Sıhrîc Medresesi avlusundan bir görünüş (Chris Martin).....	73
Resim 54: Sıhrîc Medresesi avlu cephelerinden bir görüntü (Essaihi).....	74
Resim 55: Sıhrîc Medresesi avlusundaki Mağribî kûfi yazı kuşağı (Essaihi).....	75
Resim 56: Sıhrîc Medresesi avlusundaki oymalı sedir panelleri (Essaihi).....	76
Resim 57: Sıhrîc Medresesi avlusunda ahşap oymalı hat " <i>el-yümn</i> -اليمن" (Essaihi).....	76
Resim 58: Sıhrîc Medresesi avlusunun sütunlerdeki yazılar (Essaihi).....	77
Resim 59: Sıhrîc Medresesi avlusundaki sütunlarında mağribî kûfi (Essaihi).....	77
Resim 60: Sıhrîc Medresesi avlu girişinde " <i>Bereketü Muhammed</i> "ibaresi (Essaihi).....	78
Resim 61: Sıhrîc Medresesinde oymalı ahşap panelleri (Essaihi).....	79
Resim 62: Sıhrîc Medresesinde oymalı ahşap panellerindeki mağribî sülûs hat örneği (Essaihi).....	80
Resim 63: Oymalı ahşap kemerden (لتؤمنوا بالله ورسوله) âyet detayı (Essaihi).....	81
Resim 64: Sıhrîc Medresesinde oymalı alçı kuşaklar örneği (Essaihi).....	82
Resim 65: Attârîn Medresesi vakfiye kitabesi (Essaihi).....	85
Resim 66: Attârîn Medresesi avlusundan bir görünüş (Salmon).....	86
Resim 67: Attârîn Medresesi girişindeki mağribî kûfi kitâbesi (flickr.com).....	87
Resim 68: Attârîn Medresesi avlusunda üst kısımdan mağribî kûfi hat kuşağı (Essaihi).....	87
Resim 69: Attârîn Medresesindeki mescid girişi (flickr.com).....	88

Resim 70: Attârîn Medresesi mescid girişinin panellerindeki mağribî kûfi hat / 1. ve 2. Kısım detayı (Essaihi).....	89
Resim 71: Attârîn Medresesi'ndeki Kûfi hat şeridinin restore edilen kısmının alternatif çizimi (Essaihi ve Elmourabit).....	90
Resim 72: Mescid girişindeki " الملك لله - <i>el-Mülkü lillâh</i> " ifadesi (Essaihi).....	92
Resim 73: Avluya bakan pencereledeki yazılar (flickr.com).....	93
Resim 74: Kûfi hat ile " البقاء لله - <i>el-Bakâ lillâh</i> " ifadesi (Essaihi).....	93
Resim 75: Kûfi hat ile " الملك لله - <i>el-Mülkü lillâh</i> " ifadesi (Essaihi).....	94
Resim 76: Attârîn Medresesi avlusunda mağribî sülüs yazı kuşağı (Essaihi).....	94
Resim 77: Attârîn Medresesi avlusundan bir görünüş (flickr.com).....	95
Resim 78: Attârîn Medresesi avlusundaki duvar cephelerinde Mağribî sülüs yazılar (Essaihi).....	96
Resim 79: Attârîn Medresesi avlu içindeki duvar cephesine Mağribî sülüs yazılar (Essaihi).....	97
Resim 80: Attârîn Medresesi avlusu cephelerinden örnek. (Essaihi).....	98
Resim 81: Attârîn Medresesinden mağribî sülüs orijinal kısmı örneği (Essaihi).....	98
Resim 82: Fes Ebû İnaniye Medresesi vakıfiye kitâbesi (Salmon).....	101
Resim 83: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusu ve minaresi (flickr.com).....	103
Resim 84: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlu cephelerinden nir görüntü (Essaihi).....	104
Resim 85: Fes Ebû İnaniye Medresesinden " <i>el-Mülkü lillâh</i> " kitâbesi (Essaihi).....	105
Resim 86: Fes Ebû İnaniye Medresesinde " <i>el-Bakâü lillâh</i> " ve " <i>el-Mülkü lillâh</i> " (Essaihi).....	106
Resim 87: Fes Ebû İnaniye Medresesinde bazı mağribî kûfi konumları (Essaihi).....	106
Resim 88: Fes Ebû İnaniye Medresesi kitâbelerinde " <i>Bereke</i> " ve " <i>el-Yümün</i> " ifadesi (Essaihi).....	107
Resim 89: Fes Ebû İnaniye Medresesi girişindeki duvarlarından birinde yazı ve tezyînât detayı (Essaihi).....	108
Resim 90: Fes Ebû İnaniye Medresesi giriş duvarlarından yazı detayı (Essaihi).....	109
Resim 91: Fes Ebû İnaniye Medresesinden Mağribî kûfi ile " لا إله إلا الله الملك " (Essaihi).....	110
Resim 92: Fes Ebû İnaniye Medresesi giriş kısmı (Essaihi).....	111
Resim 93: Fes Ebû İnaniye Medresesi giriş kısmından mağribî sülüs yazı kuşağından 3 görünüm detayı (Essaihi).....	112
Resim 94: Fes Ebû İnaniye Medresesi'nin girişindeki koridorlarından bir görüntü (Essaihi).....	113
Resim 95: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusunda yazı ve süsleme (Essaihi).....	114
Resim 96: Fes Ebû İnaniye Medresesinde <i>fetih</i> ve <i>zafer</i> ayeti (Essaihi).....	115
Resim 97: Fes Ebû İnaniye Medresesi dersliğin girişindeki yazılar (Essaihi).....	116
Resim 98: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusundaki ahşap kapısının yazıları (Essaihi).....	116
Resim 99: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusunda alçı oyma tekniğiyle Mağribî sülüs yazıları (Essaihi).....	117
Resim 100: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusundaki ahşap oymalı hat örneği (Essaihi).....	117

Resim 101: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusunda kesme çini ile hat (Essaihi).....	118
Resim 102: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısı ve surları (flickr.com).....	119
Resim 103: Şâlle Külliyesinden genel görünüş (flickr.com).....	120
Resim 104: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısı kulelerinden hat ve mukarnas detayı (flickr.com).....	122
Resim 105: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısında yazı ve tezyînat detayı (Joseph de La Nézière).....	123
Resim 106: Rabat Şâlle külliyesi giriş kapısından yazı detayları (flickr.com).....	124
Resim 107: Ebü'l-Hasan Türbesinin dış duvarı (flickr.com).....	125
Resim 108: Ebü'l-Hasan Türbesi dış duvarının üst kısmında kûfi ile "el-Mülkü lillâh " (flickr.com).....	126
Resim 109: Ebü'l-Hasan Türbesi dış duvarının ortasında "el-Mülkü lillâh vahdeh" ibâresi(flickr.com).....	127
Resim 110: Ebü'l-Hasan Türbesinden dış duvar cephesinden yazı detayı (Joseph de la Nézière).....	128
Resim 111: Ebü'l-Hasan Türbesinin dış duvar cephesinden yazı detayı (Salmon).....	129
Resim 112: Şâlle külliyesinde Merînî sultanı Ebü'l-Hasan türbesinin mihrabı (Flickr.com).....	130
Resim 113: Şâlle külliyesinde Ebu'l Hasan Türbesinin mihrabında yazı detayları (flickr.com).....	131
Resim 114: Merînî Sultanı Ebu'l Hasan Türbesi mihrabının sol köşesi (flickr.com).....	132
Resim 115: Karaviyyîn Camii'nin Mihrabında yazı ve süsleme (Essaihi).....	134
Resim 116: İbn Salah Camii minaresinde "Bereke-ü Muhammed (sav)"(Essaihi).....	136
Resim 117: b. Yusuf Medresesinde "el-mülkü lillâh "ve"el-izzu lillâh " (flickr.com).....	137
Resim 118: Fes Merînî Medreselerinden "el-Yümn" kelimesi (flickr.com).....	137
Resim 119: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusundan süsleme örneği (flickr.com).....	138
Resim 120: Fes Merînî Medreselerinden geometrik süsleme örnekleri (Essaihi).....	139
Resim 121: Fes Ebû İnaniye Medresesi ahşap tavanında geometrik süsleme (Essaihi).....	140
Resim 122: Fes Ebû İnaniye Medresesi minaresinde Şebeke (شبكة) motifi (flickr.com).....	141
Resim 123: Fes Ebû İnaniye Medresesinde süsleme örneği (Essaihi).....	142
Resim 124: Attârîn Medresesinde bitkisel süsleme örnekleri (Fouad Blili).....	143
Resim 125: Ebû İnaniye Medresesinde bitkisel süsleme örneği (Fouad Blili).....	143
Resim 126: Ebû İnaniye Medresesinde hat, bitkisel ve geometrik tezyînat örneği (Essaihi).....	144
Resim 127: Sela Ebu'l Hasan Medresesinde mağribî kûfi örneği (Essaihi).....	147
Resim 128: Alhamra Sarayı'nın hat ve süsleme detayları (lankaart.com)	149

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen Eser
a.g.m.	adı geçen Makale
AQ	Al-Qarawiyyin Kütüphanesi
BNRM	Bibliothèque Nationale du Royaume du Maroc
b.	bin
DİA	Türkiye Diyanet vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	editör
Essaihi	Badr Essaihi
FSMVÜ	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Haz.	Hazırlayan
H.	Hicri
madd.	maddesi
MÖ	milattan önce
ö.	ölüm tarihi
Salmon	Xavier Salmon
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Thk	Tahkik eden
TİEM	Türk ve İslâm Eserleri Müzesi – İstanbul
vb	ve benzeri
yy	yüzyıl

GİRİŞ

Fas, arapça ismi El-Memleketü'l-Mağribiyye (Batı Krallığı)'dır. Genellikle *El-Mağrip* kelimesi kullanılır. Tarihî referanslarda, ortaçağ Arap tarihçileri ve coğrafyacılar, Fas'ı; *el-Mağribü'l-Aksâ* (Uzak Batı) olarak anmışlardır. Aynı şekilde Cezayir için *El-Mağribü'l-Awsat* (Orta Batı) ve Tunus için de *El-Mağribü'l-Ednâ* (Yakın Batı) ifadesiyle anmışlardır. "Morocco" kelimesi, Latince'deki "Morroch" kelimesinden gelir. Morroch latince'de Murâbitlar ve Muhavvidler'in başkentleri olan Marakeş'e verilen isimdir. İranlılar 'Marakeş' derken, Türkler ise İdrisî ve Merînî dönemlerini, başkent Fes'ten dolayı bu ülkeye Fas demişlerdir.

İslâm sanat ve kültürü alanındaki araştırmaları, sanatçılar, sanat alanları, dönem ve coğrafya farklılıklarına göre değişiklik gösterir. Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğunun hüküm sürdüğü ülkeler hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, hareketli bir tarihî geçmişe ve İslâm ülkeleri arasında siyasi, kültürel ve sanatsal bakımdan seçkin bir konum sahip olan Fas'taki sanat eserleri ve özellikle Mağribî hat sanatı hakkında oldukça az çalışma bulunmaktadır. Oysa VIII. yüzyılda Müslümanların fethinden itibaren, Fas'ta hüküm süren farklı hanedanlıklar kendi kültür ve dini anlayışlarını yansıtan cami, medrese, zaviye ve türbe gibi birçok eserler inşa ederek İslâm Sanatı'nın gelişim ve zenginliğine katkıda bulunmuşlardır.

"Fas İslâm Mimarîsinde Hat Sanatı"; *Merînîler Dönemi (1196 –1465)* adlı bu araştırmanın amacı; bahse konu dönemdeki hat sanatına ışık tutmaktır. Merînîler, mimarî kitâbeler ve yazma eserler açısından önemli bir miras bıraktılar. Merînî dönemi incelendiğinde, Fas mimarîsindeki hatlar ve kütüphanelerde bulunan yazma eserlerin büyük bir kısmını oluşturduğu görülecektir.

Bu araştırmada, Merîni dönemi cami ve medreselerin tarihi özeti ve dikkat çeken önemli özellikleri ele alınacak bu eserlerin kapıları, duvarları, mihrapları, avluları ve tüm diğer kısımlarda bulunan hat örnekleri incelenecek ve üzerinde ayrıntılı bir analiz yapılacaktır. Yapılan analiz, hatların kullanımı, stili, teknikleri ve sembolik anlamlarını kapsayacaktır.

Ayrıca, eserlerin mimarî özellikleri ile hat sanatı arasındaki ilişki de incelenecektir. Dolayısıyla Fas'taki İslâm mimarîsi ve hat sanatının zenginliği ve çeşitliliğinin ortaya konulması hedeflenmektedir.

İstifade edilen kaynaklar arasında genel tarih ve coğrafya kitapları, seyahatnameler ve İslâm Mimarîsi ile ilgili genel literatürün yanı sıra, araştırma konusu olan Fas Mimarîsi ile ilgili özel eserler de bulunmaktadır. Bu kaynakların bir kısmından, önemlerine göre kısaca bahsetmek gerekirse :

Dönem itibarıyla bölgenin coğrafî özellikleri ve tarihi ele alınarak coğrafya açısından Makkarî'nin (ö.1631) *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* ve *Nüzhetü'l-Müşâk* isimli eseri ve Merrakûşî'nin (ö.1250) *Kitâbu'l-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr* isimli eserlerini zikretmeliyiz.

Bölgenin dönem tarihi açısından Fesli tarihçi İbn Ebû Zer'in (ö. 1340) eseri, *el-Enîsü'l-Mutrib bi-Ravdi'l-Kırtas fi Ahbâri Müluki'l-Mağrib ve Tarîh-i Medînet-i Fâs*, adlı eser Fas tarihi ve sosyo-kültürel hayatına dair önemli bilgiler içermektedir. Ceznâî'nin (14. yy) *Cenâ Zehrati'l-âs fi Binaî Medînet-i Fâs* adlı eseri de, İdrîsîler'in Mağrib'e gelişinden Fes'in imarına ve Karaviyyîn ve Endülüs Camilerinin inşasına kadar geniş bir tarihsel çerçeveyi ele alır. Ayrıca, Murâbit ve Muvahhidler dönemlerindeki gelişmeler ve Merînîler'in Fes'teki mimarî eserlerine değinir. Özellikle Ebû İnan ve Ebu'l-Hasan dönemindeki camiler, dersler, vakıflar ve kütüphaneler hakkında bilgi verir ve Merînîler dönemi Fes'i hakkında temel kaynak olarak seçilmiştir.

Fas tarihi hakkında Türkçe kaynak olarak en önemli eserlerden biri, İsmail Ceran'ın doktora tezi olan *Mağrib'de Sa'dîler* ile Türk Tarihi Kurumu tarafından yayımlanan *Fas Tarihi* adlı yayınlardır.

Hat sanatı alanında dikkat çekici kaynaklardan biri, hattat Dr. Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî'nin 2021 yılında yayınlandığı *el-Hattu'l-Arabî fi Bilâdi'l-Mağrib* adlı eserdir. Eserde Mağrib ülkelerine (Tunus, Fas ve Endülüs) hat sanatının

giriş ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgiler ve analizler sunulmaktadır. Dr. Ömer Êfâ ve Dr. Muhammed el-Mağrâvî tarafından 2013 yılında yayınladığı *el-Hattu'l-Mağribî: Tarih ve Vâkı ve Âfak'* adlı eser, Mağribî hat sanatının geçmişi, bugünü ve geleceği ile Mağribî hattının çeşitleri mevzu edilmiş ve konu örneklerle zengileştirilmiştir.

20. yüzyılın başında Fransızların Fas'ta idaresi döneminde, tarihi eserlerin belirlenmesi ve korunması adına çeşitli çalışmalar yapılmış ve mimarî eserler incelemek üzere farklı enstitüler kurulmuştur. Bunlardan biride, 1921 yılında Rabat'ta kurulan Fas Araştırmaları Enstitüsü (l'Institut des Hautes Etudes Marocaines) idi. Bu enstitü tarafından yayımlanan *Hesperis* dergisi, 1959 yılına kadar 47 sayı olarak yayınlandı ve bir süre kesintiye uğradıktan sonra yeniden başladı. Daha sonra *Tamuda* dergisi ile birleşerek *Hesperis-Tamuda* olarak Rabat Muhammed V Üniversitesi Edebiyat Fakültesi himayesinde yayın hayatına devam etmiştir. Derginin tüm sayıları taranmış ve seçilen makaleler tez için önemli kaynak olmuştur.

Yine 20. yüzyılın başında Fas araştırmalarına ciddi katkı sağlayan Henri Terrasse'nin (ö. 1971) eserleri de tez için sıkça başvuru kaynakları arasında sayılabilir. Özellikle *L'art Hispano-Mauresque* adlı eser, Endülüs'teki İslâm eserleri ile Mağrib'deki aynı döneme ait eserler arasındaki bağlantıları anlayarak İspanyol-Mağribî sanat etkileşimini anlamamıza yardımcı olacaktır. Aynı dönemde yaşamış Fransız şarkiyatçı George Marçais'in (ö. 1962) *Manuel d'Art Musulman: L'Architecture Tunisie, Algerie, Maroc, Espagne, Sicil* adlı iki ciltlik eseri, Kuzey Afrika mimarlığı için temel kaynaklar arasında sayılmaktadır.

Fransa'ya göç etmiş Rus asıllı Boris Maslow (ö. 1962), 1927 yılından ölümüne kadar Fas'ta yaşadığı ve tarihi eserleri koruma müfettişi olarak görev yapmıştır. Maslow'un *Les Mosqueés de Fés et du Nord du Maroc* adlı eseri, özellikle Fes ve Taza şehirlerindeki camiler hakkında çalışmaya rehberlik eden önemli kaynaklardan birisidir.

Marmara Üniversitesi'nde Doktora Öğrencisi Sümeyra Ocak tarafından 2019 yılında hazırlanan *Fas'ta İslâm Mimarîsi Kuruluşundan Sâdîler'in Sonuna Kadar* başlıklı tezi fetihten Sâdîler döneminin sonuna kadar olan süreçteki mimarî eserleri listeler, bu eserleri tanımlar ve özelliklerini ve bileşenlerini ortaya koymaya çalışır. Araştırmacının buradaki mimarî eserlerin genel özelliklerine dair tespitleri teze önemli bir destek sağlamıştır.

Mezkür kaynaklar tarihi, coğrafi, politik ve dini faktörlerin Fas mimarîsi üzerinde dikkate değer bir etkiye sahip olduğu göstermektedir. Dolayısıyla, önemli bir etkileşime vesile olan bu durum, Fas İslâm mimarîsinde hat sanatının doğu ve diğer ülkelerden farklı bir şekilde gelişmesine ve kendine ait bir özgünlü oluşturmasına imkan sağlamıştır denilebilir Mağribî hat sanatındaki estetik vurgunun farklılığı ve özgünlüğü, özellikle camilere ve medreselere odaklanarak, Merînîler dönemi boyunca Fas İslâm mimarîsinde yer bulmuş hat sanatına dair önemli örneklerin incelenmesiyle konu daha iyi anlaşılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. COĞRAFYA, TARİHİ VE KÜLTÜREL YÖNÜYLE FAS

1.1. COĞRAFYA

Günümüzde Tunus, Cezayir, Fas ve Büyük Sahrayı içeren kuzeybatı Afrika bölgesini ifade eden "Mağrib" terimi, tarihte İslâm yönetimi altındaki İber Yarımadası (İspanya ve Portekiz), Malta ve Sicilya'yı da ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bugün "Mağrib" denildiğinde, akla ilk gelen ülke ise Fas'tır.

Resmi adı "el-Memleketü'l-Mağribiyye" olan Fas'ın başkenti, Atlas Okyanusu kıyısında yer alan Rabat'tır. Kuzey Afrika'nın en kalabalık ülkesi olan Fas, meşrûti monarşi yönetim biçimi ile yönetilmektedir. 1956 yılında Fransa'nın egemenliğinden kurtularak bağımsızlığını kazanan Fas, tabiat koşulları, demografik ve ekonomik özellikleri bakımından kuzeyde esas Fas ile güneyde ise çöl alanı olan Batı Sahrâ (الصحراء المغربية) olmak üzere iki ana bölgeden oluşmaktadır.

Şekil 1: Fas Haritası (aa.com.tr)

Sırrı Erinç'in "Fas; Fiziki ve Beşeri Coğrafya" adlı eserine göre, İspanyolların 1976'da Batı Sahrâ'dan çekilmeleri sonrasında, bu eski sömürge toprakları başlangıçta Fas ve Moritanya arasında paylaşıldı. 1979 yılında Moritanya, kendi payına düşen kesimi terk ettiğinde, 252.120 km²'lik alanı kaplayan tüm Batı Sahrâ, Fas tarafından ilhak edildi. Bu olaydan sonra, ülkenin yüzölçümü yaklaşık 1/3 oranında artarak 710.850 km²'ye ulaştı.

Bugünkü Fas toprakları, kuzeyde Akdeniz kıyısından (halen İspanya'nın işgali altında olan Melilye ve Sebte hariç), güneyde Yengeç dönencesinin ötesindeki Cabo Bianco yakınlarına kadar, kuş uçuşu 2200 km boyunca uzanan ve ortalama 400 km genişliğinde bir şerit şeklindedir. Bu şerit, kuzeyde Akdeniz (kıyı uzunluğu 512 km), batıda Atlas Okyanusu (kıyı uzunluğu 2934 km), güneyde Moritanya ve doğuda Cezayir ile sınırlanmıştır.

Fas'ın Batı Sahrâ'yı ilhak etmesi nedeniyle, günümüzde komşusu olan Cezayir ile ciddi siyasi sorunlar yaşamaktadır. Fas ve Cezayir ortak geçmişleri ve komşuluklarına rağmen, sınırlardan Cezayir'e geçiş veya Cezayir'den Fas'a geçiş yasaktır.

Ülkenin kuzeydoğu-güneybatı ekseninde uzanan Atlas Dağları arasında geniş ve verimli topraklar bulunmaktadır. Ülke, kuzeyinde Akdeniz, batısında ise Atlas Okyanusu ile çevrilmiştir ve bu coğrafi konumu sebebiyle diğer Afrika ülkelerine kıyasla akarsu kaynakları bakımından avantajlı bir durumdadır. Fas'ın en uzun nehirleri olan Ümmü'r-Rebî ve Sebû, ülkenin önemli hidrolojik kaynaklarını oluşturarak okyanusa ulaşırlar. Sûs, Tensift ve Lukkos nehirleri de benzer şekilde okyanusa akmaktadır. Kuzeydeki Melviye ırmağı Akdeniz'e dökülürken, güneyde yer alan Der'a ve Ziz nehirleri ise Sahra Çölü'ne doğru akışını sürdürürler.¹

Fas coğrafyasında kuzeyden güneye ve batıdan doğuya doğru seyahat edildiğinde, çeşitlenen iklim koşullarına tanık olunur. Kuzey ve Orta Fas'ta, Akdeniz ve Atlas Okyanusu'na yakın bölgelerde Akdeniz iklimi hakimdir; burada kışlar yumuşak ve yağışlı, yazlar ise kurak ve sıcak geçer. Ülkenin kuzeyindeki Atlas Okyanusu kıyıları, sulamasız tarıma uygun miktarda yağış alırken, iç kesimlere doğru

¹ Hasan el-Vezzân, **Vasfû İfrikiyye**, Beyrut 1983, s. 254; İsmail Ceran, **Fas Tarihi**, Ankara 2011, s. 3.

yağış miktarı azalır. Bu durum, iç kesimlerde yıllık sıcaklık farkının artmasına neden olur ve yaz aylarının özellikle çok daha sıcak geçtiği görülür.

Bitki örtüsü; yağış miktarındaki değişkenlik neticesiyle oluşan büyük iklim farklılıklarını yansıtır. Fas'ın doğu ve güney kesimlerinde, yılda 100 mm'den daha az yağış alan bölgeler çöl halinde olup 100-200 mm yağış alan bölgeler ise, kuraklığa dayanıklı seyrek otlar ve çalılardan oluşan steplerle kaplıdır. Buna karşılık, yağışın yeterli olduğu Atlas dağlarının denize bakan yamaçlarında daha yoğun bir bitki örtüsü bulunur. Ovalarda ve dağlarda, daima yeşil çalılar ile yabani zeytin, ardıç, bir çam türü olan tuya, ve mantar meşesi gözlenirken, daha yüksek irtifalarda ardıç, köknar ve sedir ağaçlarına rastlanır.²

Resim 1: Fas, Ait Benhaddou kasabası (11. yy)

(Expedia.com)

Fas, yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Fosfat, manganez, kurşun, barit, demir, kaya tuzu, bakır, maden kömürü gibi kaynaklar, işlenebilen mineraller arasında yer alır. Bu kaynaklar içerisinde en önemlisi ülke ekonomisinde en belirgin rol oynayan fosfattır. Dünya fosfat rezervinin yaklaşık üçte

² S. Erinç, "Fas; Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DiA**, İstanbul 1992, c.12, s. 186.

ikisi Fas'ta Harîbga, Yûsufiye ve güneyde Batı Sahrâ bölgesindeki Bûkrâ'da yer almaktadır. Ülke, yılda ortalama 21 milyon tonluk fosfatlı kaya üretimiyle, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyada bu alanda önemli bir konuma sahiptir. Fosfat kayası ve sülfürik asit ihracatı, Fas'ın önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır.³ Son yıllarda. Özellikle otomotiv ve uçak endüstrisindeki gelişmeler, ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlamıştır. Sosyal destek hizmetlerine yapılan yatırımlarla Fas devlet idaresinin sosyal hayata dair olumlu yaklaşımı yanında, toplumun refah düzeyini artırmada önemli bir rol oynamakta ise de yüksek işsizlik oranı, yavaş ekonomik büyüme, düşük bireysel gelir ve artan enflasyon gibi problemler de vardır.

1.2. TARİHÇE

Fas'ın ilk sakinleri hakkında kesin bilgiler olmasa da, M.Ö. 3000'lerde doğudan gelen kabilelerin yerli halkla karıştığı varsayılmaktadır. Fas'taki Berberî halk, Fenikeliler'in sahile gelmesiyle ticarete adapte olmuş, ancak Fenikeliler'in kurduğu koloniler daha sonra Kartacalılar'ın kontrolüne geçmişse de Kartacalılar'ın Pön Savaşları'nda Roma'ya yenilince Fas, Roma nüfuzu altına girmiştir. M.S. 40'lı yıllarda resmen Roma yönetimine geçen bölge, yaklaşık dört yüzyıl boyunca Roma hakimiyetinde kalmış, 430 yılında ise Vizigotlar tarafından İspanya'dan kovulan Vandallar, Fas'taki Roma hakimiyetine son vermişlerdir.

Müslümanların Fas'a topraklarına girişi ünlü komutan Ukbe b. Nâfi ile gerçekleşmiş, ancak kendisi bir Berberi kabile reisinin saldırısında şehit edilmiştir. Ukbe b. Nâfi'nin vekili Züheyr b. Kays ve ardından Hassan b. Numan ve Musa b. Nusayr tarafından sürdürülen mücadelelerle, bugünkü Fas sınırları içindeki topraklar Müslümanların eline geçmiştir. 786 yılında, Hz. Hasan'ın torunlarından Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Hasan ve taraftarları ile Abbâsîler arasındaki Fah Savaşı'ndan sonra, yine Hz. Hasan'ın soyundan olan İdris b. Abdullah Abbasîler'den kaçarak Arap yarımadasını terk edip Fas'a yerleşmiş ve kuzey Fas ile ve güneydeki bazı bölgeleri kontrolü altına almıştır. II. İdris döneminde devlet daha da güçlenmiş, ancak 828 yılında II. İdris'in ölümüyle parçalanarak ülke Haricîler, Endülüs Emevîleri ve Fatimîler

³ Aynı eser, s. 187.

arasında mücadele alanı haline gelmiştir. Bu siyasi mücadele, politik istikrarsızlığa neden olsa da, kültürel ve sanatsal zenginliğin artmasına engel olmamıştır. Bu süreçte Zenâte Berberileri otorite tesis etmişler ve 1080'lere doğru Yusuf b. Taşfin liderliğindeki Murâbitlar, bugünkü Fas sınırları içindeki bölgelerin yanı sıra Cezayir'in batısı ve İspanya'nın güneyini kontrol altına almışlardır.⁴

1125 yılında, Muvahhidler Murâbitlar'a karşı mücadeleye başladılar. Her iki taraf da Mâlikî mezhebine bağlı olmasına rağmen, bazı dini konulardaki fikir ayrılıkları siyasi alana taşınmış Muvahhidler, 1147 yılında başkent Marakeş'i ele geçirerek kendi devletlerini kurmuşlar. Yaklaşık bir asırdan fazla bölgede hakimiyet sağlayarak Fas'ın dinî, kültürel ve ekonomik gelişimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. 13. yüzyıl başlarında devletin zayıflamasıyla, merkezden uzak bölgelerde isyanlar ve ayrılıklar yaşanmış, Merinîler, bu durumdan faydalanarak Meknes, Fes ve Marakeş'i ele geçirerek Merinî devletini kurmuşlar. İki asır kadar hüküm sürerek Berberî kavminin dil ve kültür mirasını korumuş, şehirlerin İslâmlaşma ve Araplaşma sürecini hızlandırmışlardır. Ancak daha sonra, Arap ve Berberî kabilelerin çatışmaları sonucu merkezi otorite zayıfladı ve yönetim kısa süreliğine Vattasîlerin kontrolüne geçmiştir.⁵

1524 yılında Marakeş'i ele geçiren Sa'dîler, 1550 yılında Fes şehrini de kontrol altına alarak iktidara gelmişler. 1578'de tahta çıkan Ahmed el-Mansur döneminde siyasi istikrar sağlanmış, ancak, 1603 yılında Mansur'un ölümüyle oğulları arasında baş gösteren taht kavgaları ülkeyi, Güney ve Kuzey Fas olarak ikiye ayırmış. 1620'lerden itibaren Orta Atlas bölgesi ve Rabat civarındaki isyanlar ise, Alevî şerifleri olan Filâlîler'in yükselişine zemin hazırlamış⁶ ve 1664 yılında Marakeş ve Fes'i fetheden Mevlây Reşid'in yirmi yıl içinde muhalif kabileleri mağlup etmesiyle uzun süreli Filâlî yönetimini kurmasına yol açmıştır.

Mevlây İsmail döneminde sağlanan istikrar 1724 yılında ölmesiyle ardından son bulmuş ve ülke yine iç karışıklara maruz kalmış, 30 yıl süren karışıklıkların ardından sırasıyla Mevlây Abdullah, Mevlây Muhammedi, Mevlây Yezid ve torunu Mevlây Süleyman tahta geçmiş, son süreçte siyasi istikrar sağlanarak İngiltere, Fransa, Danimarka gibi Avrupa ülkeleri ile antlaşmalar yapılmış ve dış ticaret kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak halktan alınan vergiler sultanların itibârını

⁴ İsmail Ceran, **Fas Tarihi**, Ankara 2011, s. 65-66.

⁵ İbrahim Harekât "Fas; Tarih", **DİA**, İstanbul 1992, c.12, s. 189-190.

⁶ Aynı eser, s. 191.

sarsmış 19. yüzyılda Fas'ta otorite boşluğu yaşanılmış ve bu yüzyılın ikinci yarısında Fas, sömürgeleştirilme girişimlerinin siyasi mücadelesine sahne olmuştur. Henüz çocuk yaşta tahta geçen Sultan Abdülaziz zamanında (1894-1908) birçok karışıklık çıkmış, bunun üzerine başkaldıran kardeşi Abdülhafız'ın hükümrancılığının bazı Avrupa ülkeleri tarafından kabul edilmemesi sonucunda çıkan karışıklıkta Fransa ve İspanya arasında çaresiz kalan Abdülhâfiz 1912'de Fransa'nın ülkedeki himayesini kabul eden antlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır.⁷

1927 yılında V. Muhammed döneminde, II. Dünya Savaşı sırasında güçlenen milliyetçi hareketlerin etkisiyle Fas'ta doğan ve gittikçe güçlenen bağımsızlık hareketinin ateşi ile V. Muhammed'in sürgüne gönderilmesinin halk arasında isyanlara ve karışıklıklara yol açması milliyetçi liderler ve özellikle Abdulkerim El-kattabî'nin öncülüğünde Fas halkı Fransa sömürge otoritesine karşı giriştiği bağımsızlık mücadelesi sonunda başarıyla sonuçlanınca, Fransa zorunlu olarak V. Muhammed'e ülkesine dönme iznini vererek 1956'da bağımsızlık antlaşmasını imzaladı. Bugün, Fas'ın meşrutî monarşisinde bağımsızlık mücadelesinin önderliğini yapan bu liderin torunu VI. Muhammed tahtta bulunmaktadır.

1.3. KÜLTÜR VE MEDENİYET

1.3.1. Dinî ve Tasavufî Hayat

Fas'ta İslâm öncesi halkların dinî inançları hakkındaki mevcut bilgiler net değildir. Fas coğrafyasında H.62-63'te (681-682) başlayan Arap-İslâm fetihleri, H.92 (711) yılında Mûsâ b. Nusayr ile tamamlanmışsa da, Berberîler'in direnmesi ve arazinin engebeli oluşu, Arap-İslâm inanç ve kültürünün bölge halklarının bütününe tamamıyla nüfuz etmesini geciktirmiştir. Bununla birlikte, Berberîler'in kendi aralarında birlik oluşturamamaları ve Bizans baskılarının, Arap-İslâm fetihinin kolaylaşmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Mûsâ b. Nusayr'ın, Berberîlerin Endülüs'ün fethi sırasında orduya dahil edilmesi Berberîlere İslâm inancını kazandırmada etkili oldu isede Hâricîliğin, Berberîler arasında taraftar bulmaya başlamasıyla bu süreçte Sâlih b. Tarîf adlı bir kişi tarafından başlatılan bir hareket, yaygın İslâm inancının Berberîler arasında yayılmasını olumsuz etkilemiştir. İdrîsîler döneminde hükümdarlar Şîa mezhebine meylederken, Mâlikî mezhebi de etkisini göstermeye başladı. Murâbitlar

⁷ Davut Dursun, "Fas; Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", *DiA*, c. 12, s. 194.

döneminde ise ribâtların çoğaldığı ve Mâlikî mezhebinin devletin resmî mezhebi haline geldiği düşünülmüştür. Ribâtlar, düşman saldırılarına karşı korunma sağlarken, aynı zamanda inzivaya çekilenler için ibadethane ve dinî ilim öğrenmek isteyenler için birer mektep görevi gören Ribatların da etkisiyle tasavvufî akımlara karşı fıkıh âlimleri mücadele başamıştır.⁸

Resim 2: II. Hasan Camii'nde bayram namazı

(Casa24.ma)

Fas'ta Muvahhidler döneminde İbn Tûmert (ö. 1130) liderliğindeki tevhid hareketiyle Râfîzîlik izleri ortadan kalkmış ve Mâlikî mezhebi neredeyse tümüyle Fas coğrafyasında hakim mezhep olmuştur. Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Abdülmü'min el-Gûmî (1094 -1163) Mâlikî mezhebini korurken, sonrasında Ya'kûb el-Mansûr Zâhirî (1138 – 1199) mezhebini benimsemiş ve bu mezhebin etkisi zamanla artmıştır. Murâbitlar döneminde ise tasavvuf akımları henüz tam olarak kurumsallaşmamış olsa da İbn Hirzihim (ö. 1163) , Ebû Şu'ayb es-Sanhâcî (ö. 1176) ve Ebû Ya'zâ b. Meymûn (ö. 1177) gibi önemli mutasavvıflar bu dönemde yaşamıştır.

⁸ İbrahim Harekât, a.g.e., s. 196.

Merînîler döneminde ise tasavvufî hareketlerin çoğalmasıyla dinî hayat yeni bir çehre kazanmıştır. Mâlikî mezhebi tekrar öne çıkarak ribâtların yerini zâviyeler almıştır.

Vattâsîler döneminde de zâviyelerin sayısının artmasıyla tarikatlar iyice yagınlaşmıştır. Bu dönemde Abdülazîz et-Tebbâ ve Ahmed Zerrûk gibi önemli âlim ve mutasavvıflar etkili olmuştur. Tasavvuf menşeli bir çok oluşum Portekizli sömürgecilere karşı direniş hareketlerine destek sağlamıştır. Sa'dîler döneminde ise bazı mutasavvıflar devletle birlikte cihada katılmış, ancak zamanla yönetimi tasvip etmeyen ve baskı gören dinî çevreler iç muhalefeti oluşturmuş Ahmed b. Mûsâ el-Cezûlî, Abdullah b. Hassûn el-Hâlidî, Yûsuf b. Muhammed el-Fâsî ve Ahmed b. Abdullah b. Ebû Mahallî bu dönemin önde gelen âlim ve mutasavvıflar arasında bilinmektedir.⁹

Merînîler döneminde şeriflere gösterilen saygı, tarikat ve zaviyelerin artışıyla Aleviler döneminde daha derin bir boyut kazanmış, mutasavvıflara devlet tarafından vergi muafiyetleri ve bazı imtiyazlar tanımıştır. Bu dönemde zaviye erbabı ve mutasavvıflar, yönetimle ilişkileri bakımından tarafsız ve siyasi bir tavır sahibi olanlar şeklinde iki grupta toplandı. İlk grup genellikle devlete karşı baş kaldırmamakla birlikte siyasal tavır ve hareketler açısından sadece sömürgecilere karşı tavır almışlardır. İkinci grup ise devlete karşı muhalefet içerisindeydi. Nâsırıyye, Fas'ta en yaygın ve zengin mülke sahip olan tarikatlardan biriydi. Ticâniyye ise, Halvetîliğin bir kolu olarak mutedil bir yol tutarken sömürgeciliğe karşı mücadeleci bir tavır benimsemiştir. Fâsiyye tarikatı ise devletle iyi ilişkiler içinde faaliyetlerini sürdürmüştür. İkinci grup tarikatlar ise, siyasi alanda etkin roller almışlar, bunlar arasında yönetimin yanında sömürgecilere karşı mücadele edenler olduğu gibi, sömürgecilerle anlaşma yoluna gidenler de olmuştur. Yönetime karşı siyasi tavır alanların başında Selâ'da zâviyesi bulunan Şeyh Ahmed b. Abdülkâdir et-Testâvetî gelir ve onu Mahmûd eş-Şinkîti takip eder. Diğer önemli tarikatlar arasında Reysûniyye, Vezzâniyye, Şerkâviyye, Derkâviyye, Kettâniyye ve Kâdiriyye'nin kolu Fâzılıyye yer almaktadır.¹⁰

⁹ İbrahim Harekât, a.g.e. s. 196

¹⁰ Aynı yer.

Fas'ta, sömürge döneminde Selefiyye ile milliyetçilik arasında bir bağ kurulmuş ve etkileşim gözlenmiştir. Diğer İslâm ülkelerinden gelen dini ve fikri akımların etkisiyle, Selef'in din anlayışını benimseyerek egemenlik, bağımsızlık, ve eğitim gibi milli değerleri öne çıkaran bir eğilim güçlenmiştir. Ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından, çağdaş ideolojilere açık bir alan sağlanmış, dinî düşünce ve uygulamalarda bir duraklama dönemi yaşanmış ve bu süreçte modern/güncel İslâm î uyanış eğilimleri ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan eğilimlerin etkisiyle, İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başlayan modern/güncel değişim ve dönüşümler toplumun tüm kesimlerini kapsamıştır. Günümüzde Fas'ta ibadet ve muamelat konularında sadece Mâlikî mezhebi izlenmekte olup, kişisel durumlarda diğer mezheplerden de yararlanılmaktadır. Müslüman toplum ve resmi kurumlar; evlilik, boşanma, miras, vakıf, hibe, vasiyet, aile hakları, ana baba hakları gibi konularda İslâm hukukunu uygulamaktadır.

1.3.2.İlmî Hayat

Fas'ta İslâm dönemiyle birlikte canlanan ilmî hayat; fıkıh, hadis, tefsir, dil, edebiyat, tarih ve coğrafya alanlarında hızlı bir gelişim gösterdi. İdrisiler döneminde, devletin zengin olmaması, İslâm 'ın yayılışıyla uğraşması ve sosyal hayattaki sadelik; ilmi ve fikri faaliyetlerin yeterince göze çarpıcı şekilde olmamasının başlıca nedenlerinden sayılabilir. Ancak dini ilimlerde olan çalışmaların, görsel sanatlar ve mimariye nispeten daha hareketli olduğu anlaşılmaktadır.

Murâbitlar döneminde, entelektüel ve akademik hayat daha da canlanmıştır. Fıkıh alanındaki çalışmalar özellikle Mâlikî mezhebine odaklandı. Abdülmün'im b. Abdullah el-Mahzûmî ve İbrâhim b. Ca'fer el-Levâtî, dönemin önde gelen fakihleri arasında yer aldı. Ayrıca, Kādî İyâz, sadece fıkıh alanında değil, aynı zamanda hadis alanında da Murâbitlar döneminin en önemli şahsiyetlerinden biriydi.

Resim 3: Âlim Said El Kemeli'nin El-Muvatta tefsiri derslerinden bir görüntü
(Instagram Sayfası : sheikh_elkamali)

Beydak lakaplı Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî'nin "Aḥbâru Mehdî b. Tûmert" adlı eseri, günümüze ulaşan önemli tarihî kaynaklardan biridir. Muvahhidler döneminde Fas'ta fikrî faaliyetler zirveye ulaşmasında Endülüs'ten Fas'a göç eden pek çok âlim, fakih ve edîbin yanı sıra, devlet idarecilerinin bilimsel çalışmaları desteklemeleri de etkili olmuştur. Muvahhidler'in dini anlayışlarında hadisin merkezi yeri, İbnü'l-Kattân ve Abdülcelîl b. Mûsâ el-Kasrî gibi tanınmış muhaddisler elinde hadis çalışmalarını zirveye çıkırmış, Kur'an'ın ilk hukuk kaynağı olması nedeniyle, kıraat ve tefsire olan ilgi de artmıştır.¹¹

Vattâsîler döneminde fikrî ve ilmî hayat canlılığını korumuş, ancak bazı alanlarda gerileme yaşanmıştır. İbnü'z-Zekkâk, Ebû Abdullah b. Gâzî ve Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî gibi fıkıh âlimleri önemli eserler vermişlerdir. Vattâsîler devriyle ilgili bilgiler, orijinal tarih kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle, daha sonraki dönemlerde yazılmış eserlerden elde edilmektedir. Bu döneme ait müellifi meçhul "Meşâhîru Büyûtâti Fâsi'l-kübrâ" ile Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Muaskerî'nin "Zeylû'l-kırtâs fî Mülûki Benî Vattâs" adlı eserler günümüze orjinal formuyla

¹¹ İbrahim Harekât, a.g.e., s. 198.

ulaşmamıştır. Coğrafya alanında Hasan el-Vezzân (Afrikalı Leon), "Vaşfü İfrîkıyye" adlı eseriyle önemli bir isimdir.

Sa'dîler döneminde dînî ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmış, özellikle kıraat üzerine birçok eser yazılmıştır. Ahmed b. Şuayb'ın "İtkânü's-Şan'a fi'l-kırâ'âti's-Seb'a" adlı eseri ile Muhammed es-Summâtî'nin "Taқыîdü Vakfî'l-Ḳur'ân" adlı eseri bu döneme aittir. Ebü'l-Kāsım b. İbrâhim ed-Dükkâlî gibi tefsir ve kıraat âlimleri bu dönemde etkili olmuşlardır. Kadılık görevini yürüten Ebû Mâlik Abdülvâhid b. Ahmed el-Hâmidî, Ebü'l-Kāsım Ali b. Mes'ûd eş-Şâtîbî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali el-Mencûr ve İbn Âşir el-Fâsî gibi fakihler, dönemin tanınmış isimleridir. Bu fakihler, daha çok hâşiye ve şerh ağırlıklı eserler telif etmişlerdir. Tasavvuf alanında ise Ebü'l-Abbas Ahmed et-Tâdelî es-Savmaî, "el-Hikemü'l-'Aṭâ'iyye"nin şârihi olarak önemli bir yere sahiptir.¹²

1.3.3. Dil ve Edebiyat

Fas'ta coğrafyasında konuşma dili olarak Berberice ve Arapça yaygın iken, Arapça'nın VII. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak kullanıldığı, İdrisiler döneminde klasik edebiyatın ürünleri bilinirken, Murâbıt yönetimi altında önemli bir edebî figürün çıkmadığı görülür. Muvahhidler döneminde dil ve edebiyata ilgi artarken, önemli dilciler ve şairler yetişmiş. Merînîler döneminde Arapça'ya daha fazla önem verilirken, Vattâsiler zamanında bir gerileme yaşanmışsa da, Sa'dîler, dil ve edebiyatı yeniden canlandırmışlar; Ebû Fâris Abdülazîz b. İbrâhim el-Fiştâlî, Muhammed b. Ali en-Nâbiga, Abdülhâlik b. Muhammed ed-Dilâî, Muhammed b. Muhammed ed-Dilâî el-Murâbıt ve Muhammed b. Hasan b. Ardûn gibi isimler öne çıkmışlardır.

XX. yüzyıl başlarında Fas edebiyatında siyasî makale, hikâye ve roman türünde dönemin gereği olarak daha önce telif edilmemiş türden yeni eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Allâl el-Fâsî, Muhammed b. Hassân el-Vezzân ve Saîd Hiccî'nin yazılarında, 1940'lı yıllarda toplumun kültürel ve fikrî alanda uğradığı gerilemenin bir sonucu olarak hüznün ve elem yoğun olarak hissedilir. Muhammed b. Abbâs el-Kibâc'ın derlediği antolojideki şiirler millî birlik ve geçmişe özlem duygularını yansıtır. Roman türünün temsilcileri arasında Kāsım ez-Züheyri, Abdurrahman el-Fâsî ve Abdülkerîm

¹² İbrahim Harekât, a.g.e., s. 199.

Gallâb yer alır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda serbest şiir akımı başlar, ancak sonradan geriler. Bu dönemde gençlik, Rus, Doğu Avrupa ve Latin Amerika edebiyatlarından yapılan tercümelere ilgi gösterir. Halvî ve Sülemî gibi sömürge döneminde adlarını duyuran ediplerin yanında, hikâye, roman ve edebî tenkit alanında bağımsızlıktan sonra Rebî' Mübârek (d. 1935), Abdülcebbâr es-Sühaymî (1938-2012), İdrîs el-Hûrî (1939-2022) ve Muhammed Zefzâf (1945-2001) gibi yeni isimler ortaya çıkmıştır.

1.3.4.Eğitim

Fas eğitim hayatında özellikle dinî eğitim, medreseler yanında zâviyelerde de yapılırken, bugün ülkede medrese ve zâviyelerin yanında birçok meslekî eğitim/öğretim kurumları da bulunmaktadır. Eğitim sistemi ücretsizdir ve bu ücretsiz eğitim sistemi ilkokuldan üniversite sonuna kadar uygulanmaktadır. Kayıtlı öğrenci sayısı 4 milyon civarındadır ve bu öğrenciler arasında siyahi Afrikalılar ve Asyalılar da bulunmaktadır. Eğitim dili Arapça olmakla birlikte, bazı yüksek öğretim kurumlarında dersler Fransızca verilir. Fas, lise ve üniversite seviyesinde yabancı dil öğretimini ön planda tutan ülkeler arasında yer alır. Okullarda din öğretimine yer verilirken, edebiyat fakültelerinde de İslâmî araştırmalar yapılır. Ayrıca, Fas, Marakeş, Tıtvân ve Agâdir şehirlerinde çeşitli fakülteleri bulunan Karaviyyîn Üniversitesi aracılığıyla İslâmî eğitim ve öğretim verilmektedir.¹³

Fas'ta üniversitelerin sayısı 10'a ulaşmıştır; bunların başlıcaları I. Muhammed, V. Muhammed, II. Hasan, Sîdî Muhammed b. Abdullah, Karaviyyîn ve Kādî İyâz üniversiteleridir. Ayrıca, çeşitli enstitüler bulunmaktadır. Bu kurumlarda matematik, mühendislik, tıp, tarım, madencilik ve veterinerlik gibi alanlarda oldukça seviyeli bir eğitim verilmektedir. Araştırma enstitülerinin çoğu başşehirde bulunmaktadır ve en üst düzeyli olanı el-Ekādîmiyyetü'l-melekiyye enstitüsüdür.

¹³ İbrahim Harekât, "Fas; Tarih", **DİA**, İstanbul 1992, c.12, s. 199.

Başşehirde, gelecekte millî kütüphane olması planlanan bir genel kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphanenin en önemli bölümü, Arapça eserlerin çoğunlukla yer aldığı yazmalar ve belgeler koleksiyonunu içermektedir. Ayrıca, Fas'taki Karaviyyîn, Marakeş'teki İbn Yûsuf ve Tıtvân'daki millî kütüphaneler de büyük öneme sahiptirler ve ülke genelinde birçok özel kütüphane de mevcuttur. Bu kütüphanelerde bulunan Arapça yazma eserler açısından Fas, İslâm dünyasının en zengin ülkelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. FAS İSLÂM MİMARİSİNDE GENEL BAKIŞ

2.1. İDRİSİLER DÖNEMİ (788-909)

Fas şehrinde, Hz. Hasan'ın torunu İdris b. Abdullah tarafından kurulan İdrîsîler Devleti, Ehl-i Beyt'in ilk İslâm devleti olarak kabul edilmektedir. İdris b. Abdullah döneminde Velîlî şehrinde devletin temelleri atılmışsa da (789), kısa süre Abbasîler tarafından zehirlenerek öldürülmüştür (793). İdrîsî devletinin en hareketli dönemi, İdris b. Abdullah'ın oğlu II. İdris zamanında olmuştur. II. İdris Fes şehrini kurmuş ve Endülüs ile Kayrevan bölgelerinden kaçanların göç etmesiyle şehir ticari, kültürel ve sosyal açıdan canlanmıştır. Göç edenler için Fes şehrine iki ayrı mahalle kurulmuş ve burada camiler inşa edilmiştir.¹⁴

Fes şehrinde kültürel canlılığın oluşturduğu cazibeyle Endülüs ve diğer Mağrip bölgelerinden birçok öğrenci ve âlim Fes'e gelmiş, Fes şehrinde, diğer İdrîsî hükümdarlar döneminde de kültürel ve ilmi faaliyetler tüm canlılığıyla devam etmiştir. Bu dönemde inşa edilen Karaviyyîn ve Endülüs Camileri, dönemin sanatsal özelliklerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Endülüs ve Emevî etkilerinin görüldüğü cami planları, mihraba paralel sahnılardan oluşmaktadır. Daha sonraki dönemlerde yapılan Fas camilerinin çoğunda ise, mihraba paralel tek bir sahnin ile mihraba dik sahninlerin oluşturduğu "Mağribî T" plan tipi görülmektedir.

¹⁴ Recep Gün, *Anadolu Selçuklu Mimarîsinde Yazı Kullanımı*, (Doktora Tezi), Samsun 1999, s. 77.

Resim 4: Mevlay İdris Zerhûn Camii ve Türbesi

(AljazeeraDoc)

İspanya coğrafyasında Emevîlerin hükümrânlığı döneminde, Mağrib bölgesini kontrol eden İdrîsîler ile Endülüs arasında sanatsal etkileşim konusunda ortaya koyulabilmiş net bir teori görülmemekle birlikte, Endülüs'ten göç eden kişilerin Fes'e yerleştirildiği, onlar için bir mahalle inşa edildiği ve bu mahallelerin geliştirildiği bilinmektedir. Bu durumun kültürel alışverişe katkıda bulunduğu genel kabul görmektedir. Murâbitlar, Muvahhidler ve Merînîler dönemlerinde olduğu gibi, resmî olarak sanatçı ve ustaların aktarımı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İdrîsîler'den sonra Fes şehrine geçici olarak hâkim olan Zenâte Berberileri ile Endülüs Emevîleri arasındaki ilişkilerin oldukça iyi olduğu, Zenâte emiri Ahmed b. Ebubekir ez-Zenâtî'nin Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahman'dan Karaviyyîn Camii'nin genişletilmesi için destek talep ettiği ve III. Abdurrahman'ın da Fes'e maddi

yardım ve ustalar gönderdiği hususunda bilgiler mevcuttur.¹⁵ Bu vesile ile camiye eklenen ilave yapılarla birlikte günümüze kadar sağlam olarak ulaşan bir de minare inşa edilmiştir.¹⁶ Bu minare, Kurtuba ve İşbiliye Ulu Camileri'nin minarelerine benzeyen, atnalı kemerli küçük çift pencere açıklıklarına sahiptir. Üzerinde küçük bir kubbe bulunur. Beyaz kireçle boyanmış, kare planlı ve atnalı kemer açıklıkları ile Endülüs tarzını yansıtan bu minare, kendi döneminden sonra inşa edilecek olan cami minareleri için örnek olmuştur.

2.2. MURÂBITLAR DÖNEMİ (1056-1147)

Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüyle (422/1031) birlikte Endülüs topraklarında yaklaşık yirmi bağımsız küçük devlet ortaya çıktı. Bu devletler, Mülûkü't-Tavâif dönemi olarak bilinen süreçte birbirleriyle mücadele ettiler ve bu rekabet neticesi Hristiyanların toprak kazanmalarına fırsat verdi. Reconquista (İber ayırımadasının İspanyolca “yeniden fetih” anlamında) tehdidini farkederek Müslümanlar, Fas'taki Murâbitlar'dan yardım istediler. Yusuf b. Taşfîn, Endülüs'e yaptığı seferlerle Hristiyanları yenilgiye uğrattı (479/1086) ve Endülüs Müslümanlarına birlik olmalarını tavsiye etti. Ancak saldırılar devam edince Yusuf b. Taşfîn, VI. Alfons'a karşı tekrar sefere çıktı (481/1088). Endülüs'teki karışıklık ve iç çekişmelerin bitmeyişi, Hristiyan saldırılarının artmasıyla birlikte bazı Mülûkü't-Tevâif liderlerinin VI. Alfonso ile iş birliği yaptığı ortaya çıkınca Yusuf b. Taşfîn, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve babası Ebû Muhammed İbnü'l Arabî'yi Bağdat'a gönderdi. Gazzâlî'den fetva alarak, bu devletlere karşı sefer düzenleyerek Endülüs'ü Marakeş'e bağlı bir eyalet haline getirdi (483/1090).¹⁷

Yusuf b. Taşfîn'in, Fes şehrinin inşası için Kurtuba'dan birçok usta getirttiği bilinmektedir. O dönemden günümüze ulaşan eserler az olsa da Fes'teki Karaviyyîn Camii'ne yapılan ilaveler, Marakeş'teki Murâbit Kubbesi ve Tilemsan'daki Ulu Cami, Murâbitlar'ın sanat anlayışını yansıtan ve İspanyol-Mağribî sanat tarzının ilk

¹⁵ Naima el-Khatib Boujibar, Mohammed Mezzine, **Andalusian Morocco**, Rabat 2002, s. 103.

¹⁶ Engin Beksaç, “Karaviyyîn Camii; Mimari” **DİA**, c.24, s. 479.

¹⁷ Muhammed Abdullah İnan, **Asru'l-Murâbitîn ve'l- Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs**, Kahire 1964, c. I, s. 41-42.

örneklerini sergileyen yapılar olarak kabul edilmektedir.¹⁸ Meselâ, Fes Karaviyyîn Camii'ndeki bu kemerler, o dönemdeki Endülüs etkisini net bir şekilde yansıtmaktadır. Lambrequin kemerlerin Mağrib'te ilk kez bu dönemde kullanılmış olması etkileşimi açıkça göstermektedir.¹⁹ Söz konusu kemerler daha sonraki dönemlerde de mimarîde sıkça tercih edilmiştir. Mimarî yapıda genellikle tuğla kullanılırken, süslemelerde alçı tercih edilmiştir. Geometrik ve bitkisel motifler bu dönemde de popüler olmuştur. Ayrıca etkileşime bir diğer örnek olarak Murâbit Kubbesi'nde kullanılan deniz kabuğu ya da istiridye kabuğu motifinin bu dönemde Fas'ta ilk defa kullanılması gösterilebilir²⁰

Resim 5: İbn Yusuf Camii'nden kalan Murâbitlar şadırvanının iç kubbesi

(F: Essaihi, 2021)

¹⁸ Henri Terrasse, *L'Art De L'Empire Almoravide: Ses Sources et Son Evolution*, Studia Islâmica, Leiden 1955, sy. 25, s. 28-29.

¹⁹ Richard Parker, *Islâmic Monuments in Morocco*, Lübnan 1981, s. 22.

²⁰ Aynı yer.

Murâbitlar döneminde, Malikî mezhebinin etkisiyle camilerin sade olması gerekliliği düşünülmüş, bundan dolayı abartılı ve renkli süslemelerin, ibadet edenlerin dikkatini dağıtacağı düşünülmüştür. Bu dönemde camilerde, genellikle mihrap cephesinde beyaz ve sade motifler tercih edilirken, Doğu'da Emevîler tarafından kullanılan ve Endülüs'te de o dönemde örnekleri görülen renkli mozaiklere Fas coğrafyasında pek rağbet edilmemiştir.

2.3. MUVAHHİDLER DÖNEMİ (1130-1269)

Muvahhidler dönemi Fas coğrafyasında mimarî ve sanatın büyük ölçüde geliştiği ve Endülüs etkisinin en belirgin şekilde görüldüğü dönemlerden biri olarak kabul edilir. Bu dönemde, Muvahhidlerin yönetiminde olan Endülüs'ten birçok usta ve sanatçının imar faaliyetleri için özellikle başkent Marakeş'e geldiği bilinmektedir.

Bu dönemle ilgili önemli bir nokta da şudur: Devletin temellerini atan İbn Tûmert'in, Murâbit Devleti'ne son vermek istemesinin en önemli sebeplerinden biri, devletin kuruluş dönemindeki ilk hâlini kaybetmiş olmasıdır. Saray erkânı ve halkın israf, gösteriş ve dünyevî eğlencelere dalmış olmaları da bu durumun sebepleri arasındadır.

İbn Tûmert, yöneticiler ve ulemayı lüks ve zevk peşinde koşmakla suçlayarak onları bu konuda uyarmadıkları için eleştirmiştir. Bu yüzden Muvahhidler döneminde, Murâbitlar'ın son yıllarında gözlenen israf ve gösterişe karşı, basitlik ve sadelik her alanda göze çarpmaktadır. İbn Tûmert ve Muvahhidlerin kurucusu Abdülmü'min, zühd ve basit yaşam tarzı ile tanınmışlardır.

Bu yaklaşım, mimarî ve sanat eserlerinde de kendini göstermiştir. Genellikle büyük ve görkemli, ancak sade yapılar inşa edilmiştir. Muvahhidler döneminin en önemli eserleri arasında Tinmel, Kutubiye, Rabat Hasan ve İşbiliye (Sevilla) Ulu Camileri bulunmaktadır. Ayrıca, günümüze ulaşan Bab Rouah (Rabat), Kasba Udaya (Rabat), Bab Agnou (Marakeş) Kapıları da bu dönemin eserleridir.

Muvahhidler döneminin camileri incelendiğinde, Merakeş Kutubiye Camii orijinal özelliklerini koruyarak günümüze ulaşan tek cami olarak dikkat çeker. Rabat

Hasan Camii'nden sadece minare ve sütunlar, Tinmel Ulu Camii'nden ise mihrap duvarı ve harem kısmının kemerleri kalmıştır. İşbiliye (Seville) Ulu Camii ise Reconquista hareketi sonucu yıkılmış, ancak minaresi günümüzde çan kulesi olarak ayakta. Tinmel Ulu Camii'nin mihrabı, Muvahhid döneminin sanat özelliklerini yansıtmaktadır. Atnalı kemer açıklıklı mihrap nişi, bir dilimli kemerle çevrelenmesi, istiridye kabuğu motifleri ve geometrik desenli dış çerçeve, bu dönemin sanat anlayışını temsil eder. Tinmel ve Kutubiye Camileri'ndeki atnalı, dilimli atnalı ve lambrequin kemerler ise Endülüs etkisini barındırır.²¹

Resim 6: Kutubiye Camii'nin minaresi

(Flickr.com)

İşbiliye (Seville) Ulu Camii (1171), Rabat Hasan Camii (1197) ve Merakeş Kutubiye Camii (1190), özellikle minareleriyle meşhurdur. Her biri, bulunduğu kentin

²¹ Sümeyra Ocak, *Fas'ta İslâm Mimarîsi / Kuruluşundan Sâ'diler'in Sonuna Kadar*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s. 306.

simgesi haline gelmiştir. Bu minareler, kare planlı ve oldukça yüksek olup, tuğla ile inşa edilmiştir. Cephelerinde çeşitli süslemeler bulunur. Atnalı kemerli pencere açıklıkları, çift katlı dilimli kemerler, "derc ve ketif" (درج وكتف) veya şebeke motifleriyle dolu panolar, bu minarelerin süsleme unsurlarıdır. Camilerin iç kısmı sadedir, ancak süslemeler daha çok minarelerde yoğunlaşır, ki bu da dönemin bir özelliğidir.²²

Endülüs coğrafyasında askerî ve siyasî ilişkilerin başlamasıyla eş zamanlı olarak, Murâbit ve Muvahhidlerin egemenlik alanlarının genişlemesi Avrupa'da kültürel ve sosyal alanlarda da etkili olmuştur. Endülüs kültürü ve mimarîsi, Avrupa krallıklarına kadar yayılmış ve zamanla Fas'ta da etkisini hissettirmiştir. Ancak, bu etkileşim tek taraflı değildir; Murâbit ve Muvahhidler'in de Endülüs coğrafyasına katkıları olmuştur. Bu nedenle, (1090-1229) döneminde ortaya çıkan bu karşılıklı sanat etkileşimleri Endülüsî-Mağribî akımı olarak adlandırılmıştır.²³

2.4. MERİNİLER DÖNEMİ (1196-1465)

Merînîler'in Fas mimarîsine en büyük katkısı, medreselerdir. Ülkenin neredeyse her şehrine inşa ettikleri medreseler aracılığıyla Fas, dönemin önde gelen ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle Fes başta olmak üzere Rabat, Selâ, Taza, Marakeş, Sebte, Vecde, Meknes gibi birçok şehre medreseler inşa etmişlerdir. Ayrıca bugün Cezayir sınırları içinde bulunan Tilemsan'daki Ubbad köyünde yaptırdıkları Sidî Ebû Medyen Camii ve medresesi de önemli eserlerindedir.

Medreselerde tercih edilen açık avlulu plan genellikle ortada bir avluyu içerir, bu avlunun iki yanında öğrenci hücreleri bulunur. Medresenin baş kısmında genellikle minaresi olan büyük bir mescid bulunur ve dersler genellikle burada yapılır. Avlunun ortasında genellikle mermer bir abdest havuzu bulunur. Ayrıca iki katlı medrese örnekleri de mevcuttur.

Süsleme açısından, dönemin tüm özelliklerini bu medreselerde gözlemek mümkündür. Renkli kesme çini (zellij) kullanımı ilk kez bu dönemde yaygınlaşmış ve

²² Sümeyra Ocak, a.g.e., s. 306.

²³ Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İstanbul 2016, s. 416-417.

dinî yapılarda da uygulamaya konmuştur.²⁴ Bu tarz kullanım genellikle camilerde ve medreselerde avlu zeminlerinde, avlu duvarlarının zeminden yaklaşık 1.5 metre yüksekliğe kadar olan kısımlarında ve minarelerde gözlemlenir. Medreselerde, camilerden farklı olarak, siyah kesme çinilerle süslenmiş avlu cephelerini çevreleyen Mağribî yazı kuşakları da bulunur. Bu yazı kuşakları bazen yapı kitâbesi niteliğinde olup, bazen de şiir ve ayetleri içerebilir.

Resim 7: Fes Ebû İnanîye Medresesi

(Flickr.com)

Murâbit ve Muvahhidler dönemindeki estetik tavır geleneğinin devamlılığı alçı ve ahşap işçiliğindeki ilerlemeleri de beraberinde getirmiştir. Endülüs topraklarında yaşayan Müslümanlarla 1400'lere kadar süregelen sanatsal ve kültürel etkileşime imkan vermiştir. Fas-Endülüs etkileşiminde, Fas mimarîsine en dikkat çekici katkının cami ana giriş kapılarının üzerine yerleştirilen kubbelerdir.²⁵ Karaviyyîn ve Ebû İnanîye Camii girişlerindeki kubbe örnekleri, bu tavrın somut tezahürleri olarak kabul edilmektedir.

²⁴ Richard Parker, a.g.e., s. 26.

²⁵ Richard Parker, a.g.e., s. 26.

2.5. SA'DİLER DÖNEMİ (1511-1659)

Fas'ta hüküm süren Fas şerifleri hânedanlarından biri olup Hz. Peygamber'in torunu Hasan'ın soyundandır. Sa'dîler'in Resûl-i Ekrem'in sûtanesi Halîme'nin kabilesi Benî Sa'd'a mensup olduğunu söyleyenler de vardır. Berberî kökenli olmayan Sa'dîler, kendilerinden önce kullanılan mimarî ve sanat anlayışını devam ettirmekle beraber kendi dönemlerine ait has üslûpları mevcuttur.

Resim 8: Merakeş Sâ'dîler Türbesi mescid kısmının mihrabı

(F: Essaihi, 2021)

Ahmed el-Mansur'un Sudan seferlerinden elde edilen ganimetler, devletin mali gücünü artırarak inşaat faaliyetlerine destek olmuştur. Bu zenginlik artışı, Ahmed el-Mansur'un "Ahmed Ez-Zehbî" olarak anılmasına neden olan büyük miktarda altının ülkeye aktarılmasıdır. Onun hükümdarlığı sırasında inşa edilen Bedî' Sarayı'nın şatafat ve görkemi eski kaynaklarda övülmektedir. Ne yazık ki, Filâlîler döneminde Mevlây İsmail tarafından yağmalatılan saraydan geriye sadece kalıntılar kalmıştır. Saraydan alınan malzemeler, Mevlây İsmail'in Meknes'teki sarayında kullanılmıştır. Ayrıca, sarayın mimarî ve dekorasyonunda İspanya'dan getirilen ustaların, sanatçıların ve işçilerin önemli katkıları olmuştur.²⁶

Bu dönemin sanatsal yaklaşımında, özellikle Endülüs'te Granada'yı yöneten Benî Ahmer Devleti'nin etkisi belirgindir. Sa'dîler döneminde, Karaviyyîn Camii'nin avlusunun her iki ucuna eklenen abdest havuzu köşkleri, el-Hamra Sarayı'ndaki aslanlı avludaki köşklerin tam benzerleri olarak, bu etkiyi açıkça sergilemektedir.

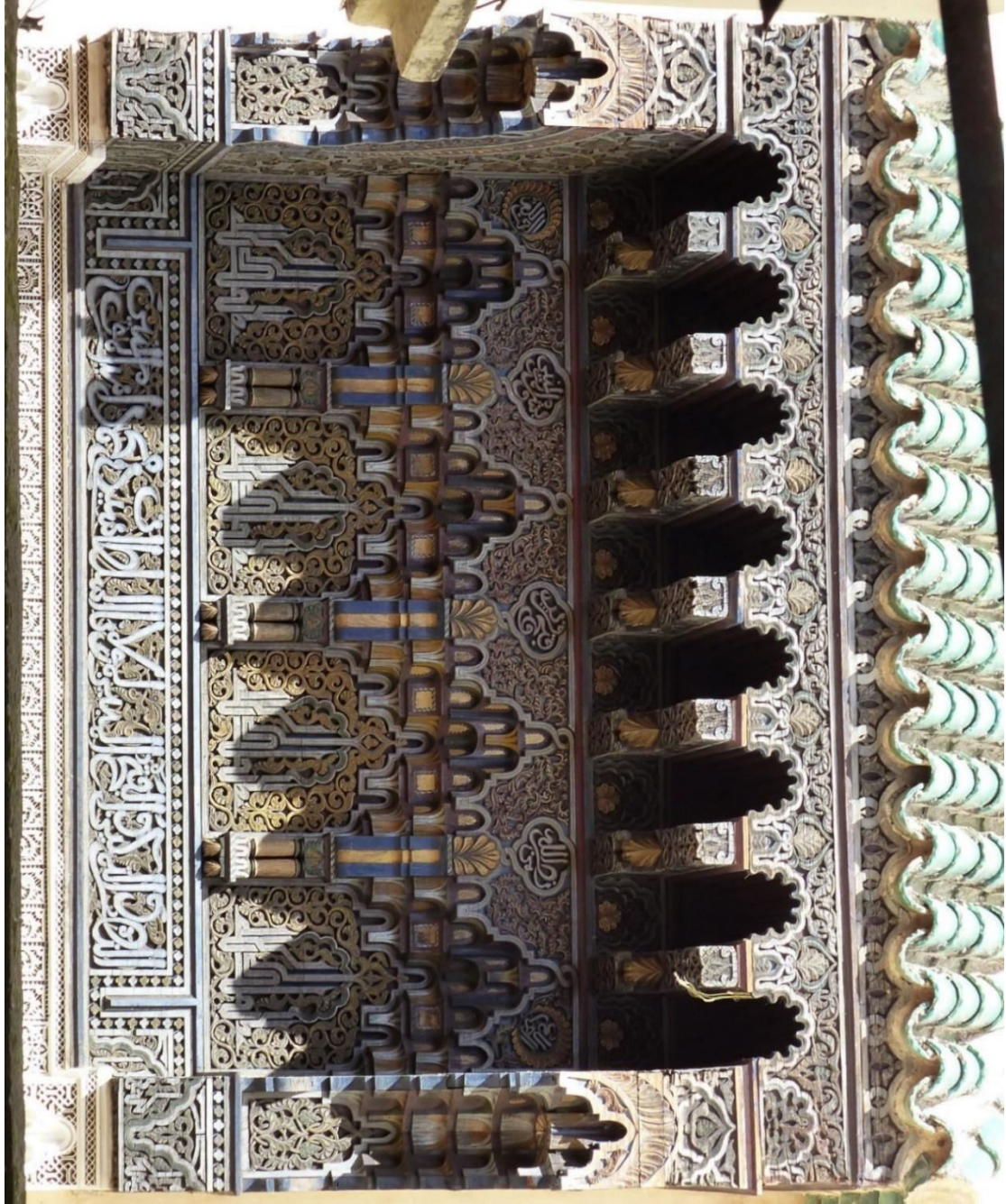
2.6. ALEVÎLER DÖNEMİ (1631'DEN GÜNÜMÜZE)

Alevî hanedanı veya Filâlîler, 17. yüzyılda Mevlây Muhammed eş-Şerîf'in 1631 yılında Tafilâlt sultanı ilan edilmesiyle iktidara geldi. Oğlu Reşîd, 1664-1672 yılları arasında ülkeyi yöneterek, Sa'dî Sultanlığı'nın zayıflaması nedeniyle uzun süredir bölgesel bölünmeler yaşayan ülkeyi birleştirdi ve barıştırdı. Böylece, Sa'dî Sultanlığı'nın ardından Alevî Sultanlığı'nı kurdu. Kardeşi İsmâ'il, 1672-1727 yılları arasında güçlü bir merkezi yönetim dönemi başlattı, ki bu Fas sultanlarının en uzun hükümlerlerinden biriydi. İsmâ'il'in ölümünden sonra, oğulları arasındaki haleflik mücadelesi ülkeyi karışıklığa sürükledi, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında uzun süre hüküm süren Muhammad b. Abdallah tarafından düzen tekrar sağlandı.

Alevîler, 1912 yılında Fransız ve İspanyol himayesinin Fas'a dayatılmasına kadar egemen sultanlar olarak hüküm sürdüler. Kolonyal yönetim altında sembolik sultanlar olarak tutuldular. Ülke 1956 yılında bağımsızlığını kazandığında, milliyetçi davayı destekleyen V. Muhammed, bağımsız devlet başkanı olarak Alevî rolünü devam ettirdi. Bundan kısa bir süre sonra, 1957 yılında, "Sultan" yerine "Melik" unvanını

²⁶ Abdelaziz Benabdellah, *L'art Maghrebin*, s. 63.

benimsedi. Onun halefi olan II. Hassan ve mevcut hüküm süren monark VI. Mohammed, aynı unvanla hanedanın yönetimini sürdürdüler. Bugün, resmi olarak Fas hükümeti anayasal monarşi olarak tanımlanmaktadır. Ancak son yıllardaki bazı siyasi reformlara rağmen, melik devlet ve kamu işleri üzerinde otoriter gücünü korumaktadır.

Resim 9: Fes Muhammediye Medresesi giriş kısmı

(F: Essaihi, 2023)

Fas'ta İslâm sanat ve mimarî geleneği, tarihin değişik dönemlerinde önemli bir statüye sahip olmuştur. Alevî hanedanlığı döneminde, özellikle mimarî eserlerde, yerel Fas motifleri ve coğrafyaya özgü teknik Batı mimarî anlayışıyla sentezlenerek günümüzün benzersiz Fas estetik tavrını ortaya çıkarmıştır. Dönemin camileri, medreseleri ve sarayları, Fas'ın zengin sanatsal ve mimarî mirasına anlamlı katkılar sunmuştur. Fes Muhammediye Medresesi ve Kazablanca'daki II. Hasan Camii gibi yapılar, yerel geleneksel sanatlarla çağdaş unsurların uyumlu bir şekilde bütünleştiği örnekler olarak dikkat çekmektedir.

Alevîlerin İslâm î sanat anlayışı, Murâbitlardan beri devam edegelen estetik birikimi içselleştirmek ve kendi yorumlarını eklemek üzerine kurulmuştur. Matbaacılığın yaygınlaşması, hat sanatının gerilemesine neden olsa da, özellikle kraliyet divanı ve Fas Krallığı'nın resmî Kur'an yazımında bu geleneğe bağlılık gösterilmiştir. Mevcut kral VI. Mohammed'in emriyle kurulan II. Hasan Camii'ne bağlı Geleneksel Sanatlar Akademisi, bu anlamda geleneksel İslâm î sanatların korunması ve geliştirilmesi için önemli bir adım olmuştur. Akademi; kesme çini, ahşap işçiliği, alçı, demir, mermer, taş, cilt işleme, hat sanatı ile tezhîb gibi çeşitli sanat dallarını içermektedir. Akademinin 2012 yılında açılışı, Fas'ın sanatsal mirasına olan bağlılığı ve bu alanda yetenekli sanatçıların yetiştirilmesine olan ilginin göstergesi olarak kabul edilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FAS'TA HAT SANATI

3.1. FAS HATTATLIĞINA GENEL BAKIŞ

Hat Sanatı Mağrib'e ilk olarak İslâm fetihleriyle (643-709) geldi. Ukbe b. Nafi (622-683) liderliğindeki fâtipler, 711 yılında Musa b. Nusayr (640-716) döneminde basılan mâdeni paralarda da görüldüğü gibi, hem Hicazî hem de Kûfi hatlarını kullandılar. Mağribî hattı, doğu hatlarının etkileyen İbn Mukle'nin mensûb hattı (الخط المنسوب)²⁷ standardizasyon reformlarından önce gelen eski Kûfi hattının doğrudan soyundan gelmektedir. Kûfi formundaki hat sanatı, Kur'an kitâbeti sayesinde İslâm 'ın yanı sıra Fes, Kordoba ve Kayrevân gibi bölgedeki merkezlerde de yayıldı.²⁸

Mağribî hatları (الخطوط المغربية) Mağrip (Kuzey Afrika), Endülüs (İberya) ve Bilâd es-Sûdan'da (Batı Afrika Sâhel) geliştirilen, gevşek bir şekilde ilişkili bir Hat sanatı ailesini ifade eder. Mağribî hattı doğrudan Kadim Kûfi yazılarından geliştirilmiştir.²⁹

Yazı, yuvarlatılmış harf formları, genişletilmiş yatay özellikleri ve taban çizgisinin altındaki son açık eğrilerle karakterize edilir. Aynı zamanda fâ (Mağribî: ب ; Meşrekî: ف) ve K'af (Mağribî: ق ; Meşrikî: ق) harfleri noktaları açısından Meşrikî yazılarından farklıdır.

²⁷ **Mensûb Hat** (الخط المنسوب): Yazının ana ölçülerini belirteyerek bir sistem ortaya koyan İbn Mukle, harflerin güzelliği için nokta, elif ve daireyi standart bir ölçü olarak kabul etti. Bu ölçüler dahilinde muhakkak, reyhani, sülüs, nesih, tevki ve rika adında altı çeşit yazının usul ve kaidelerini de ortaya koydu. Bunların tamamına da aklam-ı sitte denildi. İbn Mukle, harflerdeki sert ve köşeli hatları, yuvarlayıp yumuşattı. Böylece daha esnek ve estetik bir yazı elde etmeyi başardı. (<http://www.kalemguzeli.org/>)

²⁸ <http://www.kalemguzeli.org/index.php?go=main&KNO=48>

²⁹ <https://www.britannica.com/art/maghribi-script>

Resim 10: Mağribî Mushafta Fâ (ف) ve K'âf (ك) noktalması

(Bin Youssef Lib. FAS)

3.2. FAS'TA KULLANILAN HAT ÇEŞİTLERİ

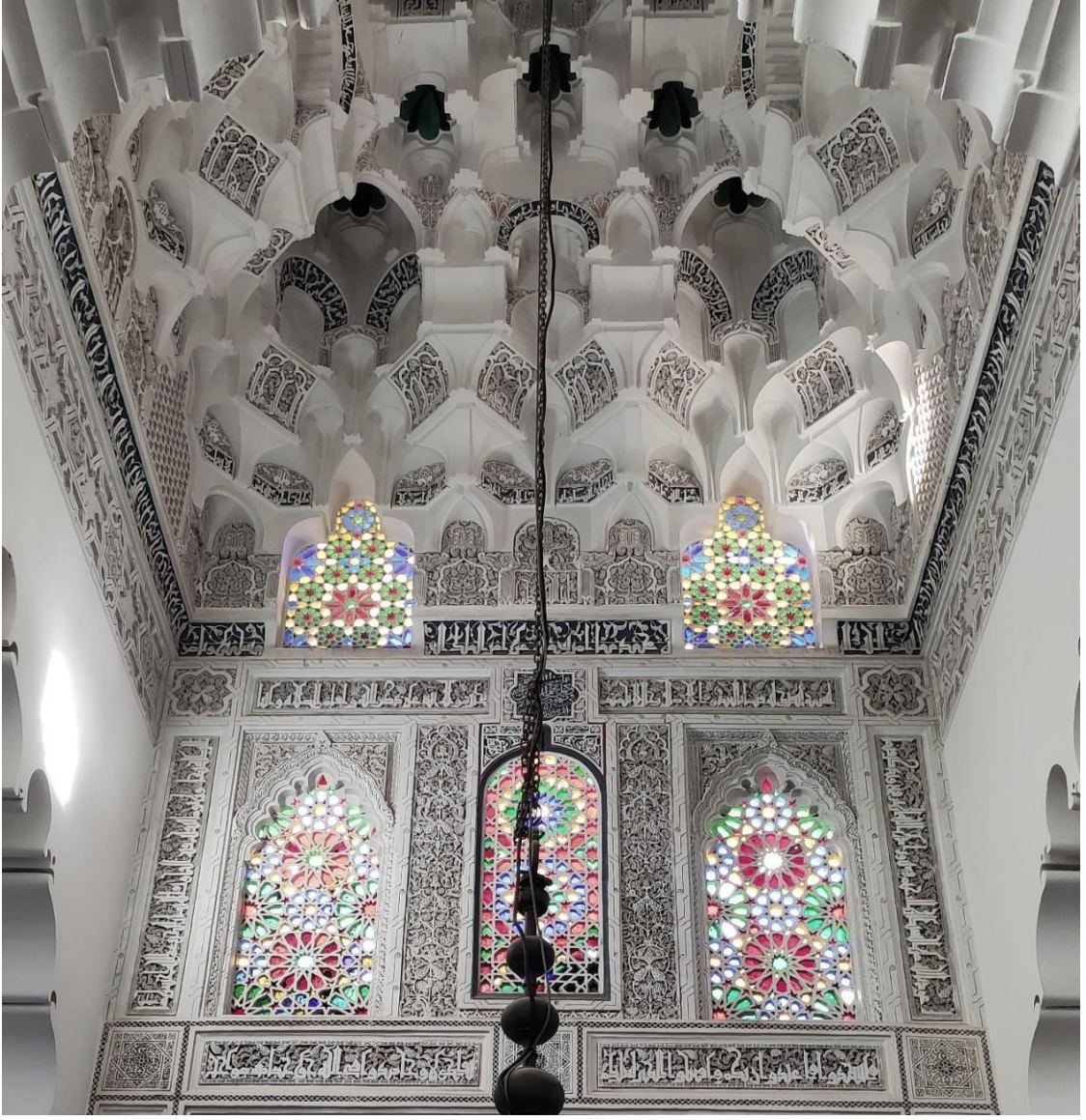
3.2.1. Kûfî

Kayrevân Okulu, eski Kûfî hattı ve harf biçimlerinin geliştirilmesine katkıda bulunarak Kuzey Afrika ve Endülüs'teki hat sanatının ilk durağı olmuştur.

Hat sanatı, Uzak Mağrib'e ulaştıktan sonra, eski Kûfî yazısı ve Tunus'tan gelen Kayrevanî Kûfî yazısının etkisi altında gelişmeye devam etmiş, günümüzde araştırmacılar tarafından “İdrîsî Kûfî” olarak adlandırılmıştır.³⁰

İdrîsî Kûfî hat türünden farklı üsluplar ortaya çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi, Murâbitlar döneminde ortaya çıkan “Murâbitî Kûfî” yazısıdır. Bu Kûfî üslubun en önemli örneği Fes şehrindeki el-Karaviyyîn Camii'nde meşhür iki kubbe de yer almaktadır (Bkz. R. 11)

³⁰ Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, *el-Hattu'l-Arabî fî Bilâdi'l-Mağrib*, Şarika 2021, s. 270.

Resim 11: Karaviyyin Camii'nin mihrap cephesi ve üstündeki kubbe

(F: Essaihi, 2023)

Murâbitî Kûfi, önemli bir tarihçi olan İbn Ebî Zer'in *Ravdu'l-Kirtas* adlı eserinde³¹ anlattığı gibi önemli bir hayatta kalma hikayesi taşır: Muvahhidler, kemer sıkma ve zühd felsefesini benimsemiş ve camileri süslemeyi reddetmişlerdir; bu da Murâbitlar'ın süslemelerinin ve kitâbelerinin silinmesinin ardındaki ana nedendir. Bir gece, Fes şehrinin fakihleri ve ileri gelenleri Sultan Abdülmümin b. Ali'nin (1094-1163)

³¹ İBN EBÎ ZER, Ebu'l – Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Fâsî, *el-Enîsü'l – Mutrib bi-Ravdi'l- Kirtas fi Ahbâri Müluki'l- Mağrib ve Tarîh-i Medîneti Fâs*, Rabat 1972. S. 87-88.

Fes'teki Karaviyyîn Camii'nde Cuma namazı kılacağına öğrendiklerinde, Murâbıtî yazıtlarını korumaya karar verdiler. O gece işçiler çağrıldı ve kitâbeler önce kâğıtla, sonra alçıyla kaplandı ve en sonunda da gözden kaybolana kadar beyaza boyandı. Bu kûfî kitâbeler Fas'ın Fransız sömürge döneminde Henry Terrasse³² liderliğindeki bir grup araştırmacı tarafından yeniden keşfedilmiştir. Terrasse daha sonra konuyla ilgili iki arkeolojik araştırma yayınladı: İlki 1955 yılında “*L’Art De L’Empire Almoravide: Ses Sources et Son Evolution / Murâbıtlar İmparatorluğu Sanatı, Kaynakları ve Gelişimi*”. İkincisi ise 1957 yılında “*la Mosquée d’Al_Qarawiyyin a Fès et l’Art des Almoravides / Fes'teki Karaviyyîn Camii ve Murâbıtlar Sanatı*” isimli eseri yayımlandı.

Fas'ta Kûfî hat sanatının üslupları dönemlere göre farklılık göstermektedir. İster el yazmalarında ister mimarîde kullanılan bir dizi stil oluşturulmuş, bu çeşitlilik Fas'taki hat sanatı mirasının zenginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Resim 12: Mağribî Mushafın 2. cildinin son sayfası, 14. yy. Endülüs.

(Metmuseum.org/fr)

³² Henri Terrasse (1895-1971), Fransız oryantalist ve İslâm arkeologudur.

3.2.2.Mebisû

Arapça sözlüklerinde "Mebisû" kelimesinin anlamlarından biri "eğrilik veya eğim olmaksızın düz ve kolay" demektir. Ve El-besîtatü (البسيطة) :Yeryüzü ve düz olan şey anlamındadır.

Yüce Allah şöyle buyurur: «بِسَاطٍ لِّتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاوَا وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ».³³ Bu Âyette "bisâtan / بساطا" kelimesi, yaygı³⁴, düz ve sergi anlamına gelir.

Resim 13: Hucurât Suresi / Tirşe üzerine Mebsû Hattı / 13. yy. Endülüs.

(TIEM)

El-Batliyûsî³⁵ Mağribî kalemini tarif ederken şöyle der: "[ve] eğer kalemin ucunu diğerinden daha uzun yaparsanız, ' kalamün Muharraf ' (eğimli kalem) dersiniz... [ve] Eğer iki ucunu aynı hizaya getirirseniz, ' kalemün Mebsû ve kalemün Cezm' dersiniz."³⁶

Bununla birlikte, geçmişte birçok Mağribî hattat, El-Belğîti gibi, yazmayı kolaylaştırdığını ve daha güzel bir sonuç verdiğini savunarak eğimli bir kalemi tercih etmiştir.³⁷ Günümüzde ise, Mağribî hattatların çoğu, yaygınlığı ve kullanım kolaylığı nedeniyle düz kalemi terk edip onun yerinde eğimli kalemi tercih etmişlerdir.

³³ »Allah yeri size bir yaygı yaptı ki onun geniş yollarında yürüyesiniz« Nûh.19, Prof. Dr. Suat Yıldırım. meali, s. 965.

³⁴ Suat Yıldırım.Prof. Dr meali, s.965.

³⁵ Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, *el-Hattu'l-Arabî fi Bilâdi'l-Mağrib*, Şarika 2021, s. 270.

³⁶ el-Batliyûsî, *el-İktidab fi Şerhi Edebi'l-Kitâb*, Kahire 1996, c.1, s. 168.

³⁷ Mohamed Hibta, a.g.e. , s. 250.

Mebist hattı, Kur'an yazımında Kfi hattının yerini almış, uzun metinleri farklı boyutlarda ve daha hızlı yazmaya uygun hale getirmek için yapılan geliştirme çabaları sonunda bu tür, insanlar arasında en yaygın yazı haline gelmiştir.

Mebist hattı, bazı harflerinin sertliği ve eğimsiz düzlükleriyle temsil edilen Kfi yazısının özelliklerini oluştururken, diğer harflerin yumuşaklığı ve daire şeklinden türetilmesiyle de karakterize edilmiştir.

3.2.3.Mağrib Sls

Eskiden "Meşrik" ya da "Meşrik Mtemağrib"³⁸ olarak adlandırılan Sls karakterinin bir türevidir.³⁹ Daha sonra Sls hattından ayırt etmek için "Mağrib Sls" olarak adlandırılmıştır.

Mağrib Sls, harflerinin güzelliği ve yumuşaklığının yanı sıra kompozisyondaki sınırsız imknlarıyla da karakterize edilir.

Sls hattı sabit, katı ve tanınabilir kurallara tabiyken, Mağrib Sls hattı, harflerin şekli ve boyutlarının cümle veya kompozisyondaki alan dağılımının gerektirdiği görsel kriterlere göre değişebilen daha büyük bir serbestlikle karakterize edilir

Hattatlar, Mağrib Sls hattını, kitap ve bölüm başlıklarını ve bazen de Kur'an surelerinin isimlerini yazmak için Kfi yazı yerine kullanmışlardır. Muvahhidler döneminden itibaren sikke basımında tercih edilmiş ve ilerleyen süreçte bütün Batı İşlm lkelerinin para birimlerinde yaygın olarak tercih edilmişlerdir.⁴⁰ Ayrıca Fas mimarisinde - özellikle Mernler döneminde Kfi yazı ile birlikte mühim bir dekoratif unsur olarak kullanılmıştır.

³⁸ Meşrik Mtemağrib (Batılılaşmış meşrik): Arapça: المشرقى المتمغرب : Doğu'dan Mağrib'e ulaşan yazının, yerel sanatsal etkilere maruz kalarak değişip farklı bir özellik kazandığı hat türünü ifade eder.

³⁹ el-Menn, *Trihu'l-Virkati'l-Mağribiyye*, Kazablanka 1991, s. 15 ve 47.

⁴⁰ mer Ef , Muhammed el-Mağrv, *el-Hattu'l-Mağrib / Tarih ve Vk' ve fak*, Kazablanka 2013, s. 62.

الصَّحْبُ بَعَثُوا مَعَهُ رَجُلًا فَقَالَ إِنْ رَسُلَ إِلَيْهِ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا فَرَأَيْنَا عَلِيمًا لِلْقَبِيلَةِ فَرَمَاهُ وَفَرَّاهُ
 يَسْتَقْبِلُ الْقَبِيلَةَ لَا يَأْتِيهِمْ مَتَارِحًا وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ فَاسْتَرَأَى وَأَبْرَهُ مِصْرًا إِلَى الْكَعْبَةِ

الرَّحْمَةُ أَيْنَا مِمَّا لَيْسَ بِعَرَبِيَّةٍ كَمَا يَعْرِفُونَ أَيْنَا مِمَّا

حَرْفًا لَيْسَ بِعَرَبِيَّةٍ قَالَ أَنَا مَا لَيْسَ بِعَرَبِيَّةٍ بَدِينًا وَعَرَبَانِ عَمَّ قَالَ أَيْنَا النَّاسُ بَعَثُوا
 حَلْمًا إِلَى الصَّحْبِ إِذْ جَاءَ مَعَهُ رَجُلًا فَقَالَ إِنْ لَيْسَ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا فَرَأَيْنَا عَلِيمًا لِلْقَبِيلَةِ فَرَمَاهُ وَفَرَّاهُ
 لَنْ يَسْتَقْبِلَ الْقَبِيلَةَ فَاسْتَقْبَلُوا مَتَارِحًا وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ فَاسْتَرَأَى وَأَبْرَهُ مِصْرًا إِلَى الْكَعْبَةِ

وَلَكِنْ رُجْحَتُهُ هُوَ مَوْلَاهُ الْآيَةُ

سَمِعْتُ مَعْرُوفًا نَشْرَفَ قَالَ أَنَا لَيْسَ بِعَرَبِيَّةٍ قَالَ إِذَا نَوَيْتَ أَنْ تَأْتِيَ النَّبِيَّ فَانْصَبْ فِي يَدَيْهِ مَاءً
 لِيَسْتَقْبِلَ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا فَرَأَيْنَا عَلِيمًا لِلْقَبِيلَةِ فَاسْتَقْبَلُوا مَتَارِحًا وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ فَاسْتَرَأَى وَأَبْرَهُ مِصْرًا إِلَى الْكَعْبَةِ

وَمِنْ هَيْتَ خَرَجْتَ فَوَارِجُكَ نَسْرُ السَّجْرِ الْحَرَامِ

حَرْفًا تَلْفَأَهُ، حَرْفًا مَوْسِمًا نَزَّاعِيًا قَالَ أَنَا عِنْدَ الْقَيْزِينَ فَرَسَلْتُ قَالَ أَنَا عِنْدَ الْقَيْزِينَ فَرَسَلْتُ قَالَ أَنَا عِنْدَ الْقَيْزِينَ فَرَسَلْتُ
 فَاسْتَمِعْتُ ابْنَ عَمْرٍو يَأْتِي النَّاسَ وَالصَّحْبُ بَعَثُوا مَعَهُ رَجُلًا فَقَالَ إِنْ لَيْسَ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا فَرَمَاهُ وَفَرَّاهُ
 يَسْتَقْبِلُ الْقَبِيلَةَ فَاسْتَقْبَلُوا مَتَارِحًا وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ فَاسْتَرَأَى وَأَبْرَهُ مِصْرًا إِلَى الْكَعْبَةِ وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ

وَمِنْ هَيْتَ خَرَجْتَ فَوَارِجُكَ نَسْرُ السَّجْرِ الْحَرَامِ

حَرْفًا قَتِيحَةً عَمَّ قَالَ لَيْسَ بِعَرَبِيَّةٍ بَدِينًا وَعَرَبَانِ عَمَّ قَالَ أَيْنَا النَّاسُ بَعَثُوا مَعَهُ رَجُلًا فَقَالَ إِنْ لَيْسَ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا
 إِذْ جَاءَ مَعَهُ رَجُلًا فَقَالَ إِنْ رَسُلَ إِلَيْهِ حَلْمٌ لَتَدْعُو عَلَيْنَا فَرَأَيْنَا عَلِيمًا لِلْقَبِيلَةِ فَرَمَاهُ وَفَرَّاهُ
 يَسْتَقْبِلُ الْقَبِيلَةَ فَاسْتَقْبَلُوا مَتَارِحًا وَفِي النَّاسِ إِلَى الشَّامِ فَاسْتَرَأَى وَأَبْرَهُ مِصْرًا إِلَى الْكَعْبَةِ

بَابُ قَوْلِهِ تَعْلَى أَرْسَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتِنَا وَمِنْ شِعَارِ اللَّهِ مَجِي
حُجَّ الْبَيْتِ أَوْ أَعْمَرَهُ وَلَا جَنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوقَهُمَا إِلَى عِلْمِهِ

الشَّعَائِرُ عُلَمَاءُ وَأَمْرٌ مَا شِعْمٌ، وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ الصَّغِيرُ وَالْحَجْرُ وَقَالَ الْحَجَّاجُ، أَلَيْسَ لِي آيَاتُ
 شَيْءٍ وَالنَّوَاهِرُ حَقِيقَاتٌ يَفِيءُ الْعَقْلُ وَالْحَقُّ الْخَبْرُ **حَرْفًا** عِنْدَ الْقَيْزِينَ فَرَسَلْتُ قَالَ أَنَا

Resim 14: Sahih el-Buhâri Şerhinin başlıklarındaki Mağribî sülüs, 18. yy. (AQ. FAS)

3.2.4. Mücevher Hattı (Fâsî)

Küçük ve birbirlerine yakın harflerle karakterize edilen ince bir hat. Bazı araştırmacılara göre, güzelliği, harflerinin orantısı ve satırlarının uyumundan dolayı adını “cevher” kolyeden almış, “Mücevher” denmiştir⁴¹.

Mücevher Hattı, mevcut örneklerin de gösterdiği gibi, 6. yüzyıl civarında Mabsût yazısından türemiş ve daha sonra yazım hızı nedeniyle daha yaygın hale gelmiş ve son yüzyıllarda Uzak Mağrip’de, özellikle mektuplarda ve sultan fermanlarında⁴² (Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Dîvânî yazısının işlevine benzer)⁴³ ve çoğu el yazması ve kitapta en yaygın kullanılan yazı haline gelmiştir (halen Mabsût hattıyla yazılmış olan Kur'an-ı Kerim hariç).

Resim 15: Mücevher Hattı ile Sahih el-Buhârî eserinin 17. cildi (14. yy).

(Sotheby's.com)

Bu yazı başlangıçta "Fâsî yazısı" olarak anılmıştır. Bu yazı Fes şehrinde ortaya çıkması ve gelişmesi, kitap ve yazıların yazımında yaygın olarak kullanılmasının yanı sıra El-Karaviyyîn Üniversitesi'ndeki öğrenciler tarafından kullanılan bir yazı olmasıyla ilişkili tarihsel bir tanımlamadır.⁴⁴

⁴¹ Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, *el-Hattu'l-Arabî fi Bilâdi'l-Mağrib*, Şarika 2021, s. 314.

⁴² Ömer Efâ , Muhammed el-Mağrâvî, *el-Hattu'l-Mağribî: Tarih ve Vâkı' ve Âfak*, Kazablanka 2013, s. 63.

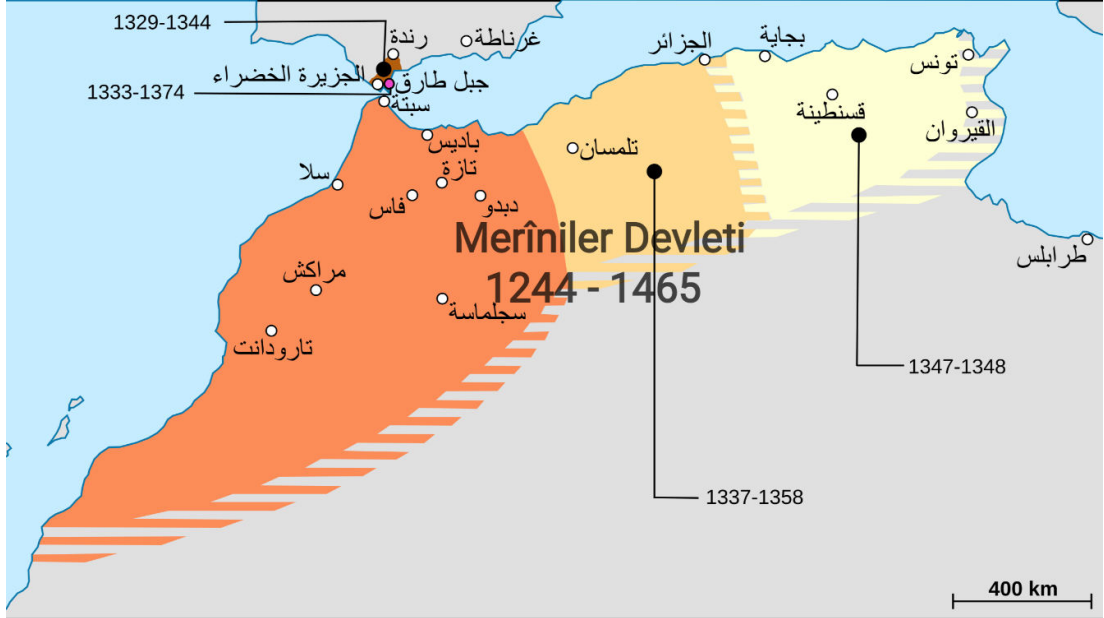
⁴³ Mohamed Hibta, a.g.e., s. 331.

⁴⁴ Aynı yer, s.321.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MERÎNÎ MİMARÎSİNDE HAT SANATI

Merînîler 'in Fas mimarîsine en büyük katkısı, medreselerle ilgili olmuştur. Bu dönemde Fas'ın neredeyse her şehrine inşa ettikleri medreseler aracılığıyla ülke, dönemin önde gelen ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle Fes başta olmak üzere Rabat, Selâ, Taza, Marakeş, Sebte, Vecde, Meknes gibi birçok şehre medreseler inşa edilmiş ve sanatın gelişimine büyük katkıda bulunulmuştur. Ayrıca, günümüzde Cezayir sınırları içinde bulunan Tilimsan'daki Ubbad köyünde yaptırılan Sidî Ebû Medyen Camii ve medresesi de Merînîler 'in önemli eserlerinden biridir.

Şekil 2: Merînîler Haritası (wikimedia.org)

Bu medreselerde tercih edilen açık avlulu plan genellikle ortada bir avluyu içerir ve bu avlunun iki yanında öğrenci hücreleri bulunur. Medresenin baş kısmında genellikle minaresi olan büyük bir mescid bulunur ve dersler burada yapılır. Avlunun ortasında

mermer bir abdest havuzu bulunur. Ayrıca, dönemin bütün özelliklerini görmek mümkündür. Renkli kesme çini (zellij) kullanımı bu dönemde yaygınlaşmış ve dinî yapılarda da tercih edilmeye başlanmıştır. Çiniler genellikle camilerde ve medreselerde avlu zeminlerinden duvarların yaklaşık 1.5 metre yüksekliğine kadar olan kısımlarında ve minarelerde kullanılmıştır.⁴⁵

Medreselerde, camilerden farklı olarak, siyah kesme çinilerle süslenmiş avlu cephelerini çevreleyen Mağribî yazı kuşakları da bulunur. Bu yazı kuşakları bazen kitâbe niteliğinde olup bazen de şiir ve âyetleri içerebilir. Merînîler, Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerinin sanat tarzlarını devam ettirirken, özellikle alçı ve ahşap işçiliği alanında ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ayrıca, 1400'lere kadar Endülüs'teki Müslümanlarla sanatsal ve kültürel etkileşimlerini devam ettirmişlerdir. Fas mimarisine getirdikleri bir başka yenilik de ana giriş kapılarının üzerine yerleştirdikleri kubbelerdir. Karaviyyîn ve Ebû İnâniye Medresesi girişi üzerindeki kubbe örnekleri, bu yeniliği en güzel şekilde yansıtan örnekler arasındadır.⁴⁶

11. yüzyılın sonuna kadar mimarîde tek kullanılan yazı çeşidi Kûfî yazıydı. Başlangıçta Emevîler dönemine ait Kûfî'den yazıdan izler taşıyan bu yazı, sonraları Kufî yazısından farklı yönlere yönelmiş ve daha sonraki periyotlarda yerini sülüs yazıya terk etmiştir. Bununla birlikte bu yazı tipleri bölgesel olarak çeşitli farklılıklar sergilemiştir diyebiliriz.

4.1. CAMİLERDE HAT SANATI

Cami, İslâm toplumlarında Müslümanların toplandığı, cemaatle namaz kıldığı ve diğer belirli faaliyetleri gerçekleştirdiği bir mekânı temsil eder. İlk dönemlerden itibaren cami mimarisinde, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v) doğrudan katıldığı Mescid-i Nebevî örnek alınmış, İslâm'ın farklı coğrafyalara yayılmasıyla birlikte, cami mimarîsi de çeşitli farklılıklar göstermiştir.

Fas camilerinin çoğunda çok ayaklı plan şeması tercih edilmiştir. Büyük ulu camilerin yanı sıra daha küçük ölçekli mahalle mescidleri olarak adlandırılabilir tarihî

⁴⁵ Richard Parker, **a.g.e.**, s. 26.

⁴⁶ Aynı yer.

camilerde bile bu plan benimsenmiştir. Genellikle küçük boyuttaki camiler, mihraba paralel iki ya da üç ana şema olarak oluşur ve sahnınlar, kare ayaklar üzerinde yükselen sivri at nalı kemer silsileleri ile birbirinden ayrılır.

Resim 16: Mevlây Yezid Camii'nin mihrabı

(F: Essaihi, 2021)

Fas coğrafyasında hat, Murâbitlar döneminden beri mimarîde önemli bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bu yazılar, özellikle camilerin mihrap cephelerinde ve minarelerinde sıkça karşımıza çıkar. Ancak, belirli bir döneme kadar, inşa veya tamir kitâbeleri oldukça nadirdir. Osmanlı ve İran mimarîsinde ise, genellikle yapının tamir ve

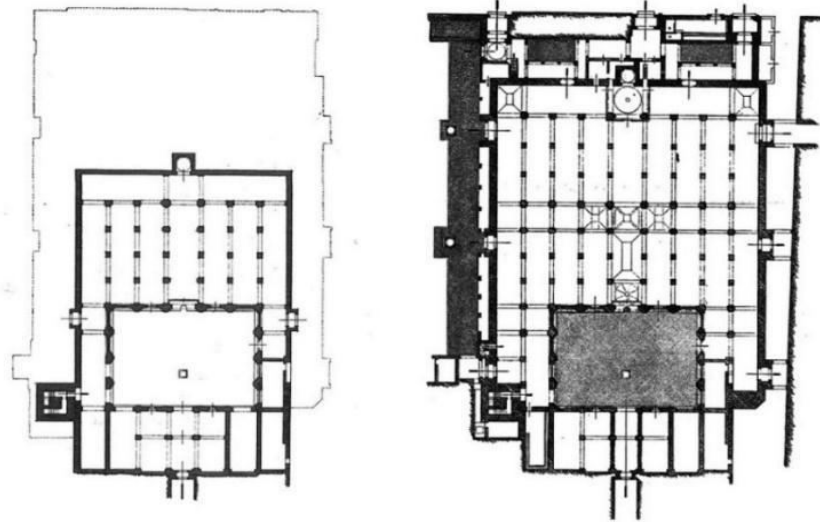
inşa kitâbeleri bulunur. Bazı yapılarında, hattat ve usta isimlerinin yanı sıra, mihrap ve minber yazıları ve kuşak yazılarını süsleyen ustaların imzaları da yer alır. Fas'ta ise, bu durum oldukça farklıdır; genellikle yapılarda inşa veya tamir kitâbelerinde hattat ve usta imzalarına rastlamak neredeyse imkansızdır.⁴⁷

Merînîler dönemine kadar, camilerin herhangi bir inşa ya da tamir kitâbesi bulunmamaktadır, ya da günümüze ulaşmamıştır. Kitâbelere ilk kez Merînîler döneminde rastlanır. Bu dönemde, özellikle Fes şehrinde yapılmaya başlanan ve Meknes, Marakeş, Taza gibi şehirlere de yayılan medreseler ve camilerin bazılarında inşa ya da tamir kitâbeleri mevcuttur.

4.1.1. Taza Ulu Camii (1172)

4.1.1.1. Genel Bilgi

Taza şehri, Atlas Dağları ile Rif Dağları arasında yer almaktadır. Ulu Cami, ilk kez Muvahhid Sultanı Abdülmû'min (1152-1163) döneminde inşa edilmiştir. Merînîler döneminde ise, Sultan Ebû Yakub ve Sultan Ebû İnan tarafından genişletme ve onarım çalışmaları yapıldığı bilinmektedir.⁴⁸

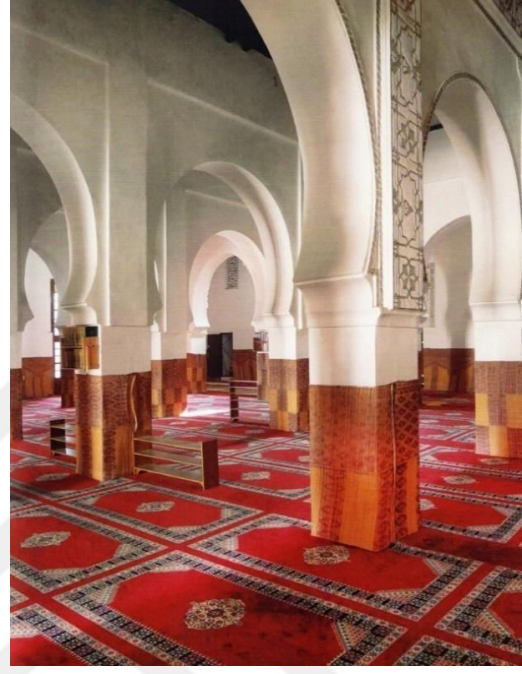
Muvahhidler Dönemi planı

Merînîler Dönemi planı

Şekil 3: Taza Ulu Camii Planı (Boris Maslow'dan)

⁴⁷ Abdelkebir Khatibi, Mohammed Sijilmassi, *The Splendour of Islâmic Calligraphy*, Londra 1995, s. 194.

⁴⁸ Boris Maslow, *Les Mosquées de Fes et du Nord du Maroc*, Paris 1937, s. 45.

Resim 17: Taza Ulu Camii iç avlu ve harem kısmından görünüm

(Salmon)

Muvahhidler dönemine ait herhangi bir inşa kitâbesi bulunmamakla beraber, mihrap duvarının dış kısmında, Merînîler dönemindeki genişletme ve tamir çalışmalarını gösteren siyah kesme çini ile Mağribî sülüs yazıyla yazılmış bir tamir kitâbesi bulunmaktadır. Kitâbe, Euzü Besmele ve salavatla başlayıp Sultan Ebû Yakub Yusuf en-Nâsır (1286-1307) tarafından camiye kible yönünde dört sahinin doğu ve batı yönünde iki sahin eklenmesiyle ilgili detayları içermektedir. Kitâbe, bu çalışmaların Rebiülevvel ayında başlayıp Şevval ayının sonunda 691 yılında tamamlandığını belirtmektedir. Kitâbenin metni şu şekildedir:

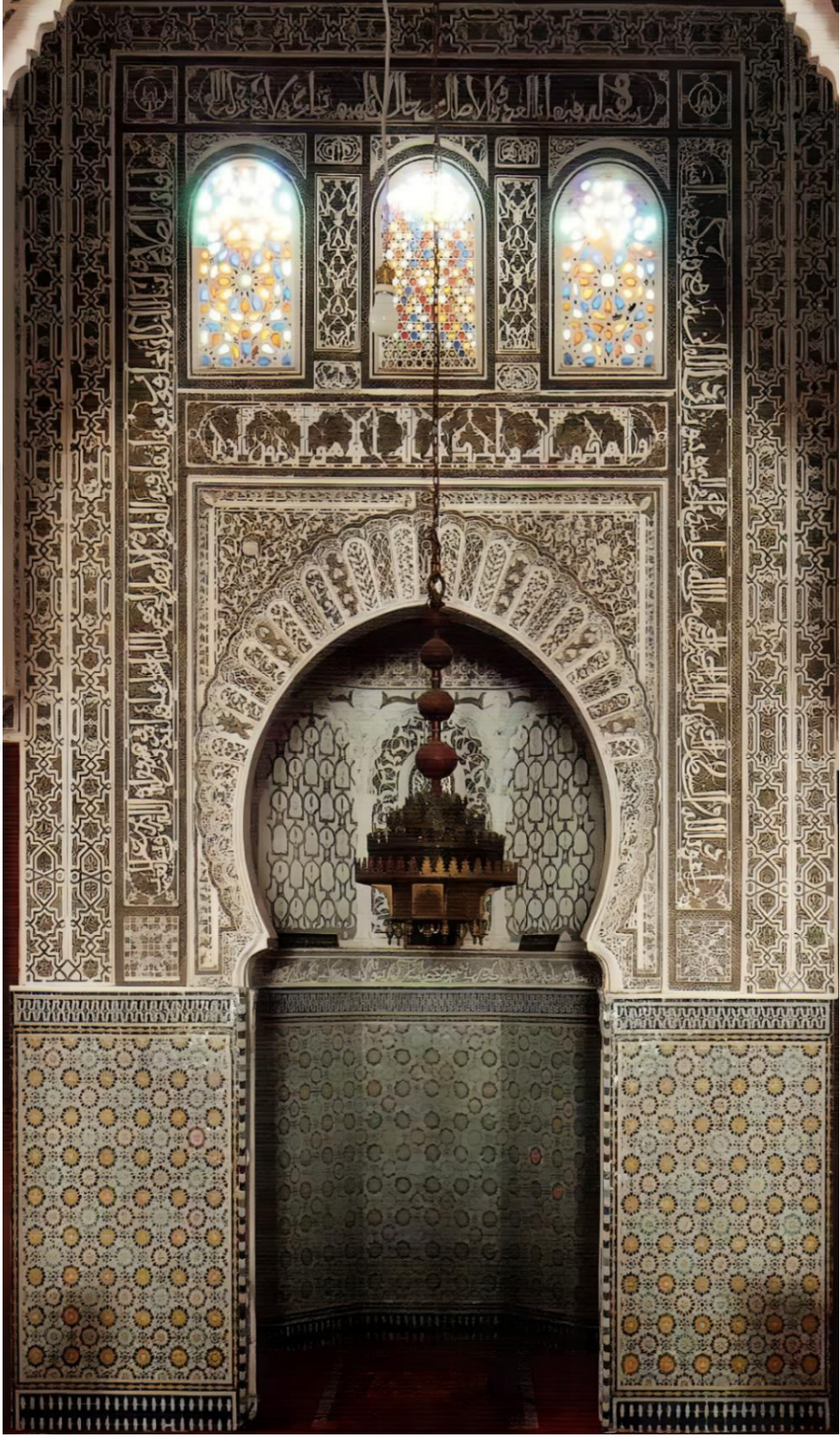
Resim 18: Merinilerin eklediği tamir kitâbesi (1291 MS)
(Salmon)

Bu örnekteki Mağribî sülüs hattı, estetik tutarlılığı sağlamak ve alanı iyi kullanmak için kelimelerin üst üste gelmesiyle karakterize edilir. Bu metinde birçok kelime ve harfin birbirine bağlı olduğu gözlemlenmekte olup, bu durum Sülüs, evkâ ve Müselsel gibi bazı hat türlerinin özelliklerine oldukça benzemektedir. Araştırmacı Dr. Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, “*el-Hattu'l-Arabî fî Bilâdi'l-Mağrib*” adlı eserinde Mağribî sülüs yazısının özelliklerinin bu yazılarla benzerliğine dikkat çekmiştir.⁴⁹

⁴⁹ Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, a.g.e., s. 294.

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم صلى الله على محمد
لما نفذ أمير المسلمين وناصر الدين أبي
يعقوب ابن أمير المسلمين المجاهد في
سبيل رب العالمين أبو يوسف أسماه الله
وخلده ببناء هذه الزيادة التي زيدة في هذا
الجامع شرفه الله، وذلك أربعة بلاطات
في قبلة وبلاطان شرقيّ وغربيّ مع الصحن الذي
بشرقيّه وبإصلاحه ورمّه اذ كان جميعه قريب
الانكفا والسقوط، ووقعة المبادرة لبناء جميع ذلك
وابتدي في مفتتح ربيع الأول في العام المتصل بعام
تاريخه وكان الفراغ منه اواخر شوال احد وتسعين
وستمائة نفعهم الله بذلك وأعلى مقامهم
واجرى على ما بحبه ويرضاه نقضهم وابرامهم
بمنه وفضله وصلى الله على سيدنا محمد

4.1.1.2. Mihrap Hatları

Resim 19: Taza Ulu Camii'nin mihrabı (1172)

(Salmon)

Taza Ulu Camii'nin mihrabı, hat sanatı, geometrik ve bitkisel motifleri mükemmel bir uyum içinde birleştiren bir sanat eseridir.

Mihrabı çevreleyen dikdörtgen bir kuşak şeklinde tasarlanan Mağribî sülüs yazısı, eûzü besmele ve salavattan sonra Nur Suresi'nin 36. ve 37. ayetlerini içermektedir:

"أعوذ بالله من الشيطان الرجيم، بسم الله الرحمن الرحيم صلى الله سيدنا محمد واله, في بُيُوتِ أَدْنَى اللَّهِ أَنْ
تُرْفَعُ وَيُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ.... وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ"

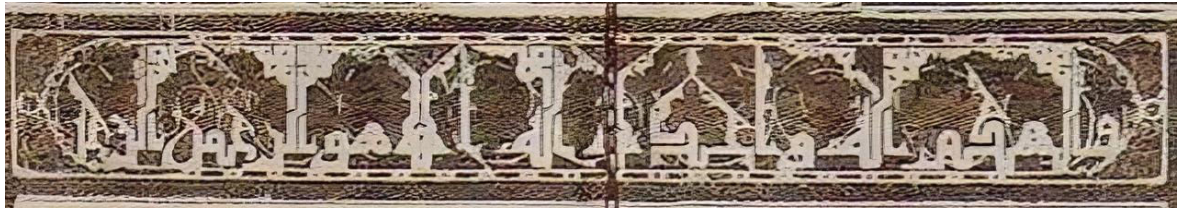

Resim 20: Taza Ulu Camii'nin mihrabında Mağribî sülüs yazı kuşağı.

(Salmon)

Kûfi hat ise, mihrabın doğrudan üstünde bir şerit şeklinde yer alır ve Bakara Suresi'nin 162. ayetini içermektedir :

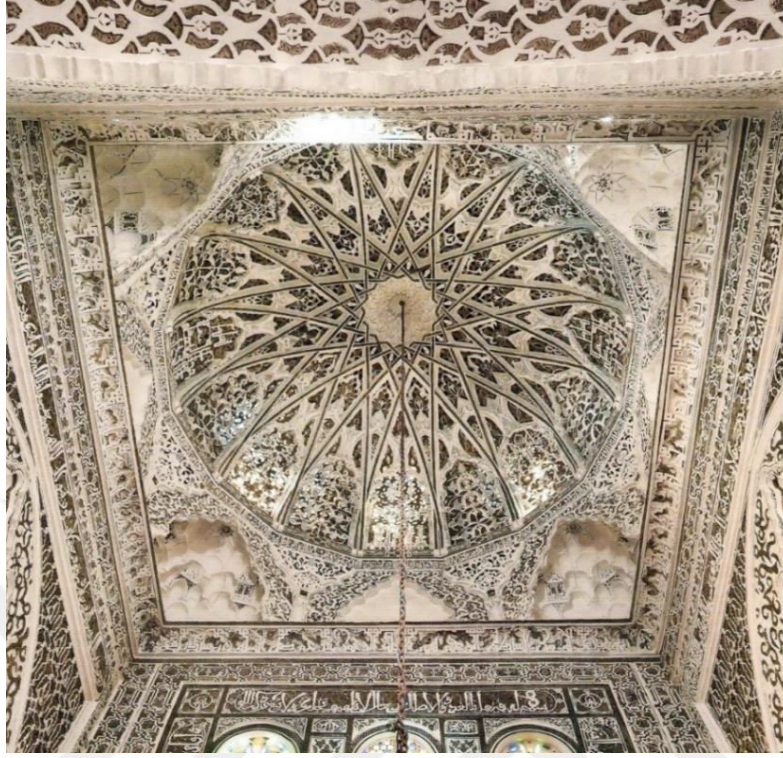
"وَالهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ"

Resim 21: Taza Ulu Camii'nin mihrabındaki Kûfi metin.

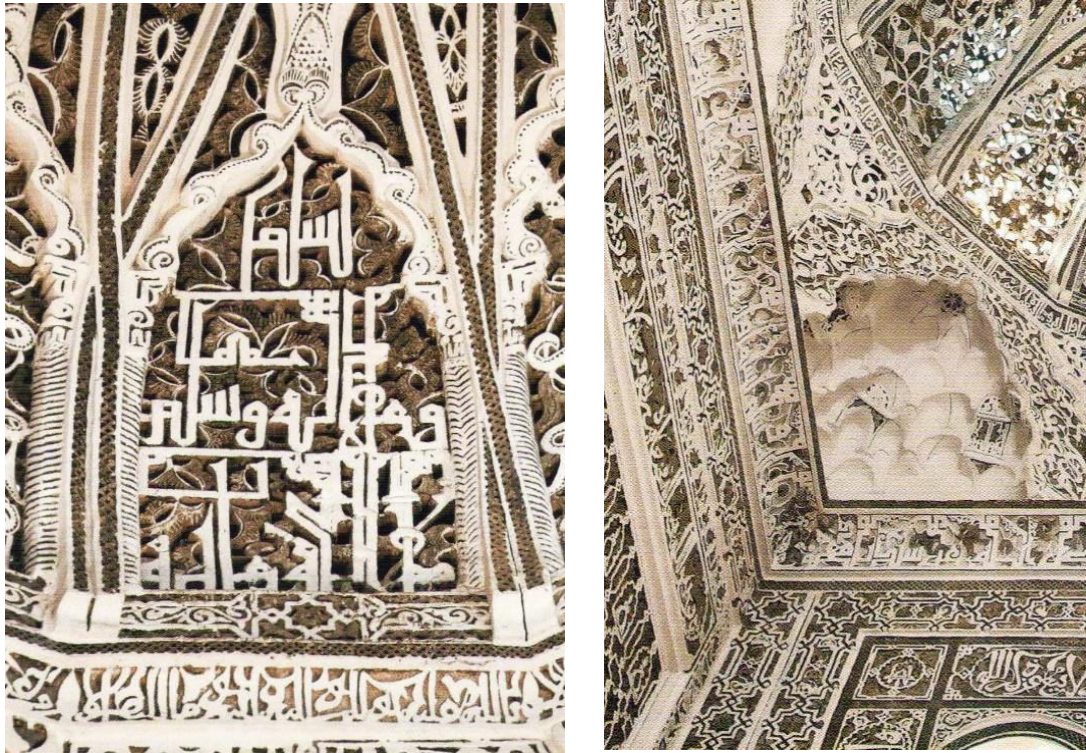
(Salmon)

4.1.1.3. Mihrap Kubbesinde Hat

Resim 22: Taza Ulu Camii'nin mihrabının üzerindeki kubbe

(Salmon)

Resim 23: Mihrabın üzerindeki kubbeden yazı ve mukarnas detayları.

(Salmon)

Kubbedeki yazılar Mağribî Sülûs ve Kûfî arasında değişmektedir. İfadeler çoğunlukla İhlas Sûresi gibi Kur'an âyetleri ya da dua ve salavâttan oluşmaktadır. Sol resimde, aşağıdan yukarıya doğru salavât sözleri şu şekildedir:

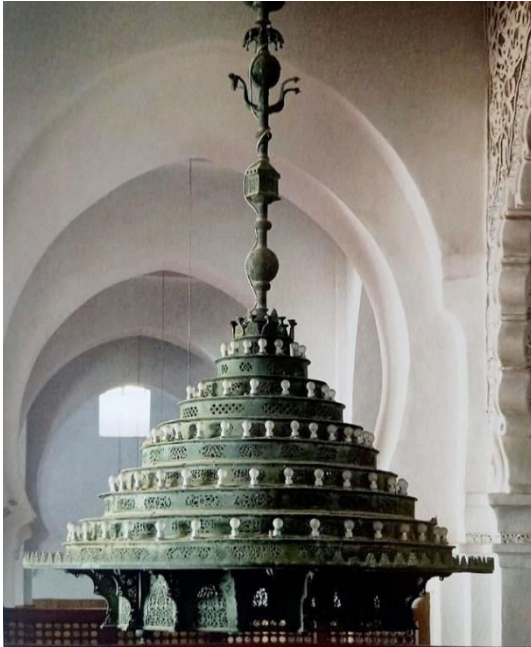
"صلى الله عليه وعلى آله وسلم تسليما"

Arka plandaki bitkisel desen motifler, alanı doldurma işlevine ve estetik bir denge oluşturmaya katkıda bulunmaktadır.

Sonuç olarak, Taza Ulu Camii, mimarîsi, yazıtları ve süslemeleriyle Merînîler sanatının canlı bir örneğini gözler önüne sermektedir. Bu güzel cami, sanat ve mimarî açısından zengin bir mirasa sahiptir, bizi geçmişin estetik ve kültürel değerleriyle buluşturan önemli tarihî bir yapıdır.

4.1.1.3 Büyük Âvize Hatları

Taza Ulu Camii'nde bulunan ve günümüzdeki sembolik değeri çok yüksek olan bronz avize, Merînîler döneminden kalma ve belki de bu türdeki en estetik örnektir. Avizenin üzerinde bitkisel motifler ve Mağribî yazılar ahşap panellerle çevrelenerek korunmaktadır.

Resim 24: Taza Ulu Camii bronz âvizesi (sol), bronz âvizenin alttan görünümü (sağ).

(Sol) Sümeyra Ocak, (Sağ) Salmon

Taza Camii'nin avizesi üzerindeki yazılar Mağribî sülüs ve Kûfi yazısıyladır. Mağribî sülüs, avizenin altında dairesel bir kuşak şeklinde yer almış ve bu kuşakta *eûzü besmele* 'den sonra Nûr Sûresi'nin 35, 36 ve 37 âyetleri bulunmaktadır :

"اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ ... وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ
يَغَيِّرُ حِسَابًا"

Ardından Mü'min Suresi'nin 65. ayeti gelir:

"هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ ۗ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ"

Mağribî sülüs yazısının kitâbeleri Ahzâb Sûresi'nin 56. âyetiyle sona ermektedir:

"إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا"

Buradaki Mağribî sülüs ibâre, harflerin uyumsuz şekillerinin yanı sıra açık ve sabit kurallarının olmamasıyla da karakterize edilir. Buradaki Mağribî sülüs yazının hattatın ruh haline tâbi olduğunu ve büyük bir spontanlıkla yazıldığını söyleyebiliriz. Buna rağmen, elimizde "Besmele", "he' (هاء)" harfinin şekli gibi estetik açıdan hoş görüntüler kalmaktadır.

Kûfi yazıya gelince, Sülüs yazıdan daha küçük olan dairesel bir kuşaktır. Bu kuşakta eûzü besmele ve salavattan sonra Bakara Sûresi'nin son âyetleri yer almış bulunmaktadır:

"أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ أَمَّا الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ...
أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ"

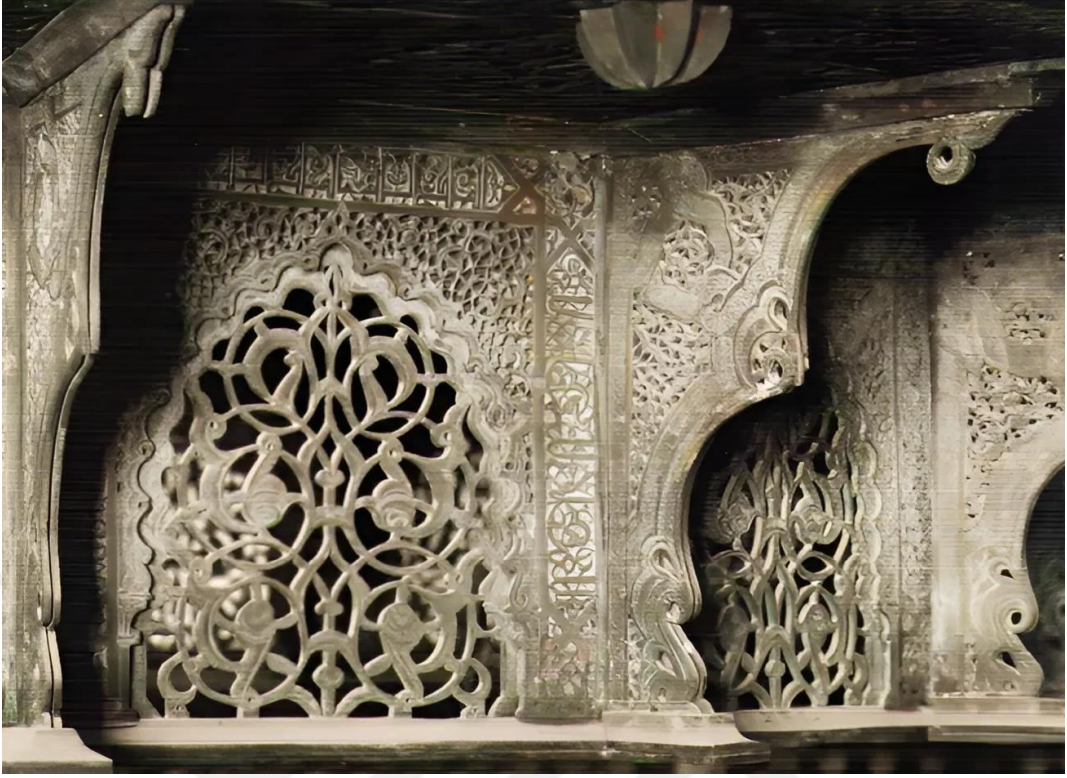
Buradaki Kûfi yazı, Murâbîti kökenlidir. Bununla birlikte, Merînîler, harfler için yeni imgeler oluşturmak veya yazıyı daha estetik hale getirmek amacıyla kendi yorumlarını eklemişlerdir.

Resim 25: Taza Ulu Camii âvizesinden hat örneği

الحمد لله الذي جعلنا من آل محمد
الذين هم خير آل الله
والذين هم خير خلقه
والذين هم خير أمة
أخرجت للناس

(F. Sümeyra Ocak)
(Çizim : Essaihi)

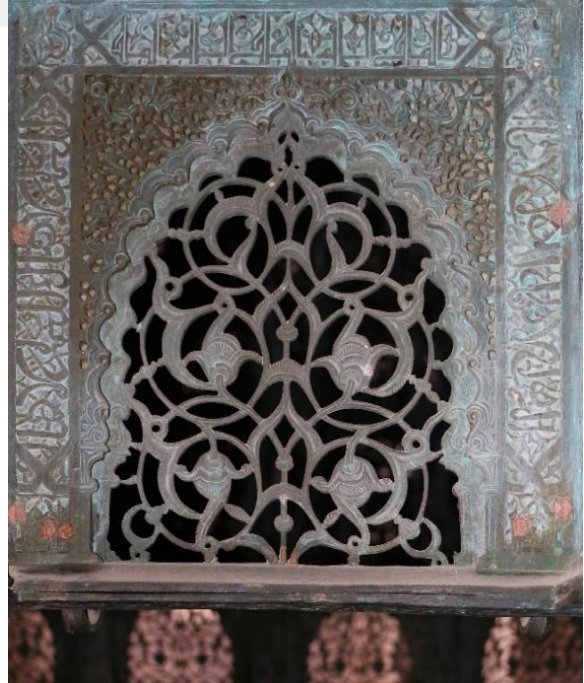

Resim 26: Taza Ulu Camii'nin âvizesinden bir detay

(Salmon)

Resim 27: Taza Ulu Camii âvizesinden hat detayları

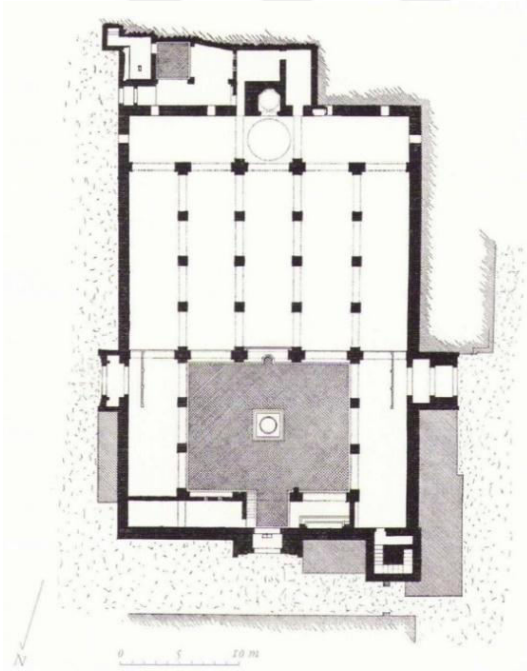
Salmon,(sol) Sümeýra Ocak, (sağ)

Önceki iki resimde olduğu gibi, bu büyük âvizede tevâzû ve Allah'ın heybeti v azameti karşısında boyun eğmeye atıfta bulunan dinî ifadeler tercih edilmiştir. Bunlar arasında "*el-Mülkü lillâh - الملك لله*" ibaresinin yanı sıra "*Ey Allah 'ım, (bizden) mükemmellik yoktur- اللهم لا كمال*" ibaresi de yer almaktadır.

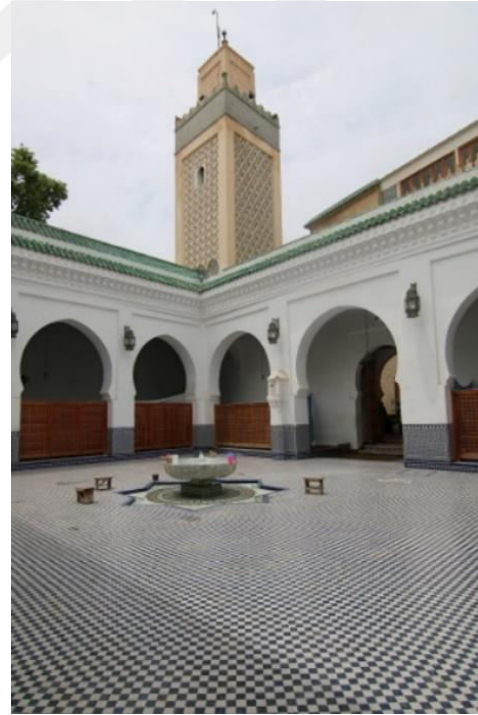
4.1.2. Hamra Camii (1331)

4.1.2.1. Genel Bilgi

Merînîler, Muvahhidlerin çöküşünden sonra iktidarı ele geçirerek (1269), Fes şehrini başkent olarak ilan ettiler. Ancak, şehrin ihtiyaçlarının zamanla karşılanamaması üzerine, Sultan Yakub b. Abdülhak el-Mansur (1212-1286), birinci Endülüs seferinden dönüşünde yeni bir şehir kurulmasını emretti. Böylece, 1276 yılında, Fes şehrinin güneybatısında, Fes el-Cedîd veya el-Medinetü'l-Beyzâ adıyla bilinen yeni bir şehir kuruldu. Bu şehirde, Fes el-Cedîd Ulu Camii'nin yanı sıra, ana caddesi üzerinde Hamrâ, Beyzâ ve El-Ezher Cami'leri inşa edildi.⁵⁰

Şekil 4: Fes Hâmra Camii Planı
(Boris Maslow'dan işlenerek)

Resim 28: Fes Hamrâ Camii Avlu ve Minaresi
(Flickr.com)

⁵⁰ Andrew Petersen, *Dictionary of İslâm ic Architecture*, London, 1996, s. 87.

Hamra Camii'nin üzerinde kitâbe bulunmamasına karşın, eldeki kaynaklar Merînîler döneminde yapıldığını göstermektedir. Anlatılanlara göre, bu caminin inşası ya "Kızıl" lakabıyla bilinen bir Merînî Sultanı tarafından gerçekleştirilmiştir, ya da Tafilalet bölgesindeki Meknes'ten gelen Kızıl adındaki bir kadının tüm servetini bağışlamasıyla mümkün olmuştur.⁵¹

4.1.2.2. Mihrap Hatları

Resim 29: Hamra Camii mihrabının üst kısmında yazı ve tezeyinat detayı.

(F: Essaihi, 2024)

Mihrap cephesi, alçı süslemelerle bezeli bir yapıya sahiptir ve bir yazı kuşağı mihrabı çevreler. Bu yazı kuşağı, sağ taraftaki *eûzü*, *bismele* ve *salavat* kısmının yer

⁵¹ Boris Maslow, *Les Mosquées de Fés et du Nord du Maroc*, Paris, 1937, s. 102.

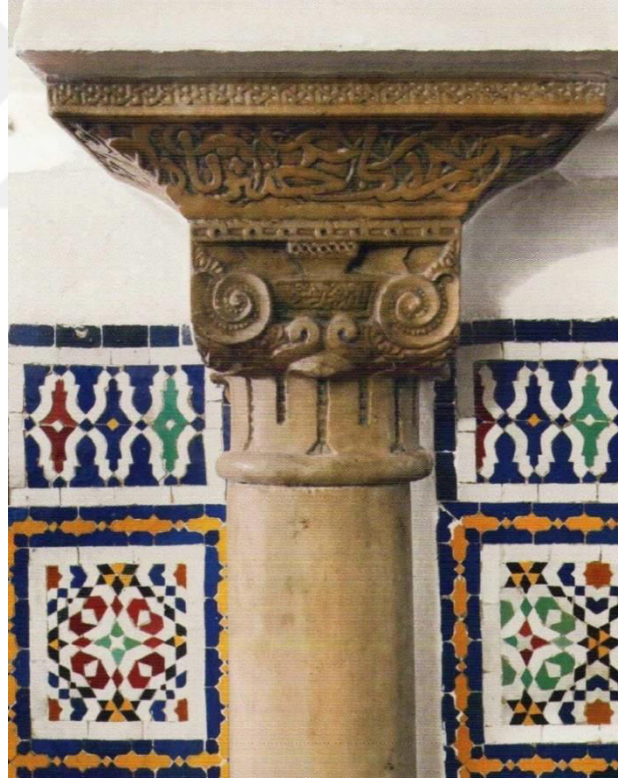
aldığı bordür ile başlar. Üst kısımda, Nûr suresi 36. âyeti ve sol tarafta 37. âyetin yer aldığı bordür ile son bulur:

"فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ، رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ، لِيَجْزِيَ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِّن فَضْلِهِ ۗ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ."

Metnin Meâlî :

36 : (Bu kandil) birtakım evlerdedir ki, Allah (o evlerin) yücelmesine ve içlerinde isminin anılmasına izin vermiştir. Orada sabah akşam O'nu (öyle kimseler) tesbih eder ki;

37 : Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar.⁵²

Resim 30: Hamra Camii'nde mihrap sütun başlarından bir örnek

(Salmon)

⁵² Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011, s. 388.

Hamra Camii'nde en göze çarpan mimarî unsur mihrapta bulunan iki mermer sütundur. Bu iki sütun, atnalı kemer biçiminde bir nişi taşımaktadır. Mihrap nişi, beşgen planlı bir iç mekana sahip olup, yaklaşık 1.5 metreye kadar yüzeyleri renkli kesme çinilerden oluşan geometrik motiflerle kaplıdır. Üst kısım, beş kemere ayrılmış olup, içleri alçıdan yapılmış nebâtî süslemelerle doludur. Üstü ise, yine alçıdan mukarnaslı bir kubbe ile örtülmüştür. Mermer sütun başlıklarının üzerinde yazılmış Mağribî Sülüs metinler şu şekildedir :

"أَقِمْ صَلَاتَكَ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ، وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ"

"Namazını kıl, gâfillerden olma, yakîn gelinceye kadar Rabbine kulluk et".

Resim 31: Hamra Camii mihrap sütun başlarındaki yazı detayı

(Sümeýra Ocak)

Resim 32: Hamra Camii mihrabındaki "ملك" - Mülk" kelimesi

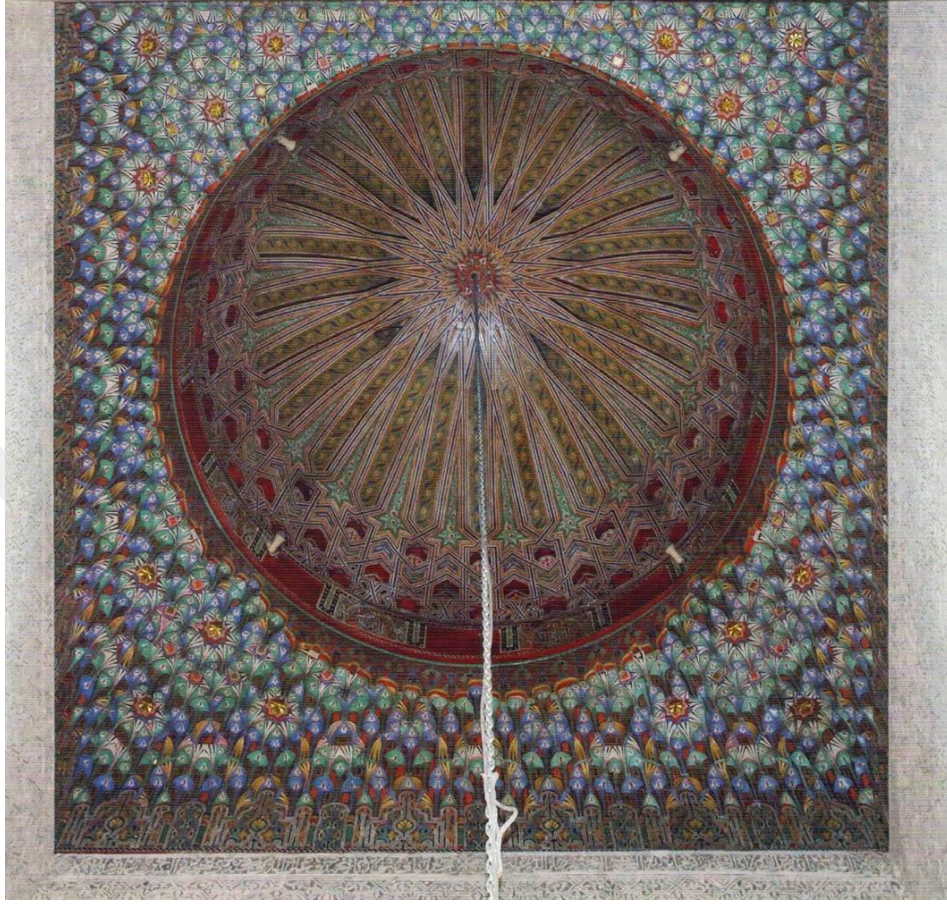
(F. ve çizim : Essaihi, 2024)

"*Mülk* - ملك" ifadesinin, mihrabın etrafında dikdörtgen bir şekilde tekrarlandığı ve imlâ olarak eksik yazıldığı görünmektedir. "*Mülk*" kelimesini içeren birçok örnek karşılaştırdıktan sonra, zaman içerisinde genellikle iki yaygın biçimde kullanıla geldiği tespit edilmiştir. Birinci ve en yaygın ibâre: "*el-mülkü lillâh* - الملك لله". Bu ifade, şarktan garba genel olarak İslâm mimarisinde yaygındır.

İkinci biçim ise: "*el-mülkü lillâh i vahdeh* - الملك لله وحده" şeklindedir; bazen de "*elif-lam*" harfi olmadan şu şekilde yazılmıştır: "*Mülkün lillâh i vahdeh* - ملك لله وحده". Ayrıca, "*mülk* - ملك" kelimesinin belirgin bir Kûfi yazı ile yazıldığı, "*lillâh i vahdeh* - لله وحده" ifadesinin ise küçük bir Mağribî sülüs hattı ile yazıldığı da tespitlerimiz arasındadır.

Önceki örnekte, "*mülk*" kelimesinin tamamlayıcı kısmının, sürekli yapılan restorasyon çalışmaları nedeniyle silinmiş olabileceği düşünülmektedir.

4.1.2.3. Mihrap Kubbesinde Hat

Resim 33: Hamra Camii mihrap üstündeki ahşap Kubbe

(Salmon)

"اليمن" (*el-Yümün*) kelimesinin, muhteşem ahşap kubbenin altındaki kare bir bant boyunca simetrik olarak tekrarlandığı gözlenmektedir. "اليمن" kelimesi, iyilik, bereket, refah ve güç anlamına gelmektedir ve Fas İslâm mimarîsinde sıkça rastlanan bir ifadedir.

Resim 34: Ahşap Kubbede yazı detayı

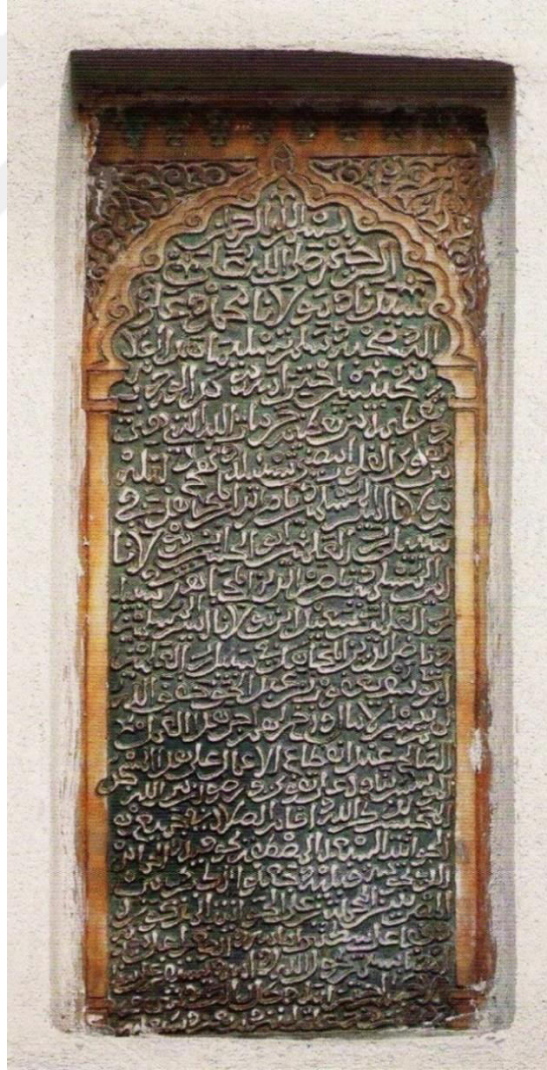
(Salmon)

4.1.3. Ebu'l-Hasan Camii (1341)

4.1.3.1. Genel Bilgi

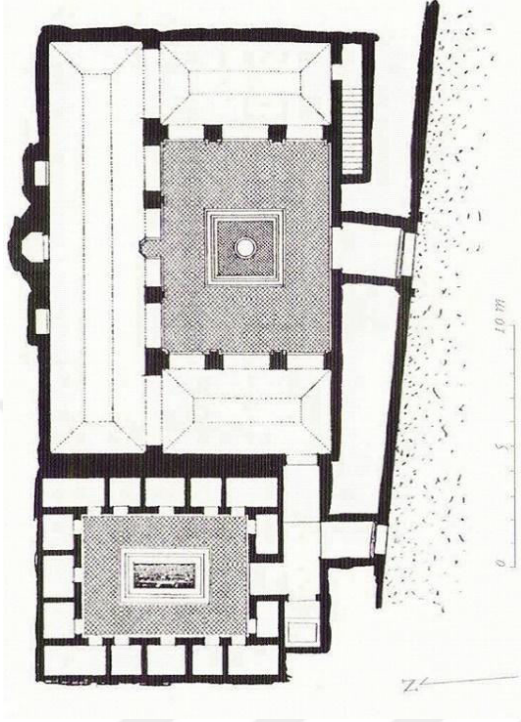
Fes Ebu'l-Hasan camii'nin avlusunun batı duvarındaki giriş kapısının avluya bakan cephesinin üst kısmında bulunan mermer kitâbe, yapının Merînî Sultanı Ebu'l Hasan tarafından 1342 yılına tekabül eden H. 742 yılının Ramazan ayında inşa ettirildiğini belgelemektedir.

Mağribî Sülüs ile yazılmış olan kitâbe metninde yer alan ifadeler, caminin bir hayrat ve hasene olarak kabul edildiğini ve sultanın bu eseri sadaka ve ibadet amacıyla inşa ettirdiğini göstermektedir. Bu özellik, Ebu'l-Hasan Camii'ni yalnızca bir ibadet mekanı olarak değil, aynı zamanda Merînî döneminin dinî ve kültürel hayatın yansıtan önemli bir yapı olarak görmemizi sağlamaktadır.

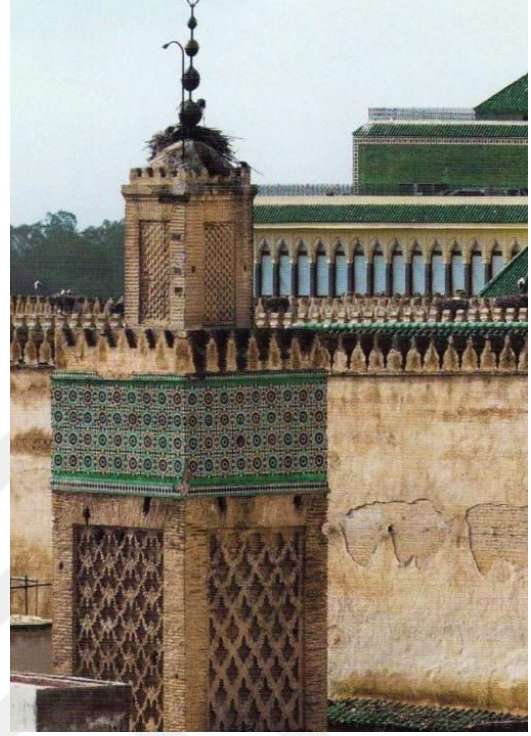

Resim 35: Ebu'l Hasan Camii'nin vakfiye niteliğini taşıyan kitâbesi

(Salmon)

Şekil 5: Ebu'l-Hasan Camii'nin planı
(Boris Maslow)

Resim 36: Ebu'l-Hasan Camii'nin Minaresi
(Salmon)

Fes şehrinde inşa edilen diğer Merînî camileriyle benzer özellikler sergileyen bu cami, düzgün bir plana sahiptir. Cami, Fes'teki Ebû Cünûd kapısından girilerek Tal'a Sağira caddesine ulaşıldığında, biraz ileride sağda, Ebû İnaniye Medresesi'ne çok yakın bir konumdadır. Ana ibadet mekanını, mihraba paralel uzanan geniş bir sahnin oluşturmakta, bu alandan, üç kemer vasıtasıyla dikdörtgen planlı bir avluya geçiş sağlanmaktadır. Avlunun sağ ve solunda, mihraba doğru uzanan iki galeri mevcuttur ve gerektiğinde bu galeriler de ibadet mekanı olarak hizmet vermekte, girişin sağında bulunan galeri bir perde ile ayırarak, kadınların namaz kılmalarına tahsis edilmiş bulunmaktadır.

4.1.3.2. Ana Girişte Ahşap Kitâbeler

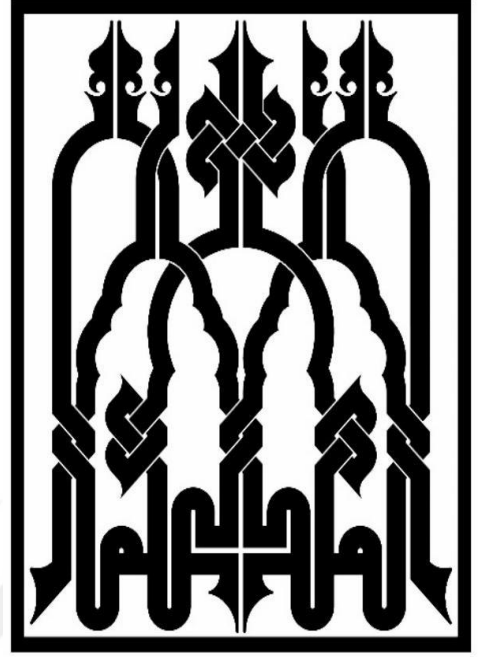
Resim 37: Ebu'l-Hasan Camii'nin giriş portalinde tezyînat detayı.

(F: Essaihi, 2024)

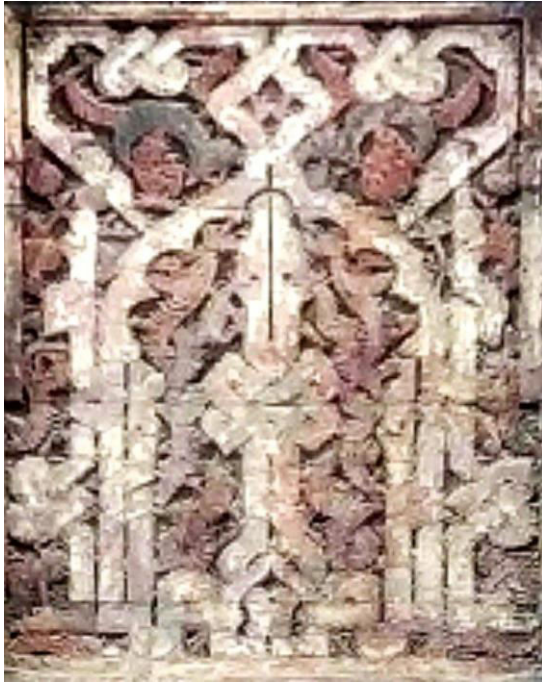
Ebu'l-Hasan Camii'nin minaresi ve giriş kapısının üzerindeki ahşap şemsiye Merînîler dönemine ait kalıntılardır. Bunun yanı sıra, diğer tüm unsurlar yenilenmiş ve restore edilmiştir. Ahşap giriş, estetik hat ve motiflerle süslenmiştir. Kitâbeler Mağribî Kûfi hat ile simetrik olarak aşağıdaki resimlerde görüldüğü gibi "*el-Mülk* - الملك" ve "اليمن" (*el-Yümn*) ifadelerini içermektedir.

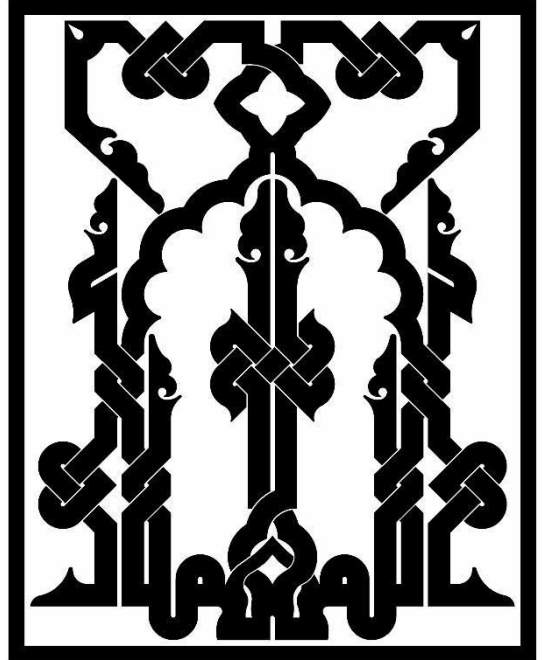
Resim 38: Ahşap girişinden “el-mülk- الملك ” ifadesi

(F. Essaihi, 2024)
(çizim: Taib Elmourabit)

Resim 39: Ahşap girişinden “el-Yümn- اليمن ” ifadesi

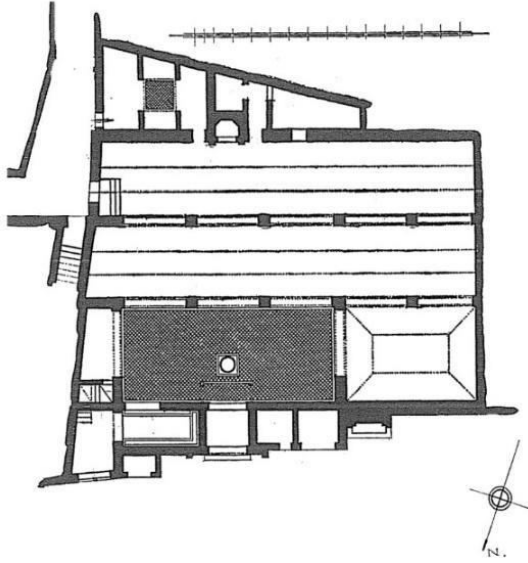
(F. Essaihi, 2024)
(çizim: Taib Elmourabit)

4.1.4. Şerabliyyîn Camii (1342)

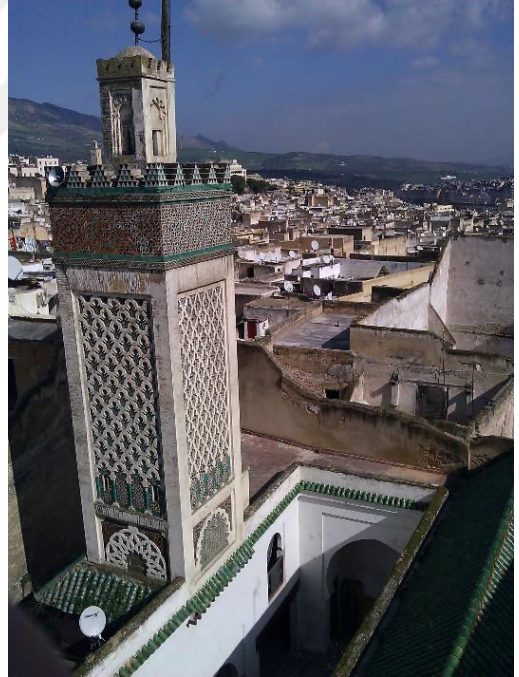
4.1.4.1. Genel Bilgi

Fes şehrinde sultan Ebu'l-Hasan döneminde inşa edilen cami, Filali döneminde önemli bir restorasyondan geçmiştir. Giriş kapısında bulunan mermer kitâbede, hicri 1206 yılında Filâlî Hükümdarı Mevlây Süleyman (1792-1823) tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

Bu Merînîler dönemi esrinden orijinal anlamda günümüze sadece ana giriş kapısı ile minarenin kaldığı kaynaklardan ve gözlemlerimizden anlaşılmaktadır. Günümüz planının diğer Merînî camileriyle uyumlu olması, 19. yüzyılda gerçekleştirilen bu kapsamlı restorasyonda planın değiştirilmediğini, ancak avlu, duvarlar, sütunlar ve mihrabın tamamen yenilendiğini göstermektedir.

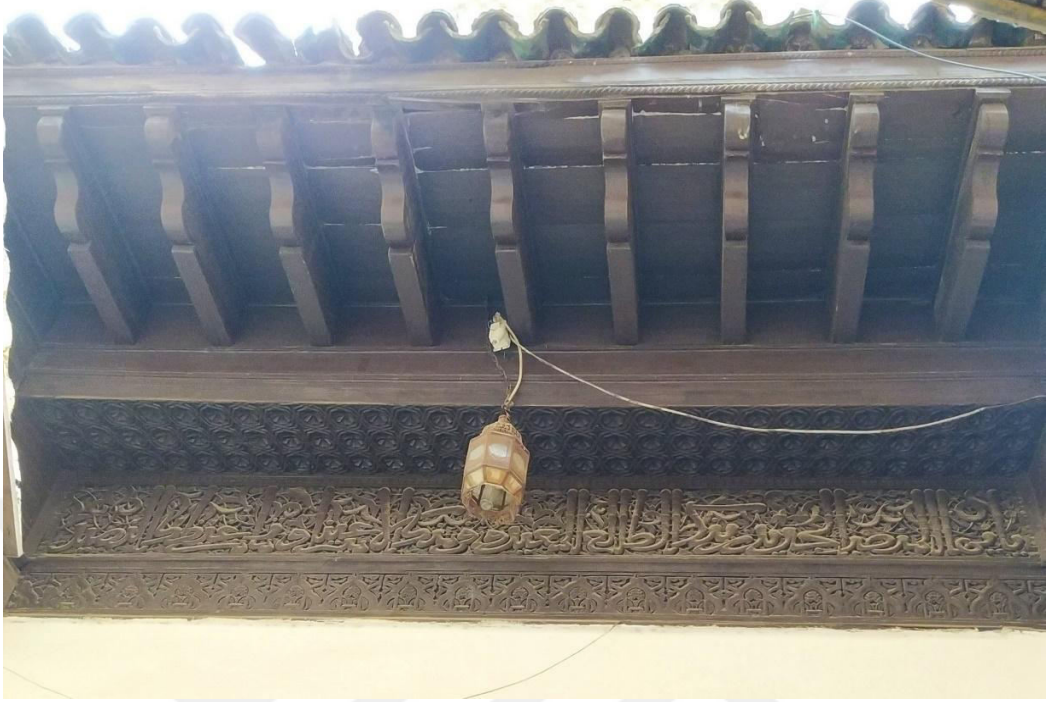

Şekil 6: Fes Şerabliyyîn Camii Planı
(Boris Maslow'dan)

Resim 40: Şerabliyyîn Camii'nin Minaresi
(wikimedia.org)

4.1.4.2. Ana Girişte Ahşap Kitâbe

Resim 41: Şerabliyyîn Camii girişinin saçak kısmındaki ahşap oyma yazı

(F: Essaihi, 2024)

Cadde üzerinde bulunan, sivri atnalı kemer şeklindeki giriş kapısı, bir kare planlı koridora açılmaktadır. Bu holden, yine bir kemer vasıtasıyla avluya geçiş sağlanmaktadır. Sivri atnalı kemerin üst kısımları, ahşap bir sundurma ile kapatılmıştır. Bu bölümde, ahşap oyma süslemelerin yanı sıra, Mağribî Sülûs ile yazılmış tek satırlık bir metin mevcuttur.

Metin şu şekildedir :

يا أيها المنظر الجديد زينك الطالع السعيد
وقر منك الأمير عينا ومات من غيظك النصيب⁵³

Anlamı:

"Ey yeni görünüm Mutluluk alâmeti seni süslüyor.

Emîr, senin gözünden memnun kaldı Ve öfkenle bir düşman öldü"

⁵³ www.arrabita.ma, Erişim : 15.11.2024.

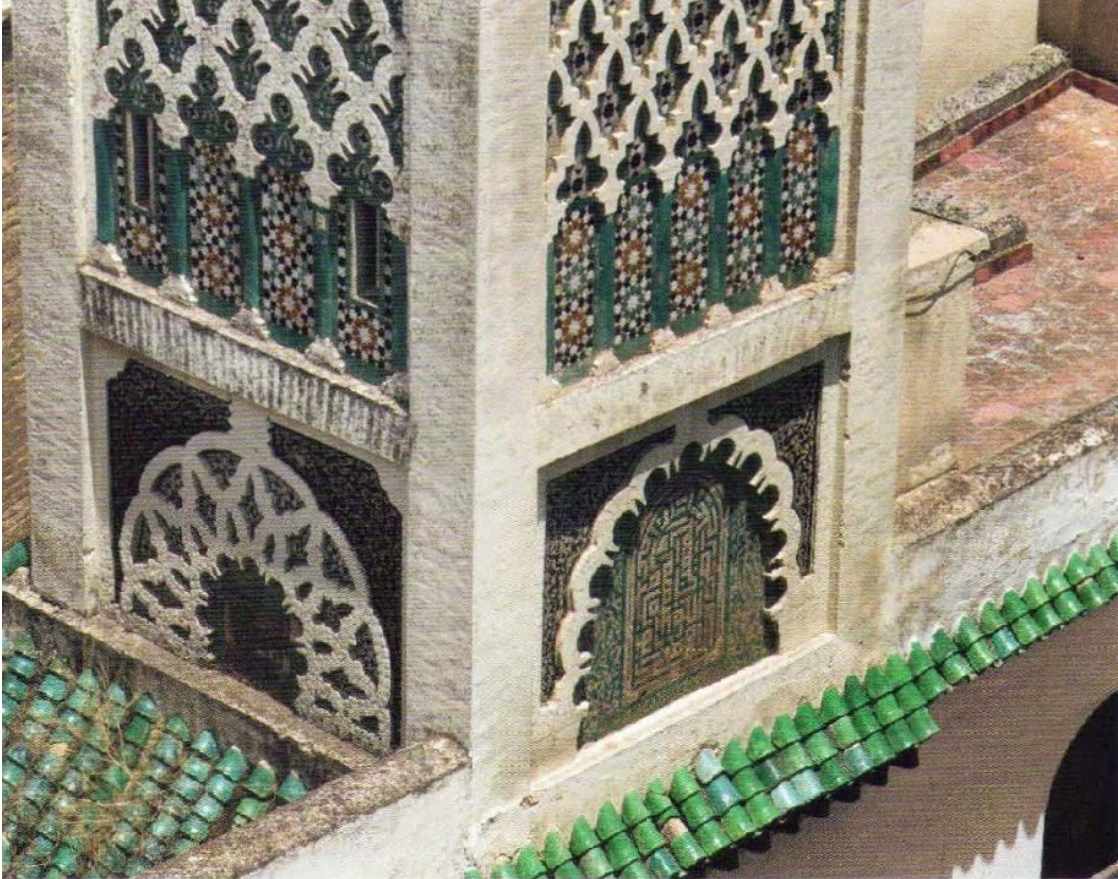

Resim 42: Şerabliyyîn Camii ana girişinden yazı detayı

(F: Essaihi, 2024)

4.1.4.3. Minare Hatları

Cadde kenarındaki ana girişin üstünde yer alan minare, caminin ilk defa inşa edildiği döneme ait en antik kısımlarından birini simgeler. Minare, kare şeklinde bir düzene sahip olup, bir kenar uzunluğu 3 metre, irtifai ise 7.75 metredir.⁵⁴ Diğer Merînî minarelerinde olduğu gibi, bu yapının da dört cephesinde renkli kesme çinilerden oluşan mozaikler ve Kûfî stili yazılar bulunmaktadır. Ancak, caminin dar bir sokak üzerinde yerleşimi nedeniyle, bitişik dükkanların çatıları minarenin görsel algısını bir miktar gölgelemektedir. Bu olgu, Kûfî yazıların açık bir biçimde gözlemlenmesini kısıtlamaktadır.

Resim 43: Şerabliyyîn Camii minaresinde ma'kîlî pano

(Salmon)

⁵⁴ Maslow, *Les Mosquées de Fés et du Nord du Maroc*, Paris 1937, s. 133.

Resim 44: Şerabliyyîn Camii minaresinde ma'kılı hat "Bereketü Muhammed (sav) "

(Salmon)

Resim 45: Şerabliyyîn Camii minaresinde ma'kılı ile Lafza-i Celâl, Hz. Peygamber (sav) ve çihâr yâr-i güzîn isimleri

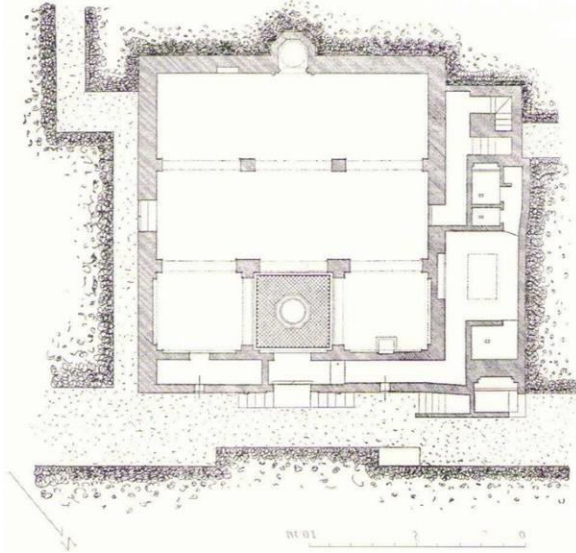
(F. Salmon)
(Çizim: Essaihi)

4.1.5. Lalla ez-Zhar Camii (1357)

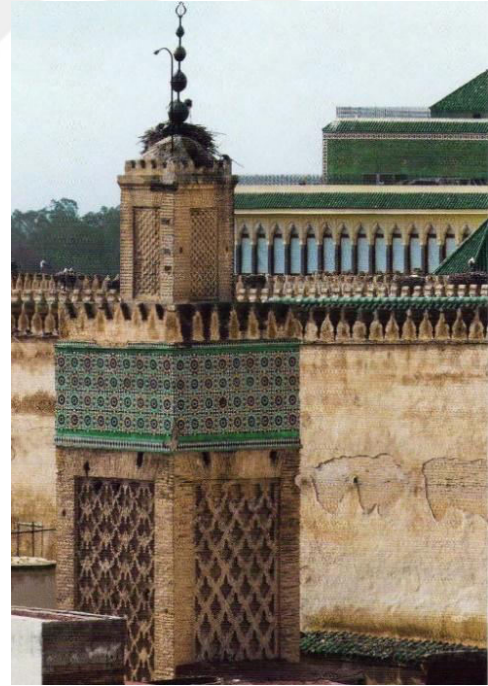
4.1.5.1. Genel Bilgi

Lalla ez-Zhar cami, Fes el-Cedid'in güneydoğu bölgesinde, ana caddeden bir seviye yukarıda, Sultanın sarayını çevreleyen geniş duvarların hemen arkasında bulunmaktadır. Ana girişinde yer alan kitâbe aşınmış bir taş üzerinde olması nedeniyle net bir şekilde okunamamaktadır. Kaynaklar, yapının 759 (M. 1357) yılında Sultan Ebû İnan tarafından inşa ettirildiğini kaydetmektedir. "Lalla" terimi, Berberi kökenin sahip olup 'Hanımefendi' ifadesine tekabül etmektedir.

Caminin planı basit ve nispeten küçüktür. Yapı, mihraba paralel iki ana bölümden oluşur. Kuzeybatı kısmında, kuzey duvarına bağlı kare planlı bir minare yer alır. Mihrap duvarının arkasında bir cenaze mescidi ve batı tarafında ise bir avlu da yer almaktadır.

Şekil 7: Lalla ez-Zhar Camii Planı
(Boris Maslow'dan)

Resim 46: Lalla ez-Zhar Camii'nin Minaresi
(wikimedia.org)

Resim 47: Lalla ez-Zhar Camii'nin girişinde taş mahkûk yazı ve süslemeler

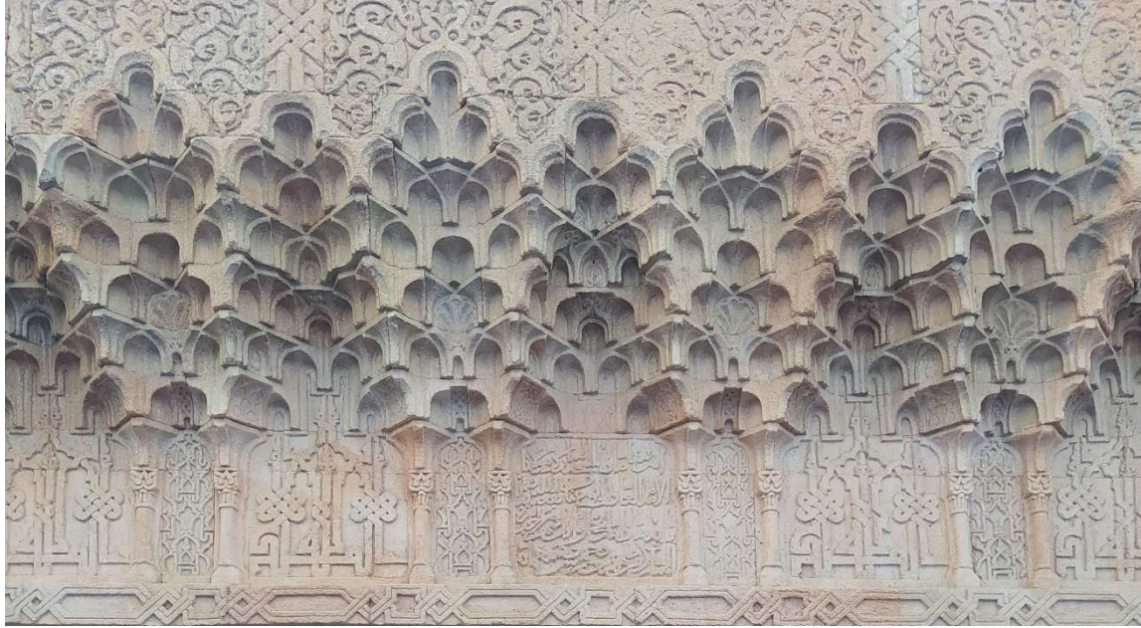
(wikimedia.org)

Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişi, Merînîler döneminde yapı malzemesi olarak taşın nadiren kullanıldığı göz önüne alındığında, dönem mimarîsinin istisnai bir örneğini temsil etmektedir. Bu olgu, söz konusu camiyi araştırmamızın kapsamına dahil etmenin önemini vurgulamaktadır.

Taş girişteki kitâbeler, Mağribî hat ile bitkisel ve geometrik süslemeler arasında değişim göstermekte, genellikle Mağribî Sülûs ve Mağribî Kûfî hat unsurları bir arada bulunabilmektedir.

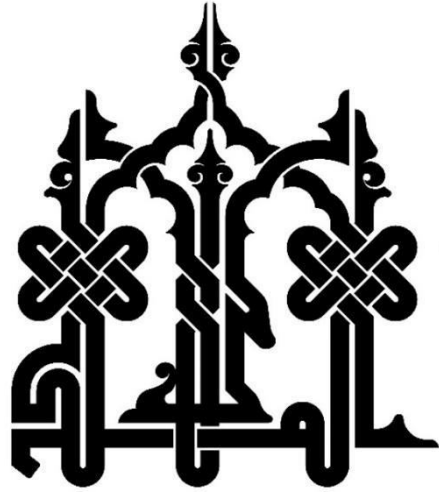
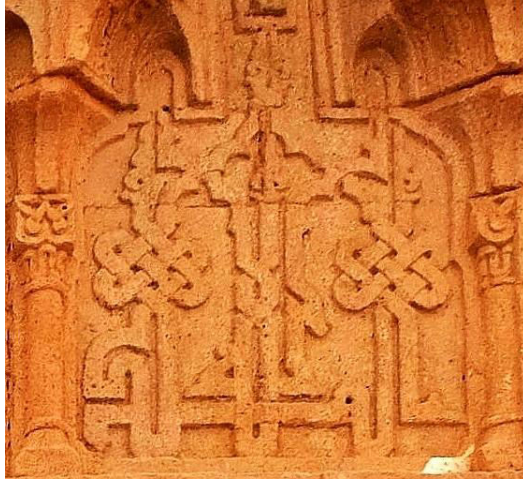
4.1.5.2. Ana Giriş Kitâbeleri

"*El-mülkü lillâh-المالك لله*" ifadesi, iki kelimenin üst üste yerleştirilmesiyle oluşturulan estetik bir kompozisyon üzerindeki mukarnaslarla uyumlu bir biçimde, giriş cephesine dahil edilmiştir. Bu ifade, hayranlık uyandıracak bir şekilde tasarlanmış bir Kûfî hat ile tekrarlandığı için, özellikle dikkat çekmektedir.

Resim 48: Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişinin üst kısmında yazıve mukarnas detayı.

(F: Essaihi, 2024)

Resim 49: Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişinde Mağribî kûfî hat ile " الملك لله - el-Mülkü lillâh " (F. Salmon / Çizim: Essaihi)

Mağribî Sülüs hattı ise, atnalı kemerli kapının etrafında bir kuşak yazı biçiminde uygulanmıştır. Bu çerçeve, Mağribî Sülüs tarzında nebâtî motiflerden meydana gelen bir arka planla birlikte tasarlanmış ve içerisinde Hicr sûresinin 47. Ayetine yer verilmiştir.

"أعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم صلى الله على سيدنا ومولانا محمد وعلى اله وصحبه وسلم تسليما، إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ انْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ إِخْوَانًا عَلَى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ "

Meâli :

"Eüzü besmele ve salavâtтан sonra : Biz onların kalplerinde kin ve nefret adına ne varsa hepsini söküp atarız. Dost ve kardeş olarak tahtlar üzerinde karşılıklı otururlar"⁵⁵

Resim 50: Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişindeki Mağribî sülüsü ile "eüzü billah " (Salmon)

⁵⁵ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011, s. 283.

Resim 51: Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişinde Mağribî sülüs ile "Besmele"

(Salmon)

Resim 52: Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişindeki Mağribî sülüs yazı kuşağı.

(F: Essaihi, 2024)

4.2. MEDRESELERDE HAT SANATI

13. yüzyılda Fas'ta, Merînîler döneminde, camilerden bağımsız eğitim kurumları olarak medreseler inşa edilmeye başlandı. Öncesinde, öğrenim faaliyetleri genellikle camiler ile sınırlıydı ve bazı dersler halka açıktı. Karaviyyîn Camii, 859 yılında Fes'te ilk kez sistematik eğitim için kuruldu ve zamanla batı ve doğuda ün kazandı, pek çok öğrenciyi Fes'e çekti.

Merînîler, eğitimi tüm şehirlere ve sınıflara yaymak amacıyla, Fes'te bağımsız medrese binalarının kurulmasını teşvik etti. İlk medrese olarak Saffârîn Medresesi 1271 yılında kuruldu ve bu uygulama Fes'in tüm semtlerine ve Merînî coğrafyasına yayıldı.

Merînîler döneminden sonra Fas'ta medreselerin inşa edilmemesi, ilgi çekici bir tarihi gelişmedir. Bu durum, Marakeş'teki İbn Yusuf Medresesi'nin Sa'diler döneminde yapıldığı gerçeğini ortaya koyar. Eldeki kaynaklar, bu medresenin aslında Merînîler döneminde başlatıldığı, ancak Sa'diler döneminde tamamlanarak yenilenmiş olduğu bilgisine yer verilmektedir. Araştırmacı George Makdisi, Mağrib bölgesinde medreselerin yaygınlaşmamış olmasını, Mâlikî mezhebindeki vakıf yönetimiyle bağlantılı olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, medreselerin yaygınlaşmasında dinî ve idarî yapının rolünü vurgulamaktadır.⁵⁶

Mâlikîlere'e göre, vakfın kurucusu kendisini vakfın yöneticisi olarak atayamaz, o sebeple bu durum zengin bireyleri medrese inşa etmekten alıkoymuştur. Diğer Sünnî mezheplerde ise vakıf, kurucusunun hayatta olduğu sürece kendisine veya vârislerine ait olabilir. Makdisî (ö. 2002), bu nedenle Bağdat'ta hiçbir Malikî medresesi olmadığını, yüzyıllar boyunca yüzlerce medresenin inşa edildiği Şam'da sadece dört tane, Mısır'da ise bir tane Malikî medresesinin bulunduğunu belirtir.⁵⁷

Çalışmanın bu bölümde hat sanatını ele alma usulünü belirtmek gerekirse ; medreselerde bulunan hat sanatının en seçkin örneklerine Mağribî sülüs ve Kûfî yazısı olmak üzere iki bölüme ayrılarak yer vermeye çalışılacak. Ayrıca, hat sanatının niteliği ve özelliklerine dair teknik bir değerlendirme yapmanın yanı sıra, yazılı metinler ve anlamlar gösterilecektir.

⁵⁶ George Makdisi, **Ortaçağda Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı**, (Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), İstanbul 2012, s. 80, 346, 347.

⁵⁷ Aynı eser, s.347.

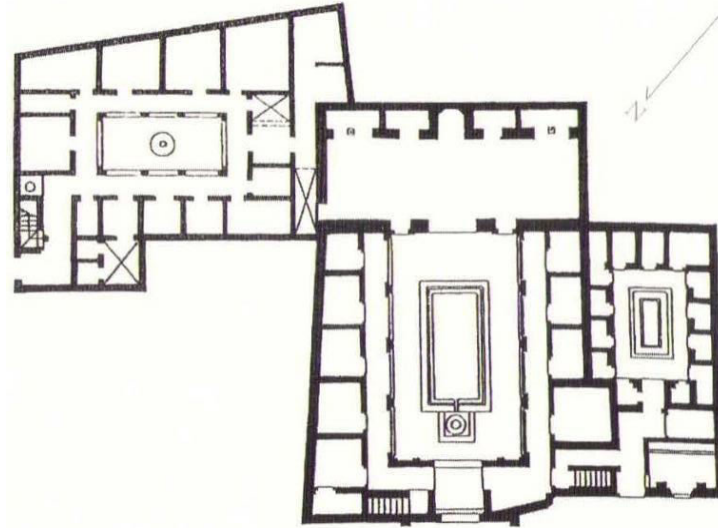
4.2.1. Sıhrîc Medresesi (1321)

4.2.1.1. Genel Bilgi

Fes şehrinde Endülüs Camii'ne çok yakın bir yerde, 1321/721 yılında Ebu'l Hasan el-Merîni'nin emriyle, henüz Sultanın varisi iken, Sıhrîc Medresesi inşa edilmiştir.⁵⁸

Bu medrese, Sa'diler döneminde, 1562 yılında Abdullah el-Galib Billah tarafından kapsamlı bir restorasyon sürecinden geçirilmiştir. Ayrıca, Filâfîler döneminde Muhammed b. Abdullah tarafından da onarım ve bakım görmüştür. Bu süreçler, yapının tarihi önemini ve farklı dönemlerdeki hükümdarlar tarafından gösterilen ilgiyi yansıtmaktadır.⁵⁹

Kaynaklara göre avlusunda büyük bir mermer havuz bulunduğundan dolayı, Arapça'da "büyük havuz, tanker" anlamına gelen "صهريج" kelimesi ile adlandırılmıştır.⁶⁰ Aynı tarihte inşa edilen Sıbaiyyîn Medresesi'nin hemen yanında bulunduğundan dolayı, büyük boyutundan ötürü Medresetü'l-kübrâ olarak da anılmaktadır. Büyük bir avlu, mescid, öğrenci hücreleri ve tuvaletlerin bulunduğu bir bölümden oluşmaktadır.

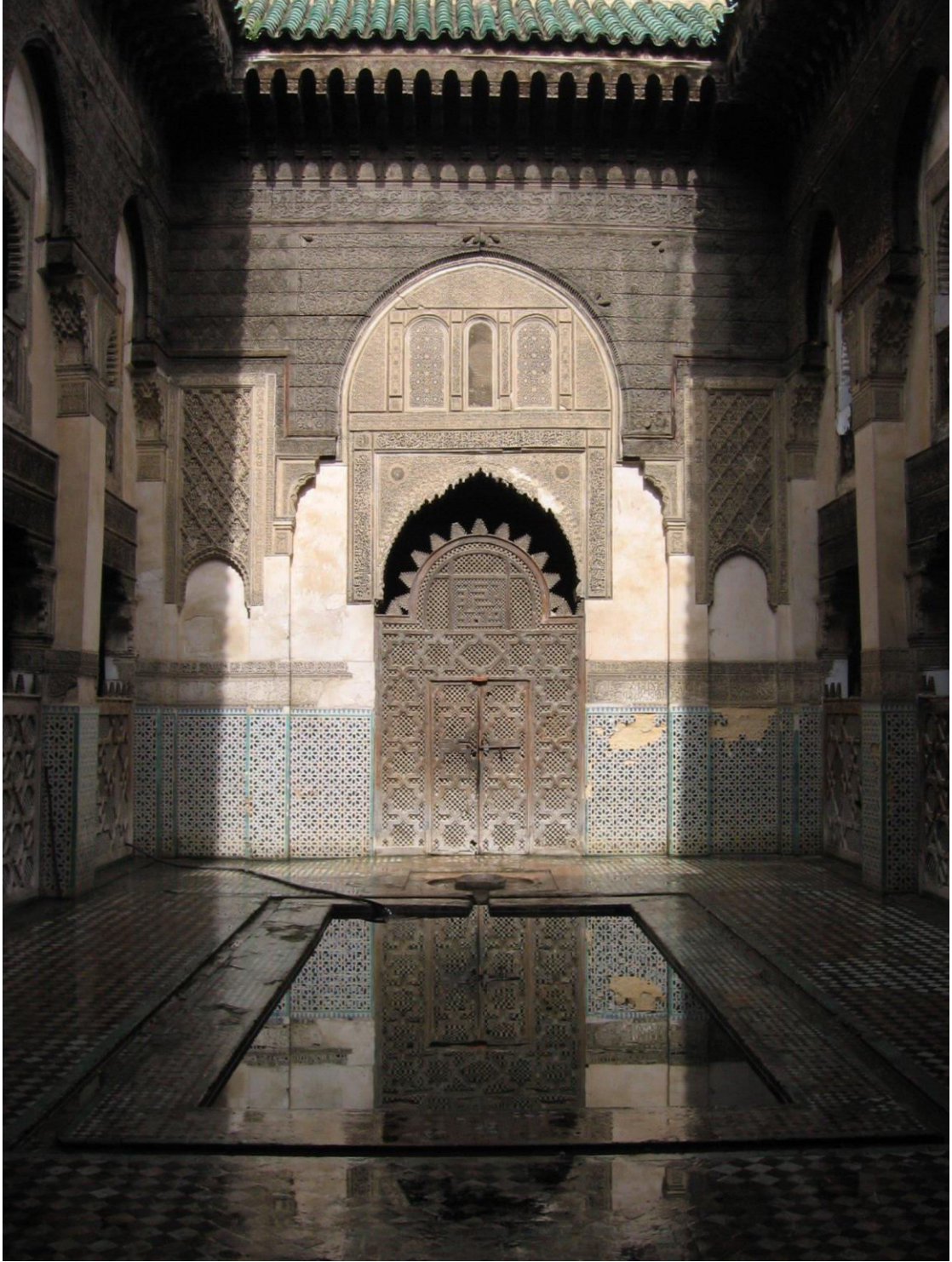

Şekil 8: Fes Sıhrîc ve Sıbaiyyîn Medreseleri planı (Lucien Golvin'den)

⁵⁸ Lucien Golvin, *La Madrasa Medievale*, s. 221.

⁵⁹ M.A. Peretie, "Les Medrasas De Fés", *Archives Marocaines*, Paris 1912, sy.18, s. 273.

⁶⁰ Hammad Berrada, *Fés De Bab En Bab*, Rabat 2011, s. 152.

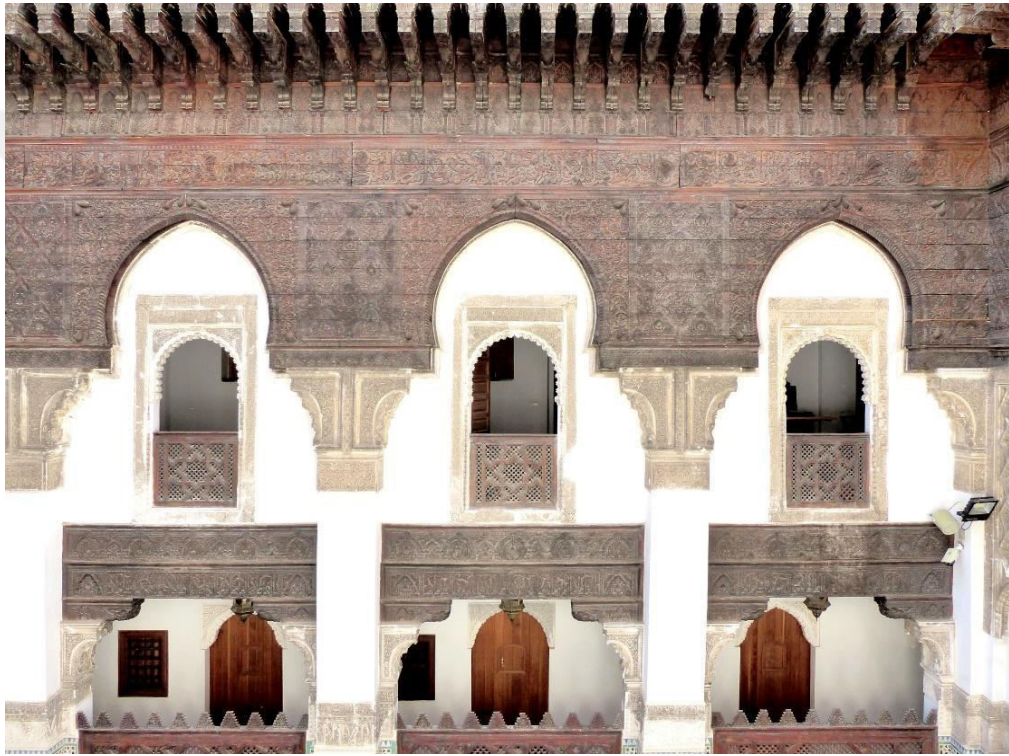
Resim 53: Sijiric Medresesi avlusundan bir görünüş

(Chris Martin)

4.2.1.2. Mağribî Kûfî Hatlar

Sıhrîc Medresesi'nde bulunan Kûfî kitâbeler, Kur'an âyetleri ve bazı dinî ifadeleri içermektedir. Bunlar, Merînî döneminde yaygın olarak kullanılan bir çeşitlilik göstermektedir:

" *el-Yümn* - الیمن " ; " *Bereketü Muhammed* - بركة محمد " ; " *el-Bakaü lillâh* - البقاء لله " ; " *el-Mülkü lillâh* - الملك لله " ve diğerleri.

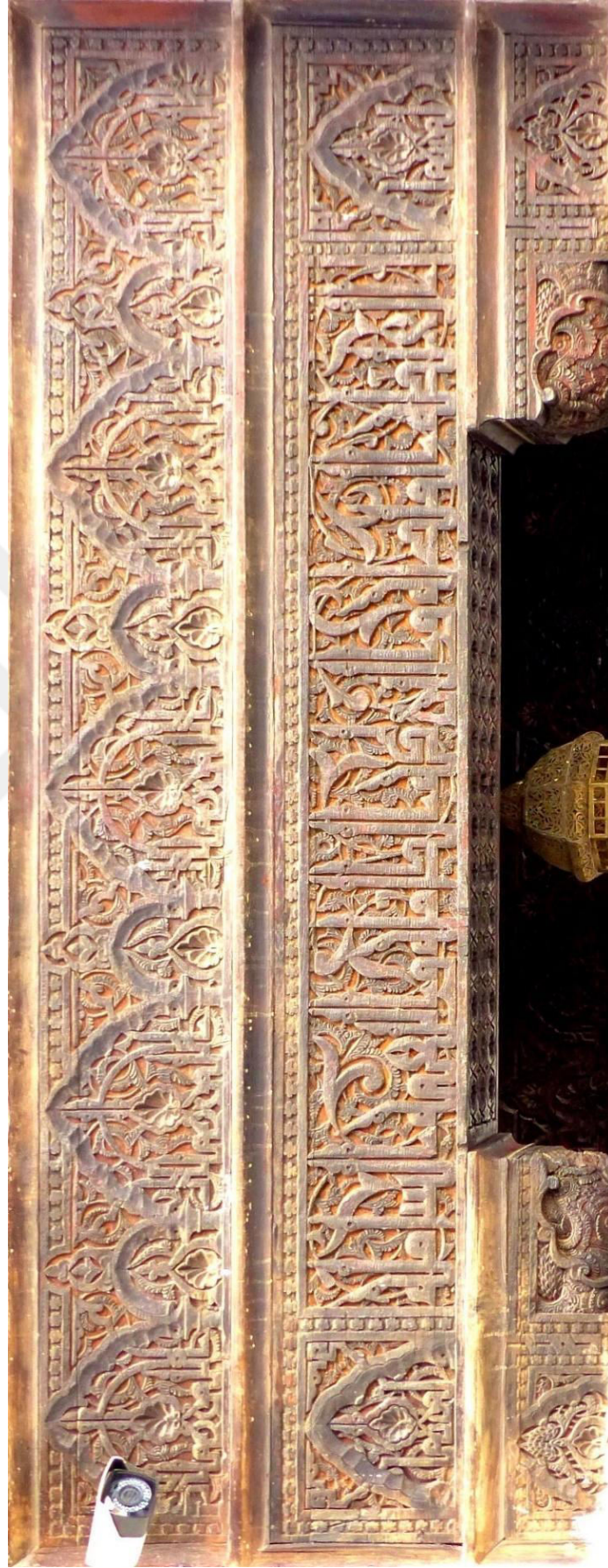
Resim 54: Sıhrîc Medresesi avlu cephelerinden bir görüntü

(F: Essaihi, 2022)

Bu medresenin avlusundaki Kûfî hat sanatının en güzel örneklerinden biri, altı ahşap friz üzerine aynı kompozisyonla yapılmış bir yazı istifidir. Her bir frizde " *el-Yümn* - الیمن " kelimesi simetrik olarak 14 kez tekrarlanmıştır. Sözcüklere ek olarak, şu ifadeler de yer almaktadır:

" *el-Gıbtatü 'l-müttasiletü ve 'l-bereketü 'l-kâmiletü ve 'n-Ni'metü 'Ş-şâmiletü* " (*el-Gıbtatü 'l-müttasiletü ve 'l-bereketü 'l-kâmiletü ve 'n-Ni'metü 'Ş-şâmiletü*)

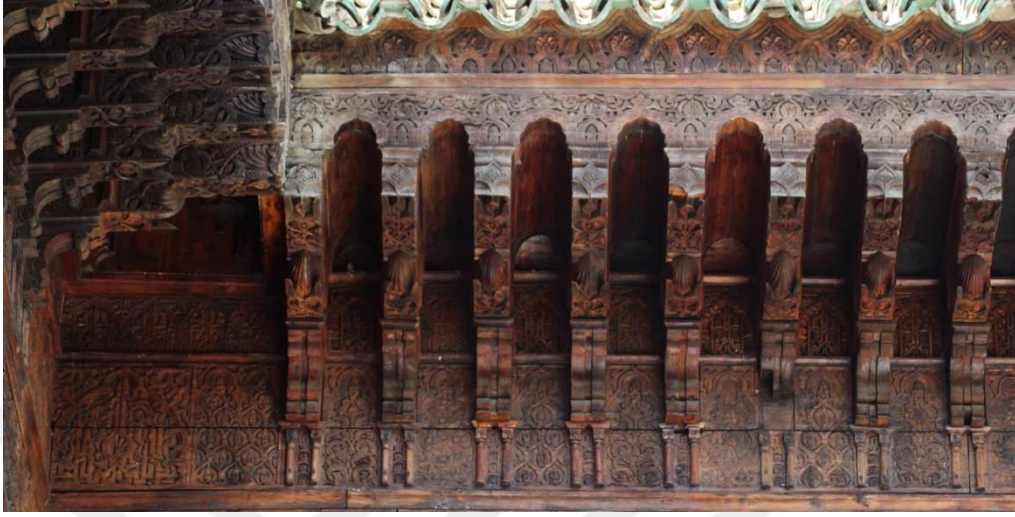
Anlamı şudur: " *Daimi mutluluk, kâmil (tam) bereket ve şamil (geniş) nimet* "

Resim 55: Sihrîc Medresesi avlusundaki Mağribî kûfî yazı kuşağı

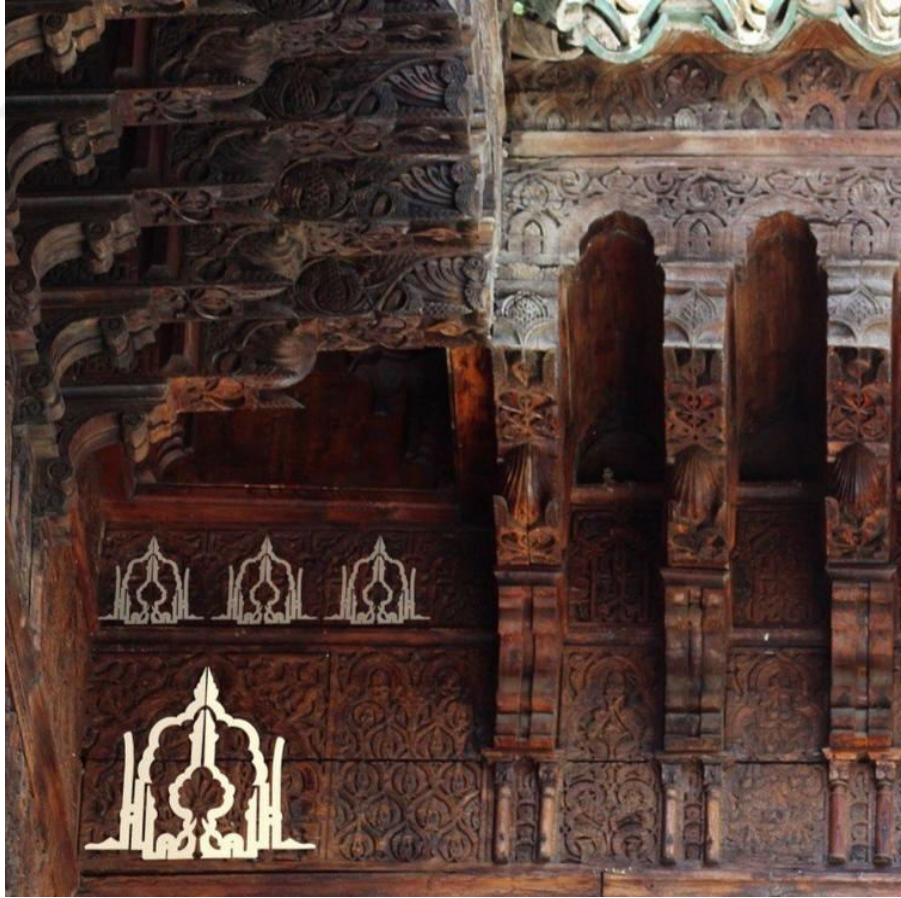
(F: Essaihi, 2022)

Bu medresedeki yazıtlarda en sık rastlanan unsur, her zaman simetrik bir biçimde yazılmış olan 'اليمن' (*el-Yümn*) kelimesidir. Bu kompozisyonun en iyi örneklerinden biri ise, avludaki ahşap panellerin üst kısmında 'اليمن' kelimesinin tekrarlı olarak yer almasıdır.

Resim 56: Sıhrîc Medresesi avlusundaki oymalı sedir panelleri

(F: Essaihi, 2022)

Resim 57: Sıhrîc Medresesi avlusundaki ahşap oymalı hat ("el-yümn-اليمن" kelimesi)

(F. ve çizim : Essaihi, 2024)

Avlunun cepheleri, yaklaşık 1.50 metre yüksekliğe kadar, geometrik desenler oluşturan renkli kesme çinilerle kaplanmıştır. Bu çinilerin üzerinde, iki adet alçıdan oyma yazı şeridi avluyu çevreleyerek uzanmaktadır. İlki, Mağribî Sülüs hat ile daha geniş bir biçimde; ikincisi ise o yazı kuşağının üstünde Mağribî Kûfî hat ile daha küçük bir formatta yine kuşak biçiminde gerçekleştirilmiştir.

Resim 58: Sihrîc Medresesi avlusunun sütünlerdeki yazılar

(F: Essaihi, 2022)

Resim 59: Sihrîc Medresesi avlusundaki sütünlarda Mağribî kûfî

(F: Essaihi, 2022)

Son örnekte, Besmele'den sonra Mağribî Kûfî hat ile yazılmış, Nahl Suresi'nin 53. âyeti şöyledir:

"تَصْرُفًا مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ"

"Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih (Mekke'nin fethi)"⁶¹

Bu örnekteki Mağribî Kûfî yazı, büyük bir zarafeti sergilerken, bitkisel süslemeler boşlukları özenle doldurmaktadır.

Sıhrîc Medresesinden ma'kîlî yazının son örneği, Fas İslâm mimarîsinin farklı dönemlerinde ünlenen, "بركة محمد" (*Bereketü Muhammed*) ifadesidir. Ve medresenin avlusundaki ahşap kapının üzerinde bulunmaktadır.

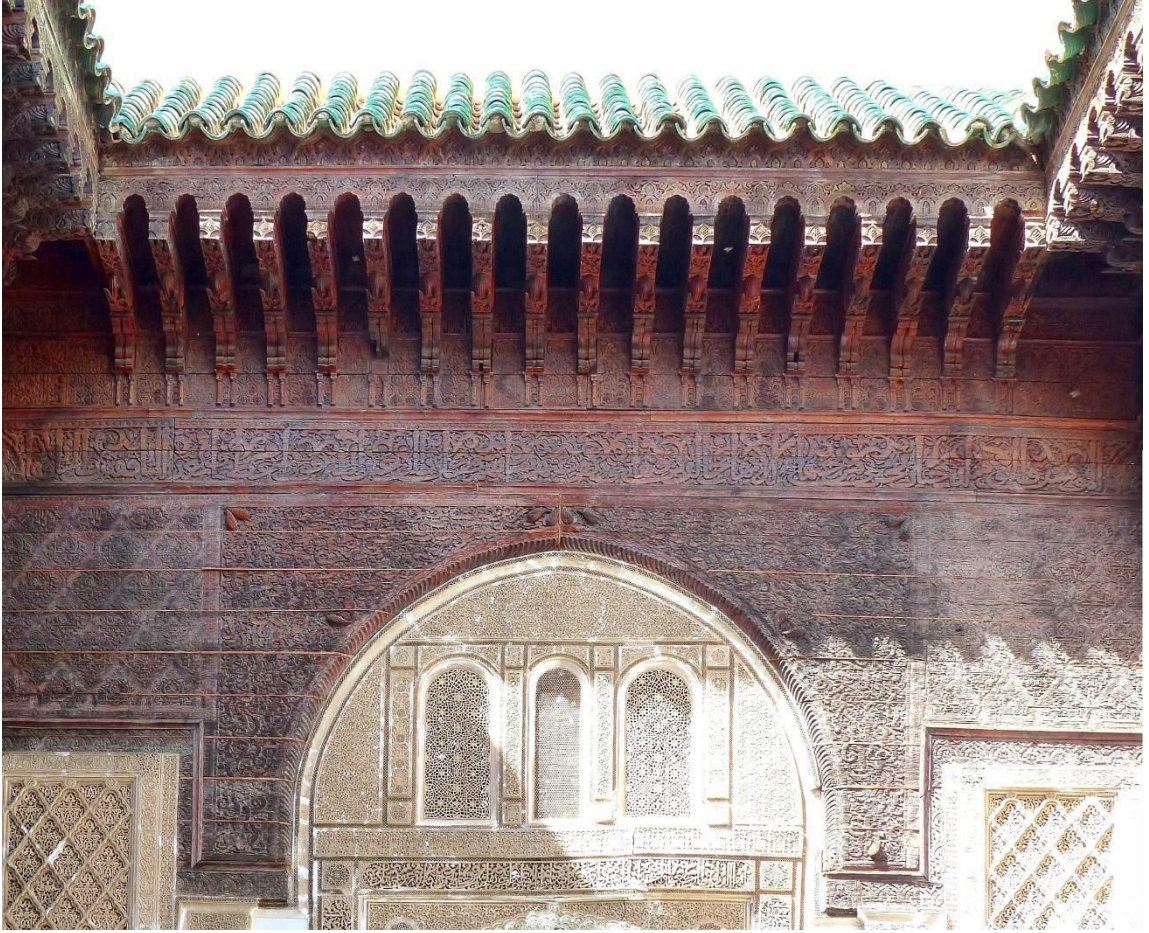

Resim 60: Sıhrîc Medresesi avlusunun girişinde Ma'kîlî "Bereketü Muhammed - بركة محمد" ibâresi (F: Essaihi, 2023)

⁶¹ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011, s. 621.

4.2.1.3. Mağribî Sülüs Hatlar

Sıhrîc Medresesi'ndeki Mağribî Sülüs kitâbeleri, hem avludaki ahşap panellerin tepesinde hem de avlu duvarlarındaki zellij⁶² üzerinde bir kuşak olarak mükemmel bir şekilde yerleştirilmiştir. Medrese son yıllarda kapsamlı bir restorasyon sürecinden geçmiş olsa da, buradaki orijinal kitâbelerin çoğu günümüze ulaşmıştır. Bu bölümde, Mağribî Sülüs yazısının en güzel örneklerinden bazıları anlamlarıyla birlikte incelenecektir.

Resim 61: Sıhrîc Medresesinde oymalı ahşap panelleri

(F: Essaihi, 2023)

⁶² "Zellij, İslâm sanatında kullanılan renkli seramik mozaikleri ifade eder. Bu mozaikler genellikle geometrik desenler oluşturmak için kullanılır ve geleneksel Fas ve İslâm mimarisinde sıkça görülür. (Bk. <https://encyclopedia.pub/entry/28316>)

Resim 62: Sıhrîc Medresesinde oymalı ahşap panellerindeki Mağribî sülûs hat örneği
(F: Essaihi, 2023)

Önceki örnek, medresenin avlusundaki ahşap panellerin üst kısmında yer alan, Mağribî Sülüs hat ile yazılmış Fetih Suresi'nin 1 ila 9. âyetlerinin *eüzü besmele* ve *salavât*tan sonra yazıldığı kitâbe şeridinden alınmıştır. Önceki örnek, 5., 6. ve 7. âyetlerin bir kısmını içermekte olup 8. ile 9. âyetleri de kapsamaktadır. Bu âyetler şu şekildedir :

لِيُدْخَلَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَيُكَفَّرُ... (5)... السَّوَاءَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوَاءِ
وَعَصَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَعَلَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا (6)... السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا (7) إِنَّا
أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا (8) لَتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (9)

Meâli :

5. "(Bütün bu lütuflar) mümin erkeklerle mümin kadınları, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyması, onların günahlarını örtmesi içindir
6. Müslümanlar için bekledikleri kötülük çemberi başlarına gelsin! Allah onlara gazap etmiş, lânetlemiş ve cehennemi kendilerine hazırlamıştır. Orası ne kötü bir yerdir! "
7. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. Allah azîzdir, hakîmdir.
8. Şüphesiz biz seni, şahit, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.
9. Ta ki (ey müminler!) Allah'a ve Resûlüne iman edesiniz, Resûlüne yardım edesiniz, O'na saygı gösteresiniz ve sabah akşam Allah'ı tesbih edesiniz".⁶³

Bu örnek, harflerin dengesi ve istifi yanı sıra, alanın son derece ayrıntılı bitkisel motiflerle doldurularak muhteşem bir şekilde kullanılması açısından Mağribî Sülüs hattının en güzel örneklerinden biridir. Örnek olarak ele aldığımız yazı kuşağından seçtiğimiz bir kısım :

Resim 63: Oymalı ahşap kemerden (لتؤمنوا بالله ورسوله) âyet detayı

(F: Essaihi, 2023)

⁶³ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011. S. 566, 567.

Sıhrîc medresesinde Mağribî Sülûs yazısının, dini bir ifadenin zellij üzerine alçı oyma tekniğiyle yapılan bir örneği ise şu şekildedir:

"ما شاء الله لا قوة إلا بالله، لا إله إلا الله محمد رسول الله"

"Allah'tan başka güç yoktur, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir."

Resim 64: Sıhrîc Medresesinde oymalı alçı kuşaklar örneği

(F: Essaihi, 2023)

Sıhrîc Medresesi, tarihte şeriat ve dünyevi ilimlerin öğretildiği bir merkez olmuş, daha sonra uzun bir süre ihmal edilmiş olup restorasyon ve bakım çalışmalarıyla yeniden canlandırılmıştır. 2017 yılında Kral 6. Muhammed tarafından resmi açılışı yapılan bu okul, hat ve tezhip sanatlarını öğreterek bilim ve sanatın yeniden üretilmesindeki önemli rolünü geri kazanmış ve bu alanların yayılmasına ve korunmasına katkıda bulunmuştur.

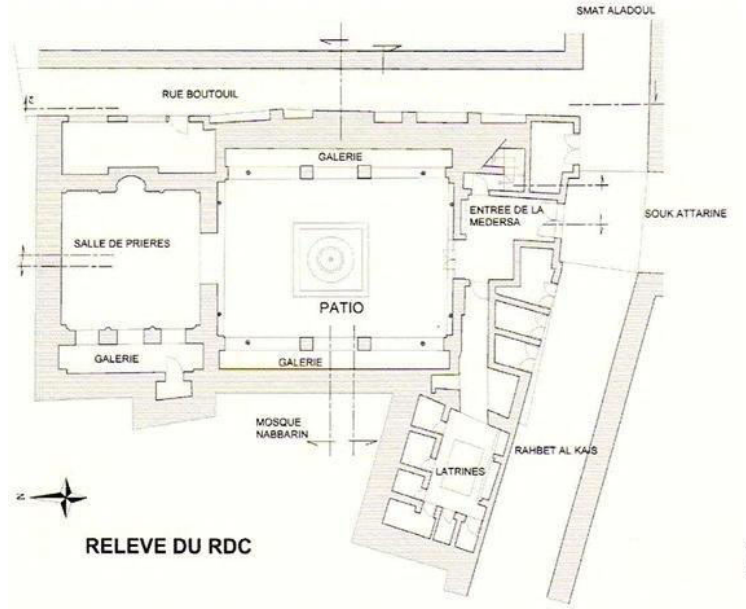
4.2.2. Attârîn Medresesi (1323)

4.2.2.1. Genel Bilgi

Merînîler döneminde yaşamış olan İbn Ebî Zer (ö. 1315), bu medresenin Merînî Sultanı Ebû Said Osman'ın (ö. 1331) emriyle hicri 723 yılı Şaban ayında (Ağustos 1323) medresenin inşasına başladığını belirttiği *el-Enîsu'l-Mutrib* isimli eserinde ifade etmiştir.⁶⁴ Aynı eserde, yapının Şeyh Muhammed Abdullah bin Kasım el-Mezvar nezaretinde inşa edildiği ifade edilmiştir.

Yapının mescid kısmındaki ahşap tavan yazıları ve bronz âvize, medresenin yapım tarihi ve Sultan Ebû Said Osman'ın adının geçtiği⁶⁵ belirtilse de, tahrip olan yazılar tarafımızdan okunamamıştır.

9. yüzyılda inşa edilen Karaviyyîn Camii'nin kuzeybatı yakınında konumlanan yapının, baharat ve koku satışı yapılan Attârîn çarşısının üzerinde bulunması sebebiyle "Attârîn Medresesi" adını almıştır. Fes medreselerinde tek bir plan tipinin kullanılmadığı göz önünde bulundurularak, medrese, avlu, öğrenci hücreleri ve mescid bölümlerinden oluşan bir yapı şeklinde uygun bir konumda inşa edilmiştir.

Şekil 9: Fes Attârîn Medresesi planı (Mohammed Amrani Abourouh)

⁶⁴ İbn Ebî Zer, *el-Enîsu'l-Mutrib bi-Ravdi'l-Kirtas fi Ahbâri Mulûki'l-Mağrib ve Târîhu Medîneti Fâs*, (thk. Muhammed el-Hâşimî el-Filâlî), Rabat. 1972, s. 138.

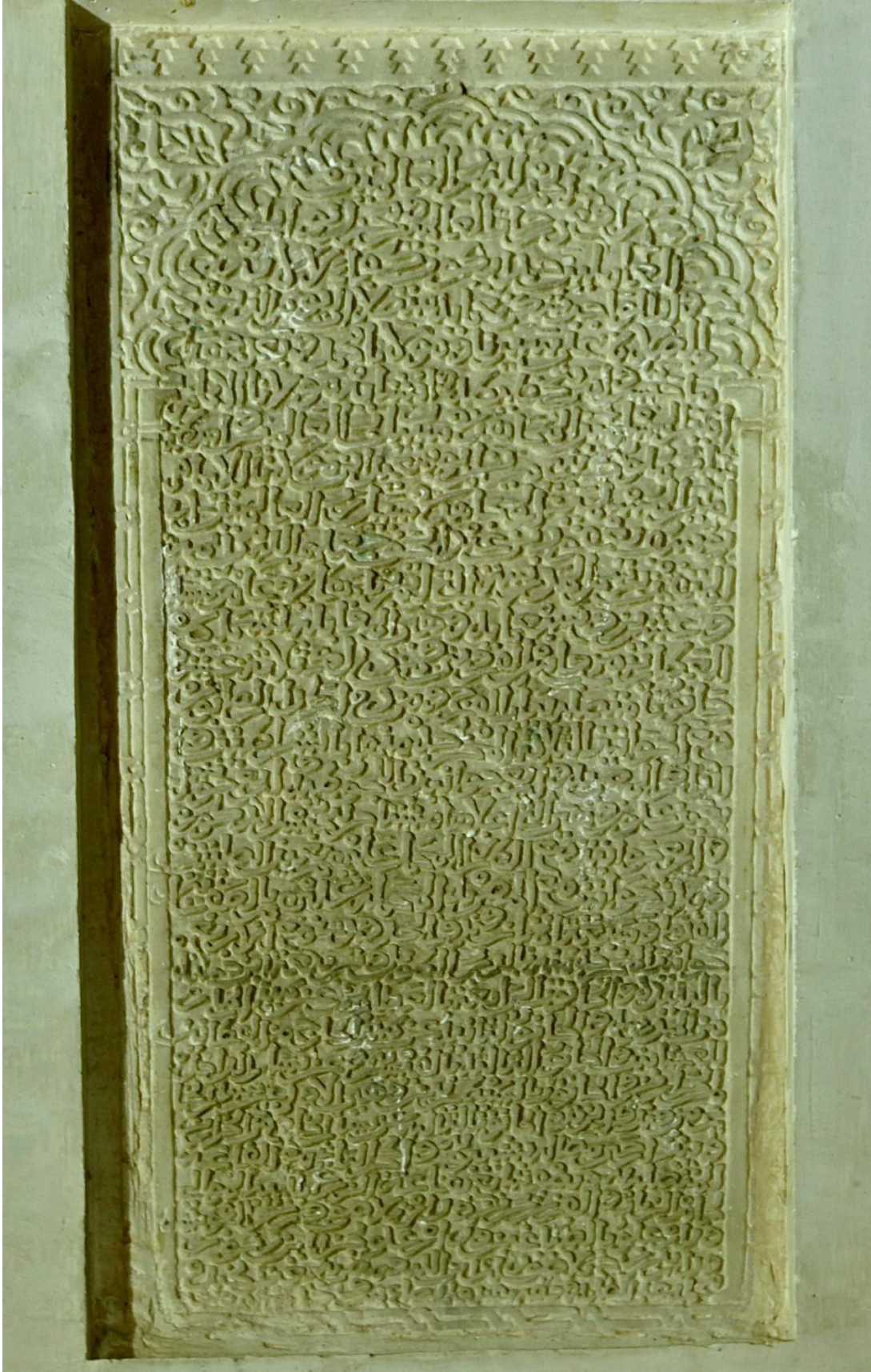
⁶⁵ Charles Terrasse, *Médersas du Maroc*, Paris, 1927, s. 23.

Medresede mermer üzerine karmaşık Mağribî Sülüs hattıyla yazılmış bir vakfiye kitâbesi bulunmaktadır. Bu kitabe incelenmiş ve şu şekilde deşifre edilmiştir:

الحمد لله رب العالمين رافع درجات العالمين ومجزل ثواب العاملين حمدا يكون كفاء لألائه وأداء لواجب شكر نعمائه متصلا" إلى يوم الدين والصلاة على سيدنا ومولانا محمد وبعد، فهذا ما حبس وأمر بتخطيطه وإنشائه مولانا الإمام أمير المسلمين المجاهد في سبيل رب العالمين واسطة سلك ملوك بني مرين أبو سعيد ابن مولانا الإمام أمير المسلمين المجاهد في سبيل رب العالمين أبي يوسف يعقوب ابن عبد الحق جعلهم الله من أئمة المتقين برسم المدرسة التي أتم بناءها في عام خمسة وعشرين وسبعمائة وهي المقابلة لسماط العطارين من فاس القرويين فمن ذلك ثلاثة عشر حانوتا متصلة بباب الفرج ومن ذلك دار الصابون مع الحوانيت الثلاثة المخرجة منها بالشراطين والدار والمصرية وأربع حوانيت بالجوطية وأربع حوانيت بعين علون وهي التي أعلاها مستأجر للحبس المذكور وأربع حوانيت مع الطراز المحمل عليهم بعين الصليتين وثلاث حوانيت مع المصرية المحملة عليهم بالصفارين القدما وسبعة أثمان فندق الحدودي مع الأربع حوانيت المخرجة منه بالدرب الطويل وتربيعة ابن خنتة بالبليدة والحانوت الرابعة بالعطارين عن يمين المار من المدرسة والحانوت الثانية عن يمين الخارج من القطنين للعشابيين والحانوت الثالثة بالقيصرية وعن يسار الداخل من الخرازين والحانوت بالسبطين وهي الأولى عن يسار الخارج من فندق الزيت والحانوت الثالثة عن يسار الخارج من الجزارين وبيت أرحى مصالة بشيبوية والحجر الثاني مع القاعة المتصلة به ونصف شابع بقاعة الزرع بالبيت الموالي لحمام الزيات والفرن بجرنز ودار تلاصق فرن الكوشة ودار علو بالصباغين ودار علو بجزاء ابن زكون ودار ببرزخ دار أمن الله ومصرية بعين محملة على الصابة وحصه بفندق محملة على الصابة وحصه بفندق الرصاع⁶⁶

Bu kitâbe bir vakfiye niteliğindedir, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selamdan sonra, medresenin kurucusu olan Abdülhakk'ın oğullarından bahseder. Vakfiye, medresenin finansmanını sağlayan çeşitli dükkanlar, evler ile diğer mülkleri listeler. Bunlar arasında Fes el-Karaviyyin'de Attârîn çarşısının karşısındaki on üç dükkan, Şırrâtîn, Dar ve Masriya'daki üç dükkan ve bir sabunhane, Jutiyye mahallesindeki dört dükkan, 'Ayn 'Allûn'daki dört dükkan . Ayrıca, Eski Saffarin'deki üç dükkan, Uzun Yol'daki Hudûdî Otel'i'ne bağlı dükkanlar, Blida'daki İbn Henta'nın tarlası, Attârîn'deki dükkanlar ve başka farklı yerler dahil edilmiştir...

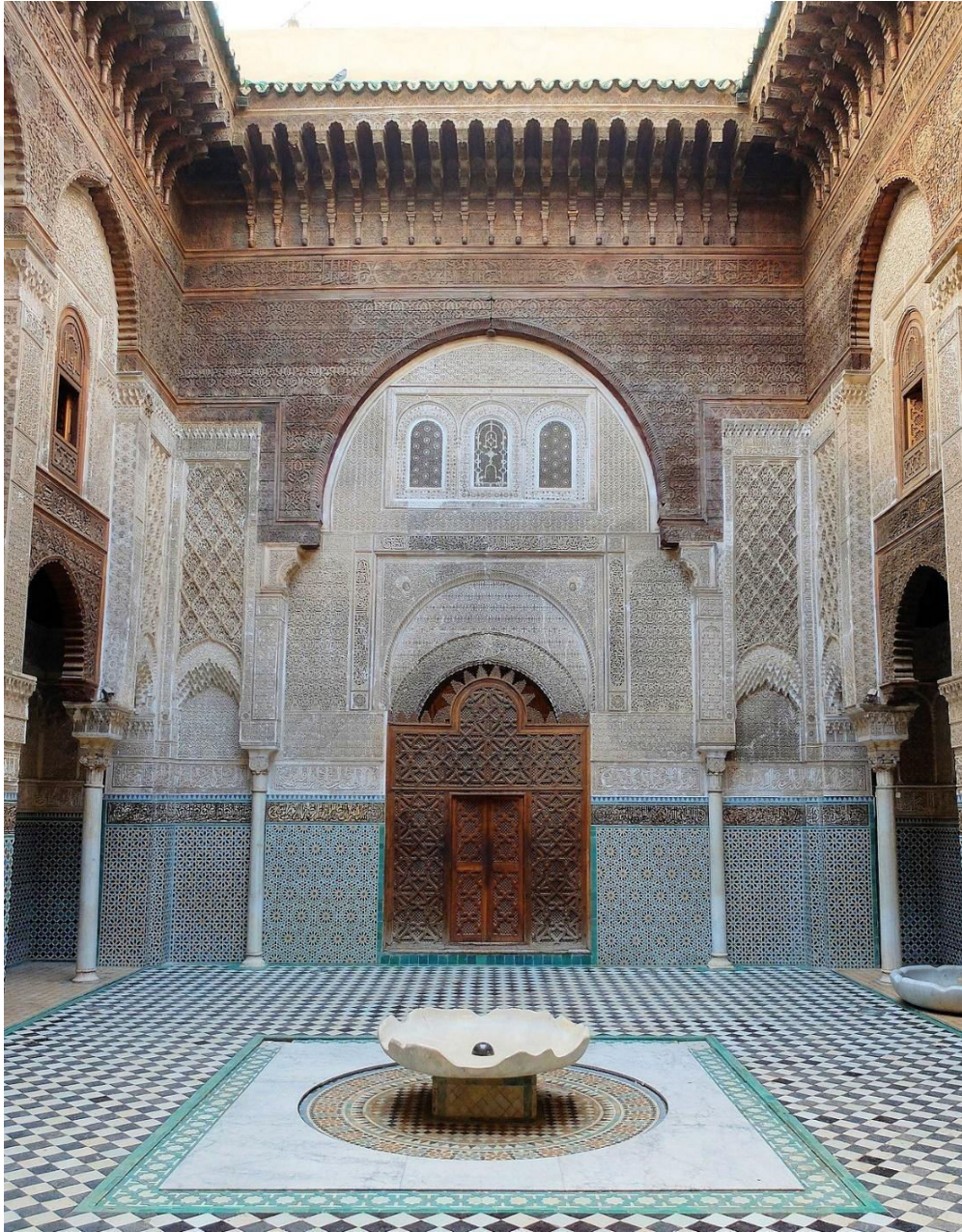
⁶⁶ www.habous.gov.ma., Erişim: 20.11.2024

Resim 65: Attârî Medresesi Vakfiye Kitâbesi

(F: Essaihi, 2023)

Medresenin inşasında moloz taş, kerpiç ve kireçtaşı kullanılmıştır. Fas'taki binaların duvar temelleri genellikle moloz taşla örülürken, üst kısımlar kireçle karıştırılmış kerpiçlerle yapılır. Bu teknik, duvarların dayanıklılığını artırmak için eski çağlardan beri uygulanır. İç mekanlarda, üst kısımlar ve tavanlar ahşapla, alt kısımlar alçı bezeme ve kesme çinilerle süslenir. Zeminlerde mermer ve siyah-beyaz kare çiniler kullanılır. Yapı, zaman içinde onarımlar geçirmiş ve 1981'de Fes'in UNESCO Dünya Mirası olmasından sonra kapsamlı bir restorasyon gerçekleştirmiştir.

Resim 66: Attârî Medresesi avlusundan bir görünüş

(Salmon)

4.2.2.2. Mağribî Kûfi Hatlar

Attârî'n Medresesi'nde bulunan Kûfi yazıları, çeşitlilik arz eder. Mağribî Kûfi, medresenin girişinde fark edilebilir ve girişin tavanında bulunur, içeriğinde şu ifadeyi barındırır:

"الغبطة المتصلة والنعمة الشاملة والبركة الكاملة"

(*el-Gıbtatül-müttasiletü ve 'n-Ni'metü 'Ş-şamiletü ve 'l-bereketü 'l-kâmiletü*)

Anlamı şudur: "Daimi mutluluk, şamil (geniş) nimet, kâmil (tam) bereket."

Bu ifade, Merînîler döneminde ünlü olan sultânî ifadelerden biridir ve bu ifadeye benzer bir örnek Sıhrîc Medresesi'nde de görülmüştü.

Resim 67: Attârî'n medresesi girişindeki Mağribî kûfi kitâbesi

(Flickr.com)

Mağribî Kûfi hattı, medrese avlusunun üst kısmında da yer almaktadır ve Emîrül-Müslimîn Sultan Ebu Said Emîrül-Müslimîne dua ve methiyeler içermektedir. Yazılı bölümün bir kısmı şöyledir:

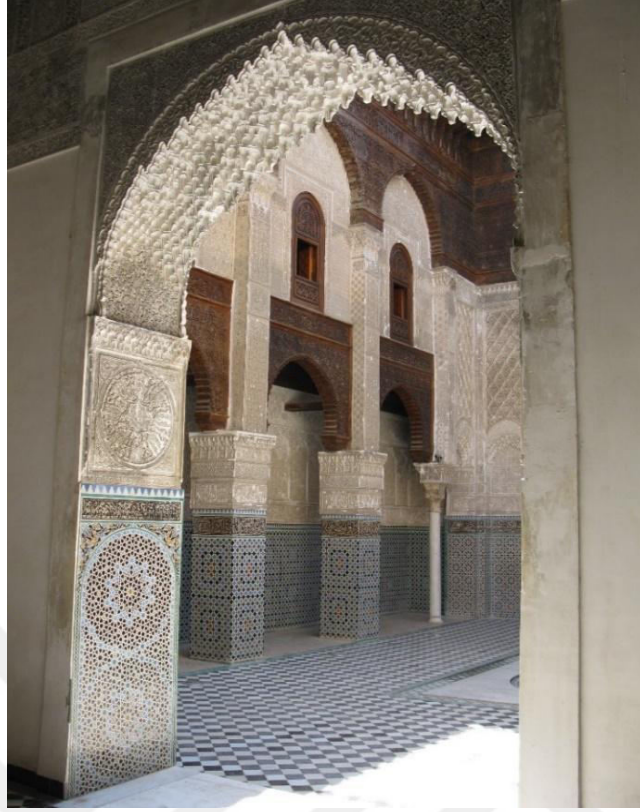
Resim 68: Attârî'n medresesi avlusunda üst kısımdan Mağribî kûfi hat kuşağı

(F: Essaihi, 2023)

Yukarıdaki örnek, medresenin avlusundaki ahşap panellerin üst kısmında yer alan, Mağribî kûfi hat ile yazılmış; ibâre şu şekildedir:

"... فجزاه الله أوفى ما يجاز به المحسنين وأدام له الملك في"

Anlamı : "Allah, ona iyilik yapanlara karşı en iyi mükâfat versin ve onun krallığını daim kılsın..."

Resim 69: Attârın medresesindeki mescid girişi

(Flickr.com)

Mağribî Kûfî hattın en güzel ve belirgin örnekleri medresenin mescid girişinde karşılıklı olarak yer alan iki kitâbedir. Bu iki örnek, hat, geometrik ve bitkisel süslemeler gibi sanatsal unsurları uyumlu bir şekilde bir araya getirir. Yazı, kesme çini tekniğiyle oluşturulmuş olup Ahzab Sûresi'nden 41, 42 ve 43. âyetleri içermektedir :

Birinci Kısım:

(42) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا (41) وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَأَصِيلًا

İkinci Kısım:

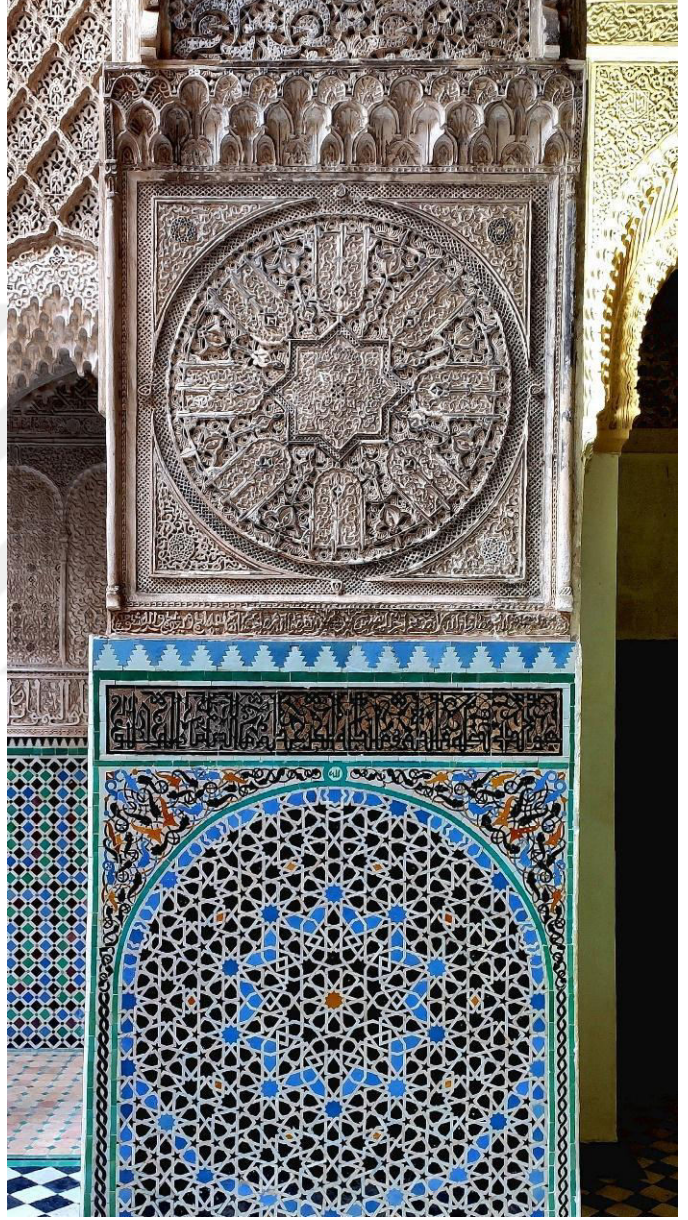
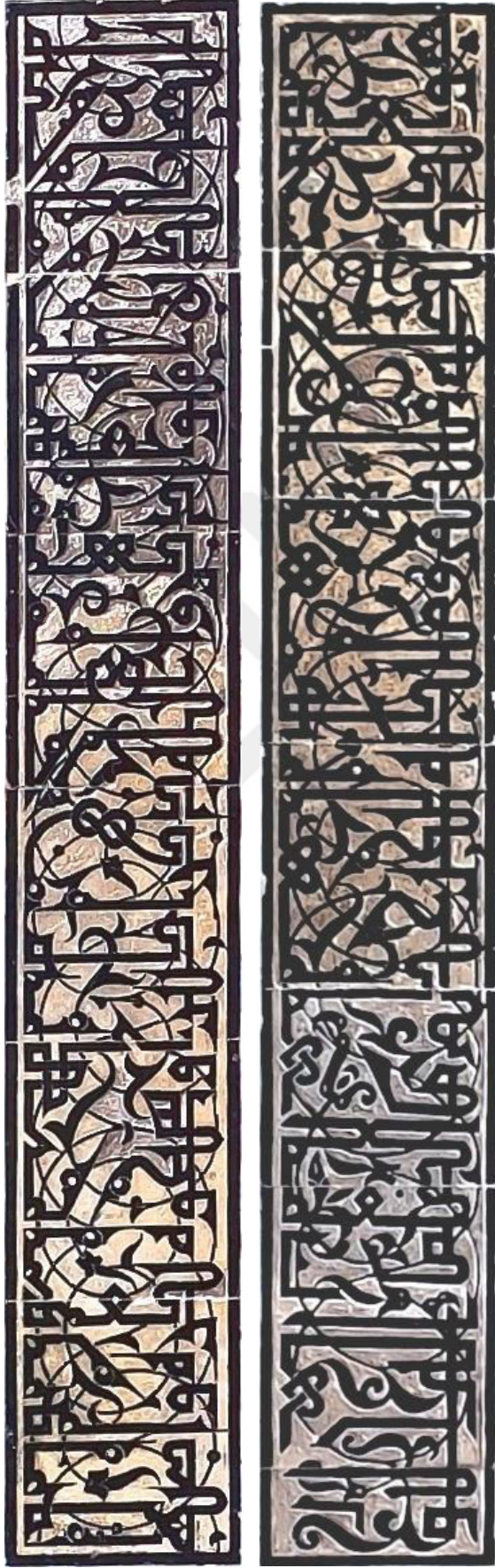
(43) ... هُوَ الَّذِي يُصَلِّيْ عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَةُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ

Meâli şu şekildedir:

41: “Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin.

42: ve O'nu sabah-akşam tesbih edin. 43: Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için üzerinize rahmetini gönderen O'dur. Melekleri de size istiğfar eder....”⁶⁷

⁶⁷ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011, s. 467.

Resim 70: Attârî Medresesi Mescid girişinin panellerindeki Mağribî kûfî hat / 1. ve 2. Kısım detay
(F: Essaihi, 2023)

Mağribî Kûfi'nin bu iki örneğindeki harfler incelikleriyle dikkat çeker, ayrıca bu yazıların harika bir süsleme arka planı da vardır. Diğer birçok örneğin aksine, bu örneklerde harflerin birbirine karışması veya bitki motifleriyle çakışması söz konusu değildir; bu sayede her harfin bağımsız olduğu ve düzenlemenin dengeli ve rahat olduğu görülür.

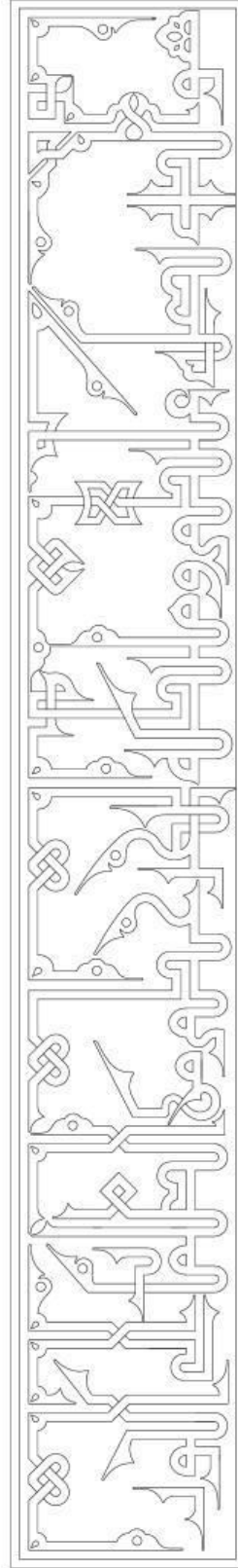
İkinci örneğin son kısmının restore edildiğini gözlemliyoruz. Restore edilen kısımdaki harfler orijinal harflere benzememekte ve bu restorasyonun ehliyetsiz bir elde gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.

Kûfi hattının ikinci şeridinde restore edilen kısmının tarafımızdan yapılan alternatif çiziminde; harflerin şekilleri ve ölçüleri ile birlikte boşluklar ve diğer detaylar gibi tüm orijinal unsurlara mümkün oldukça sadık kalınmış ve böylece Merinî Kûfi üslubuna uygun biçimde restore edilen kısım için bir Kûfi yazı restitüsyon modeli sunulmuştur. Bu süreç, Merinî mimarisinin çeşitli bileşenlerinde yer alan çok sayıda hat süslemesindeki harf şekillerinin envanterinin çıkarılmasının ardından gerçekleştirilmiştir. Aşağıda (bk. R.71 ve Şekil 10), genel olarak hat çizim sürecini gösteren bir görsel sunulmakta olup, şablon modelin restore edilen kısım yerine geçecek şekilde nasıl bir alternatif oluşturduğu vurgulanmaktadır.

Resim 71: Attârın Medresesi'ndeki Kûfi hat şeridinin restore edilen kısmının alternatif çizimi.

(Essaihi ve Taib Elmourabite)

Şekil 10: Attârîn Medresesi'nden Kûfi hat şeridinin restore edilen kısmının alternatif çizimiyle birlikte vektörel tasarımı.

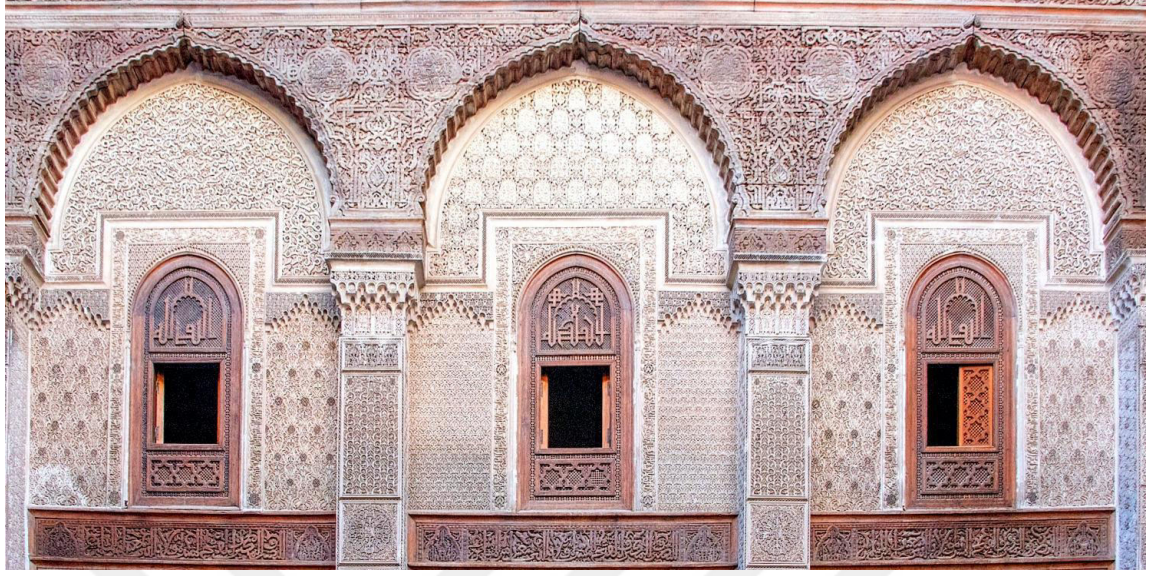
(Essaihi ve Taib Elmourabit)

Önce gördüğümüz iki yazının üzerinde, "الملك لله - el-Mülkü lillâh " ifadesi için özgün bir sanatsal düzenleme bulunmaktadır. Bu ifade, yaratıcı bir biçimde dairesel olarak sekiz kez tekrarlanmıştır. "الملك لله - el-Mülkü lillâh " ifadesi, Fas İslâm mimarîsinde sıkça karşılaşılan bir motif olup sultanlar, kendi zayıflıklarını ve âcizliklerini kabul ederek gerçek hükümdarın Allah olduğunu vurgulamışlar ve bu ifadeyi saraylarında, medreselerinde, kalelerinde ve diğer yapılarında sıkça kullanmışlardır.

Resim 72: Mescid girişindeki "الملك لله - el-Mülkü lillâh " ifadesi

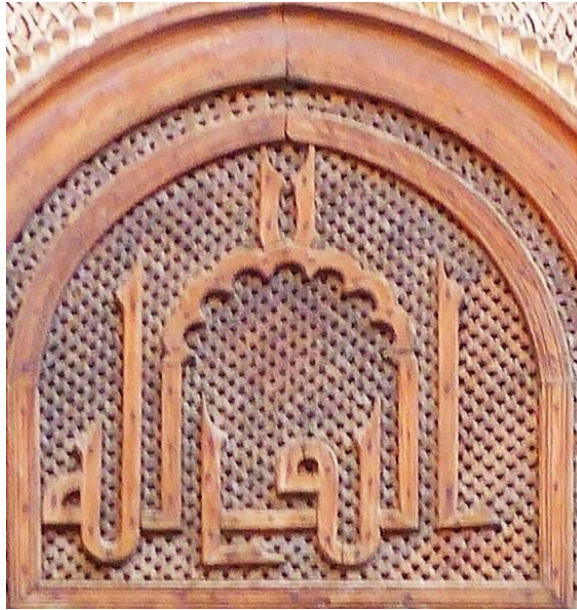
(F: Essaihi, 2023)

Resim 73: Avluya bakan pencereledeki yazılar

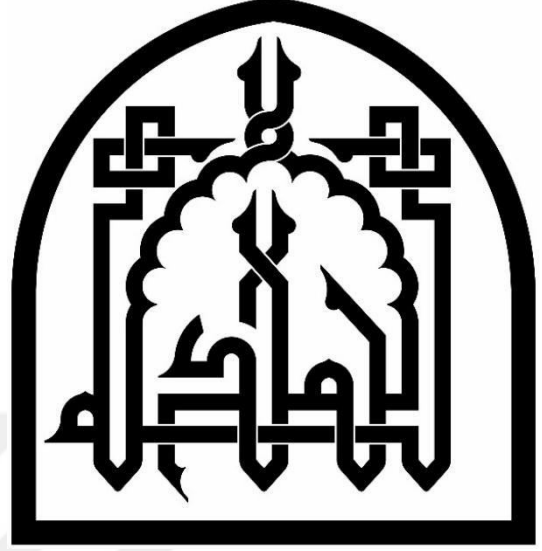
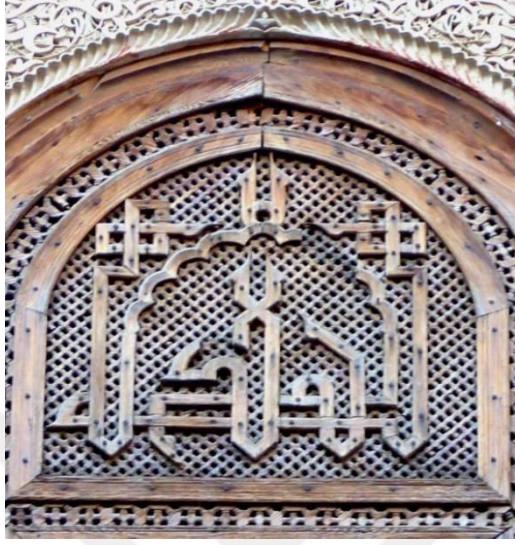
(Flickr.com)

Kûfî hattının en önemli örneklerinden, medresenin avlusuna bakan ahşap pencerelerin alınlıklarında inalinlikleriyle bulunan "الملك لله - el-Mülkü lillâh " ve "البقاء لله - el-Bakâü lillâh " ifadeleridir.

Resim 74: Kûfî hat ile "البقاء لله - el-Bakâ lillâh " ifadesi

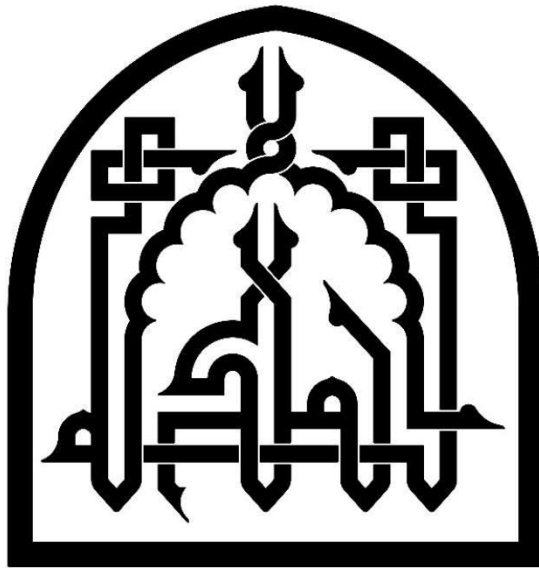
(F: Essaihi, 2023)

Resim 75: Attârîn Medresesinden "الملك لله - *el-Mülkü lillâh*" ifadesi

(F. Essaihi)
(çizim: Taib Elmourabit)

Bir önceki resim (Bkz. R. 75) ile 73 numaralı resim karşılaştırıldığında, 'الملك لله' ifadesinin yetkisiz bir şekilde restore edildiği gözlemlenmektedir. Bu durum, ifadenin okunmasını daha da zorlaştırmıştır. 73 numaralı fotoğrafa dayanarak, orijinal yazı biçiminin bir şeması sunulmuştur.

Şekil 11: Attârîn Medresesi'nden 'الملك لله - *el-Mülkü lillâh*' kitâbesinin restore edilmeden önceki hâlinin çizimi
(çizim: Taib Elmourabit)

4.2.2.3. Mağribî sülüs Hatlar

Attarîn Medresesi'nde bulunan Mağribî sülüs hattı örnekleri sayıca fazla olmasına rağmen, orijinal parçaların az kaldığı bilinmektedir. Attarîn Medresesi avlusundaki ahşap alınlık üzerinde yer alan Mağribî sülüs hattı iyi bir örnektir ve aşağıdaki gibi Sultan Ebî Said (ö. 1331) için yapılan bir duayı içermektedir :

"النصر والتمكين والفتح المبين لمولانا أبي سعيد أمير المسلمين"

Resim 76: Attarîn medresesi avlusunda Mağribî sülüs yazı kuşağı

(F: Essaihi, 2023)

Resim 77: Attarîn Medresesi avlusundan bir görünüş

(Flickr.com)

Avluda simetrik olarak düzenlenmiş karşılıklı cephelerde, yerden 1.60 metre yüksekliğe kadar geometrik motifler ve mavi, yeşil, siyah, beyaz, bordo, kahverengi, hardal renklerindeki çinilerle kaplanmıştır. Üst kısımda, Mağribî sülüs ile iki yazı şeridi

avluyu ve payeleri çevreler. Alttaki şerit, siyah kesme çinilerle yazılmıştır. Üstteki yazı şeridinde ise alçıyla, Fetih Sûresi'nin ilk 7 âyeti ve Âl-i İmran Suresi'nin "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır" anlamındaki 190. ayeti gelmektedir. Avlunun yan payelerinde, namazla ilgili âyetler yer alır. Bunlar arasında; Lokman Sûresi'nin 17. âyetinin "Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış" anlamındaki ilk kısmı; Nûr Suresi'nin 37. âyetinin "Onlar, ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoyamadığı insanlardır" anlamındaki ilk kısmı; Nisâ Sûresi'nin 103. âyetinin "Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır" anlamındaki son kısmı ve son olarak 4. pâyede Hâc Sûresi'nin 78. âyetinin "Öyle ise namazı kılın, zekatı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın. O, sizin Mevlânızdır. O ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır" anlamındaki son kısmı bulunmaktadır. Avludaki yazı kavşaklarının bazı örnekleri aşağıda sunulmaktadır.

Resim 78: Attârîn Medresesi Avlusundaki duvar cephelerinde Mağribî sülüs yazılar

(F: Essaihi, 2023)

Resim 79: Attârî Medresesi Avlu içindeki duvar cephesinde Mağribî sülüs yazılar

(F: Essaihi, 2023)

Avlu girişinin iç kısmı dikdörtgen şeklinde Mağribî sülüs yazı şeridine sahiptir. Yazı şeridi restore edilmiş olsa da orijinal bir kısmı mevcuttur. Bu örnekte, Hicr sûresinden 16, 17, 18 ve 19. Âyetleri içermektedir :

وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجاً وَرَازِبَاتٍ لِّلنَّاطِرِينَ (16) وَحَفِظْنَاهَا مِن كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ (17) إِلَّا مَن اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاتَّبَعَهُ شَهَابٌ مُّبِينٌ (18) وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ (19)

Âyetlerin meâli şu şekildedir:

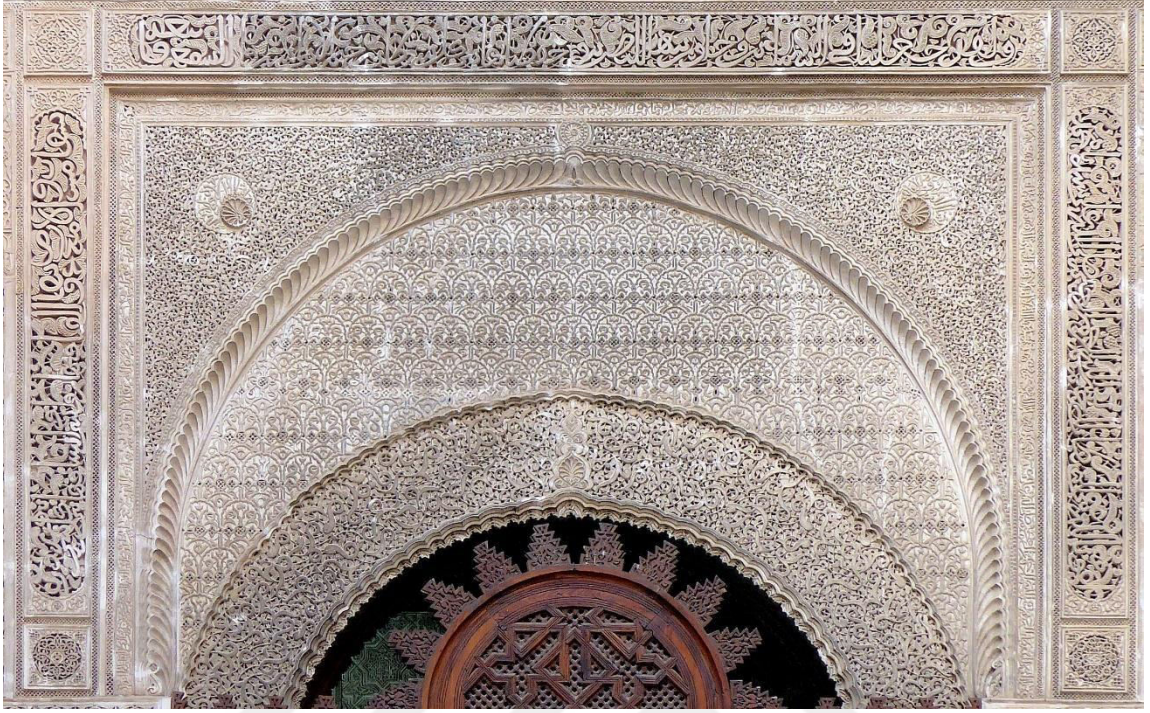
"16: Biz gökte birtakım burçlar yarattık ve seyr edenler için onu süsledik.

17: Onları, taşlanmış (kovulmuş) her şeytandan koruduk.

18: Ancak kulak hırsızlığı eden müstesna. Onun da peşine açık bir alev sütünü düşmüştür.

19: Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleştirdik, yine orada miktarı ve ölçüsü belirli olan şeyler bitirdik. "⁶⁸

⁶⁸ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011.

Resim 80: Attârî Medresesi Avlusu cephelerinden örnek

(F: Essaihi, 2023)

Resim 81: Attârî Medresesinden Mağribî sülûs hattın orijinal kısmı örneği

(F: Essaihi, 2023)

Yukarıdaki Mağribî sülûs yazısı ayetin aşağıda gösterildiği üzere bir kısmını içermektedir:

"...وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ إِلَّا مَنْ اسْتَرَقَ..."

4.2.3. Fes Ebû 'Înâniye Medresesi (1355)

4.2.3.1. Genel Bilgi

Fes şehrinin en geniş medresesi olan Ebû 'Înâniye Medresesi, avlu duvarlarını saran yazı şeritlerine dayanarak, Merînî hükümdarı Ebû 'Înân el-Fâris tarafından 1351-1356 (H. 751-757) yılları arasında kurulduğu anlaşılmaktadır. Alfred Bel, Fes şehrindeki bazı eserlerin kitâbelerini incelediği bir makalesinde, medresenin mescid kısmında dörtgen bir mermer üzerine kazınmış bir kitâbeden söz etmektedir.⁶⁹

Fes şehrinde bulunan en kapsamlı medrese olan Ebû 'Înâniye Medresesi, avluyu çevreleyen yazı kuşağındaki bilgilere göre, Merînî hanedanından Ebû 'Înân el-Fâris (ö. 1358) tarafından 1351-1356 yılları (Hicrî takvime göre 751-757) arasında inşa edilmiştir. Alfred Bel, Fes'teki çeşitli eserlerin üzerindeki kitâbeleri inceleyen bir çalışmada, medresenin ibadet alanında, dörtgen bir mermer bloğa oyulmuş bir kitâbeye değinmektedir. Vakfiyenin niteliğinde içeren kitâbesi şu şekildedir:

بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا ومولانا محمد وعلى آله وسلم أمر بانشاء هذه المدرسة المباركة السنوية المسماة بالمتوكلية المؤسسة على تقوا من الله ورضوان المعدة التدريس العلم واقراء القرآن المفضلة بإقامة فرض الجمعة المخصوصة بالمرافق الشاملة والمحاسن المستبعدة مولانا الخليفة الامام حسنة الأيام وناصر الإسلام ، المجاهد في سبيل الله، المظفر بمعونة الله، العالم العامل، الصالح العادل، الثالث الأواب، صاحب الحرب والمحراب، أمير المؤمنين، المجاهد في سبيل رب العالمين، المتوكل على الله أبو عنان، فارس ابن مولانا الإمام العادل، الفاضل الكامل، الأورع، الأخشى لله الأخشع، أمير المسلمين المجاهد في سبيل رب العالمين، أبي الحسن ابن مولانا الإمام الطاهر، المؤيد الطاهر وجواد الاجواد، وأسد الاساد وأمير المسلمين وناصر الدين والمجاهد في سبيل رب العالمين وأبي سعيد ابن مولانا الإمام العابد والقانت الزاهد والذي اعز الإسلام جهاده المبرور وكرم في سبيل الله اثر اجتهاده المأثور، أمير المسلمين وناصر الدين والمجاهد في سبيل رب العالمين. أبي يوسف بن عبد الحق وصل الله تعالى المقامة العلي أسباب التأييد والتمكين، وسناله النصر العزيز والفتح المبين وجعل الخلافة كلمة باقية في عقبه إلى يوم الدين وجزاه عن الإسلام والمسلمين أفضل جزاء المحسنين، قصد أيده الله تعالى ببنائها وجه الله تعالى، في احياء رسوم العلوم وتجديد العناية بالمنقول والمفهوم، ابتغاء حسن الثواب على تجليد أعمال البر واجراء الصدقات الباقية بقاء الدهر والله تعالى ولي المثوبة ومجزل الاجر حبسى ايده الله على هاذه المدرسة ارفاقا لطلبة العلم، وارفادا واعانة بهم على طلبه واساعادا جميع ما ينقسم من الربع وذلك الحمام المعروف بحمام الشهارة والدويرة المتصلة من حقوقه بأعلى حلق النعام قبلي المدرسة المباركة، والرحا المتصلة بالمدرسة من جهة الشرق والرحا الثانية المعروفة برحا الحطا بين التي بها معدة الماء المجلوب منها الماء إلى المدرسة ودار

⁶⁹ M. Alfred Bel., "Inscriptions Arabes de Fés", *Journal Asiatique*, Paris 1918, 11. seri, c. 12, Kasım-Aralık sayısı, s. 363.

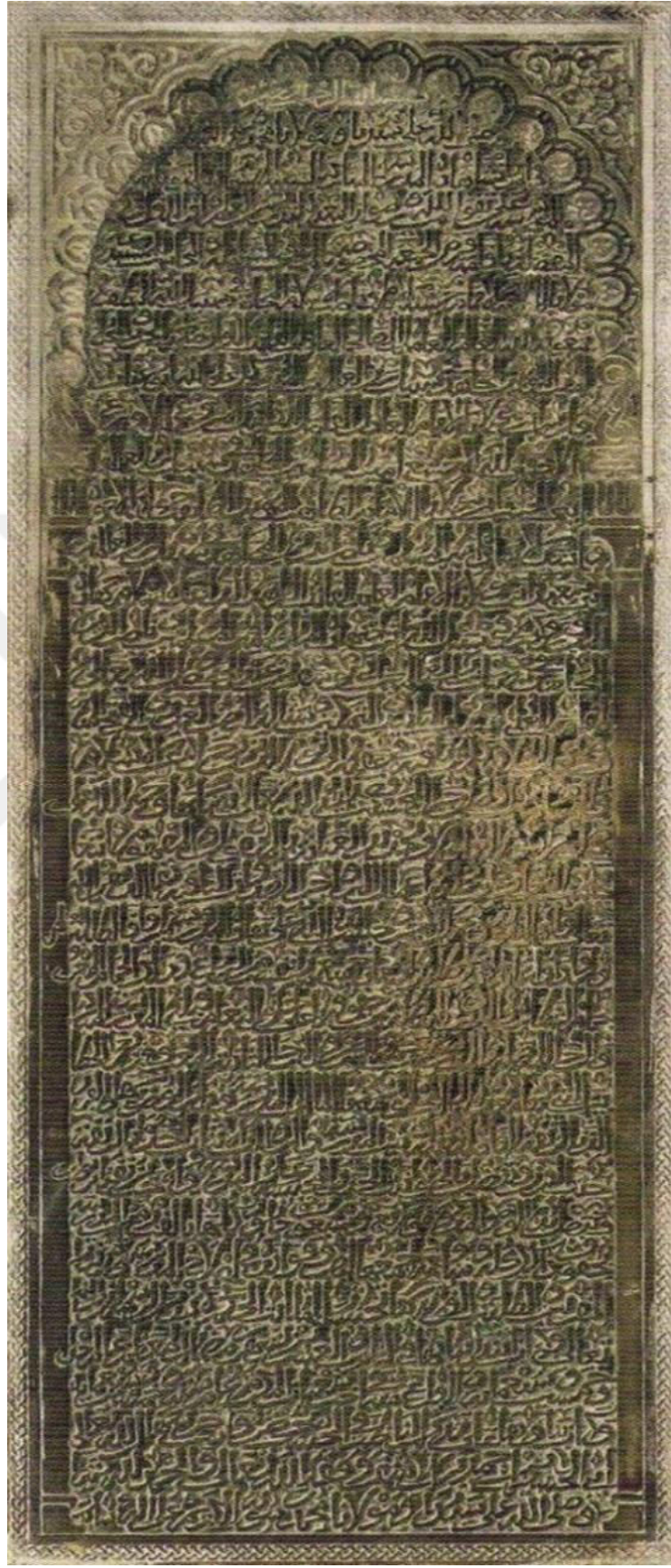
الوضو بها والفرز الذي بالزنتقة الفاصلة بينه وبين المدرسة والروال الاثنان أحدهما بالزنتقة جنب الفرز وتتصل بدار الوضو المذكورة واربع وسبعون حانونا كلها بالقرب من المدرسة بحقوق ذلك كله ومنافعه أجمعها ليصرف فوائده في اصلاح المدرسة ومرتببات المقرئين والطلبة والقوامين المقرئين والطلبة والقوامين بها تحببها تاماً ثابت الحكم لا تبديل لرسمه ان شاء الله تعالى وكان ابتداء بنائها في الثامن والعشرين الشهر رمضان المعظم عام واحد وخمسين وسبعمائة والفراغ منه في آخر شعبان المكرم عام سنة وخمسين وسبعمائة وكان بناؤها علي يدي الناظر في الحبس بحضرة فاس حرسها الله تعالى أبي الحسين بن أحمد بن الأشقر وفقه الله تعالى والحمد لله كثيرا وصلى الله على سيدنا ومولانا محمد رسوله الكريم وعلى آله وسلم.⁷⁰

“Bismillâhirrahmânirrahîm ve sallallâhü alâ Seyyidinâ ve Mevlânâ Muhammedin ve alâ Âlihî ve sellim. Bu medrese, "Mütevekkiliye" adını taşımakta olup, sünnete riayet ederek, Allah'a karşı takva sahibi olup O'nun rızasını kazanma amacıyla, ilmin öğretilmesi, Kur'an-ı Kerim'in okunması ve Cuma günleri Sultan da kendisine ayrılan özel alanda olmak üzere halkla birlikte namaz kılınması için kurulmuştur. Bu Sultan, Allah'ın yardımıyla Allah yolunda başarılar elde etmiş, ilmiyle amel eden, sâlih, takvâ sahibi ve cihadı seven Emîrül-mü'minîn el-Mütevekkil ale'llâh Ebû İnân Fâris b. Mevlânâ el-İmâmü'l-âdil, el-fâzıl el-kâmil Emîrül-müslimîn el-mücâhid fi sebîli Rabbi'l-âlemîn Ebi'l-Hasan b. Mevlânâ el-imâmü't-tâhir ve Ebî Saîd b. Mevlânâ el-imâm el-âbid olarak anılır. Ayrıca, İslâm 'ı cihadıyla yücelten ve fetihler elde eden, hilafetini devam ettiren ve bununla İslâm ve Müslümanları mükafatlandıran Emîrül-müslimîn Ebû Yûsuf b. Abdülhak'tır.

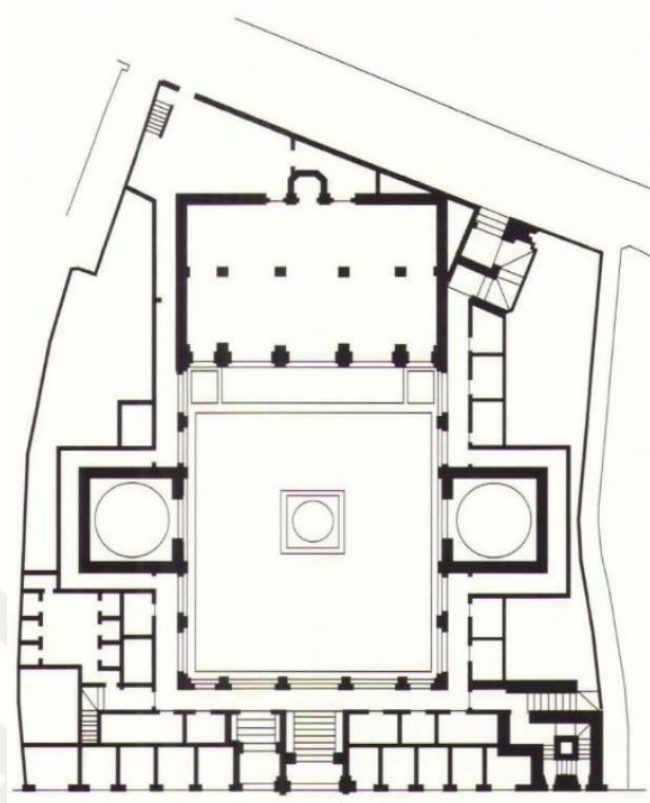
Burada ilimleri devam ettirenler, nakledenler ve sevap kazanmak için çalışanların sadakaları daimî olacaktır. İlim talebelerine yardımcı olmak amacıyla hamam inşa edilmiş, medreseye su getirilmiş, en üst katlarına kadar su değirmenleriyle su çıkarılmış ve abdesthaneler yapılmıştır. Ayrıca, gelirleri medresenin talebeleri, okuyucuları, hocaları, medrese ve çevresinde görev yapanlara harcanmak ve medresenin tamirinde kullanılmak üzere, medreseye yakın olarak yetmiş dört dükkanlı bir çarşı kurulmuştur. Tümü vakıf olarak belirlenmiş ve inşaallah değiştirilmeyecektir.

Bu medresenin inşasına 28 Ramazan 751/1350 yılında başlanmış ve 756/1356 yılında tamamlanmıştır. Bina Nâzırı, Ebü'l-Hüseyn b. Ahmed İbnü'l-Eşkar'dır. Allah onun ilmini artırsın. Ve hamdolsun Allah'a sonsuzca, Resulullah Efendimize, ailesine ve ashâbına selam ve bereket olsun.”

⁷⁰ İbn Battuta, **Rihletü İbn Battuta**, (Thk. Abdülhâdi et-Tazî), Rabat 1997, c. IV, s. 315-316.

Resim 82: Fes Ebû İnâniye Medresesi vakıfıye kitâbesi
(Salmon)

Şekil 12: Fes Ebû 'Inâniye Medresesi planı
(Charles Terrasse'dan)

Tâl'a Kebir Caddesi'nin girişinde yer alan medrese, şehrin seçkin bir semtinde inşa edilmiştir. Abû 'Inân al-Fâris, babasıyla yaşadığı iktidar mücadelesini kazanarak tahta geçmiş ve babasının 1351 yılında vefatıyla Merînîler toprakların kontrolünü ele geçirmiştir. Aynı yıl, neredeyse bir güç gösterisi olarak bu medresenin inşasına başlanmıştır.

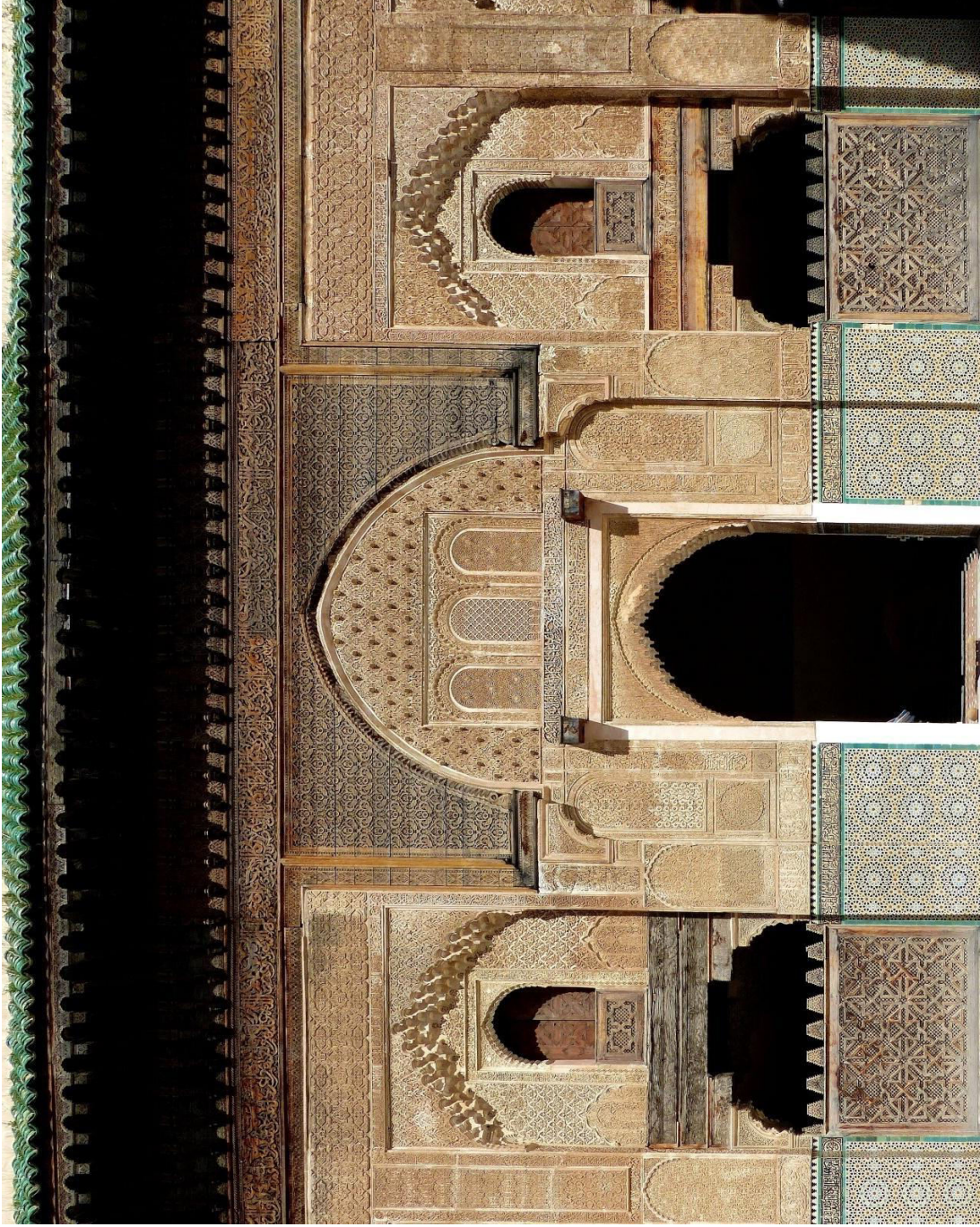
Afrikalı Leo olarak tanınan Endülüslü diplomat ve gezgin Hasan el-Vezzanî (ö. 1552) *Vasfu İfrikıya* adlı eserinde, Ebû İnan el-Fâris'in bu medrese için cömertlikten kaçınmadığını ve 480.000 miskal harcadığını belirtmiştir. Aynı eserde, Fes dışından gelen birçok öğrencinin bu medresede eğitim gördüğü, bu öğrencilerin yedi yıl boyunca yemek, giyim vb. gibi masraflardan muaf tutulduğu bilgisi de yer almaktadır.⁷¹ Eserde, müderrislerin seçim süreci, derslerin işleme yöntemleri ve medresenin fiziksel özellikleriyle ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır.

⁷¹ Hasan b. Muhammed el-Vezzan el-Fâsî, *Vasfu İfrikıya*, Beyrut, 1983. s.227.

Resim 83: Fes Ebû İraniye Medresesi avlusu ve minaresi

(Flickr.com)

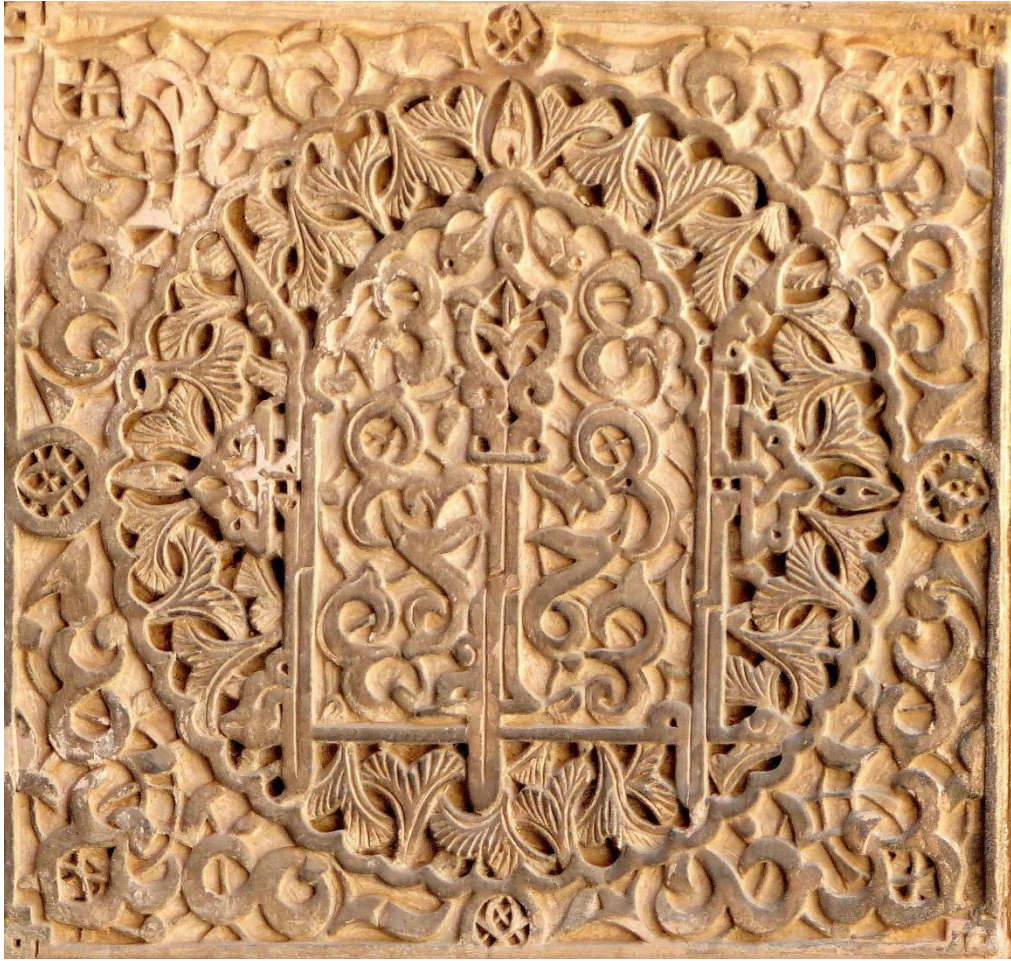
Resim 84: Fes Ebû İmaniye Medresesi avlu cepherlerinden bir görüntü

(F: Essaihi, 2023)

4.2.3.2. Mağribî Kûfi Hatlar

Fes Ebû İnaniye Medresesi, Merînîler döneminin en büyük ve en göz alıcı medresesidir; aynı zamanda hem kitâbeler, hem de dekoratif unsurlar bakımından en zengin olanıdır. Genel olarak, Merînî Medreselerinde Mağribî Kûfi hat örnekleri, kısa cümlelerde veya küçük kompozisyonlarda sıkça görülürken, Sülûs ise kuşak yazılarında ve farklı yerlerde kullanıldığı için Mağribî Sülûs'e göre daha az oranda bulunmaktadır.

Kûfi yazısının geometrik özellikleri, hat sanatçılarına bitkisel motiflerle uyumlu ve özenle işlenmiş sıra dışı eserler oluşturmak için geniş bir alan sağlamıştır. Bu kısımda, Fes Ebû İnaniye Medresesi'nde bulunan Mağribî Kûfi hatları listelemeye ve analiz edilmeye çalışacağız.

Resim 85: Fes Ebû İnaniye Medresesinden " الملك لله - *el-Mülkü lillâh* " kitâbesi

(F: Essaihi, 2023)

Resim 86: Fes Ebû İnaniye Medresesinden "البقاء لله - *el-Bekāü lillāh* " ve "الملك لله - *el-Mülkü lillāh* " (F: Essaihi, 2023)

Resim 87: Fes Ebû İnaniye Medresesi'nin mimarisindeki bazı Mağribî Kûfî konumları (F: Essaihi, 2023)

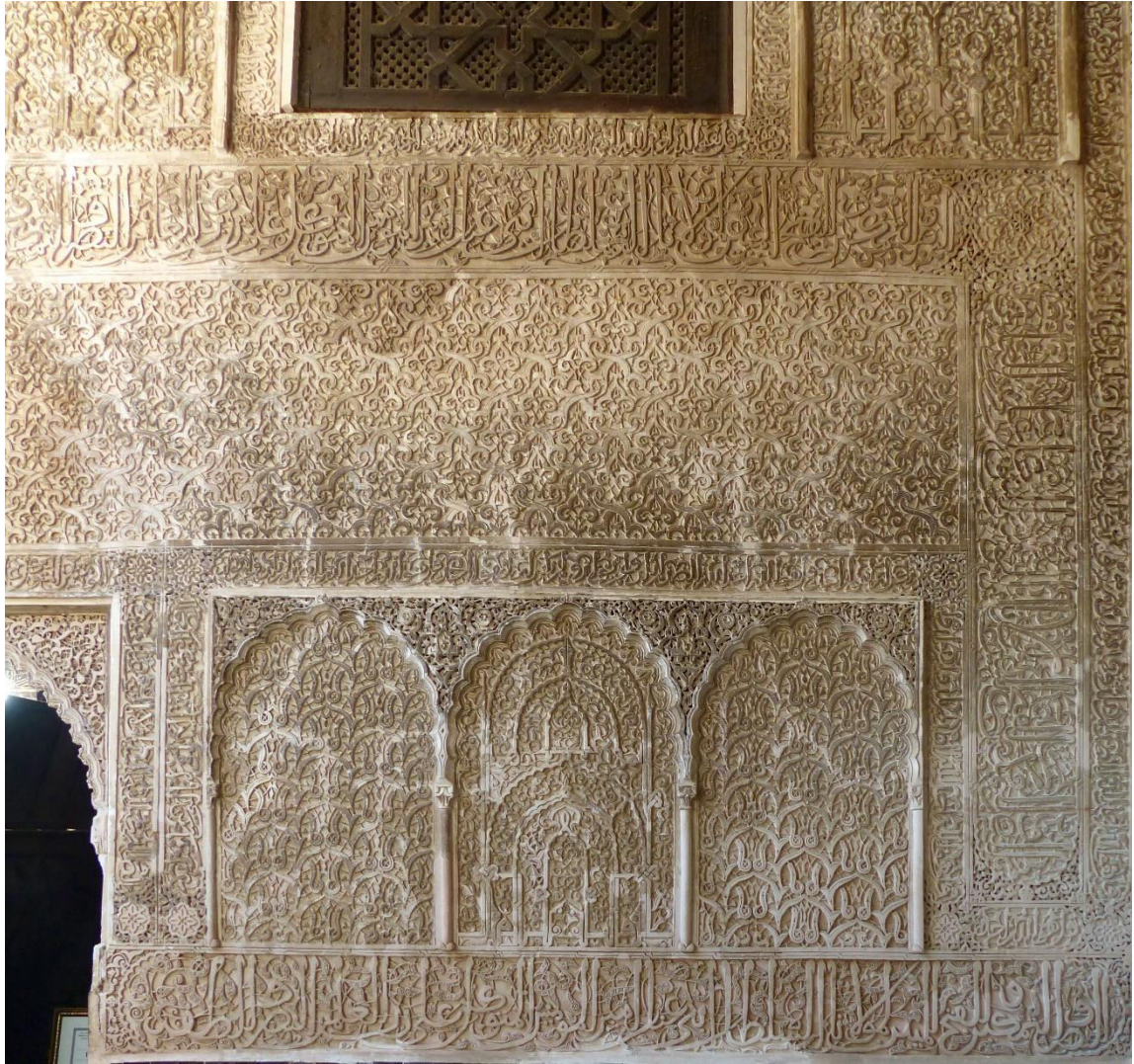
Yazılar, geometrik şekillerin (daire ve kare gibi) ve mimarî unsurların (kemerler ve köşeler) bir araya geldiği sanatsal yapılarla karakterize edilmiştir. Ayrıca bitkisel motiflerle şekillendirilen bir arka plan, boşluk ve doluluk arasında mükemmel bir uyum sergiler. İfadeler genellikle Allah'ı över ve ilahi güce saygı duyar, insanın ölümlülüğüne işaret ederken "kalıcılığın" ise ilahi bir özellik olduğunu hatırlatır, "البقاء لله - *el-Bekāü lillâh*" der.

Kûfî kompozisyonlar, yazı bantlarının sonunu oluşturur veya kare yada dikdörtgen şekilli yazı şeritlerinin köşelerini doldurur.

Resim 88: Fes Ebû İnaniye Medresesi kitâbelerinde "بركة - *Bereke*" ve "اليمن - *el-Yümn*" ifadesi
(F: Essaihi, 2023)

Önceki örnek, medresenin avlusuna bakan odaların pencerelerinin sağ ve solunda bulunmaktadır. Bu Kûfi kompozisyon, simetrik bir şekilde "بركة - Bereke" kelimesini merkezde içermekte olup, "اليمن - el-Yümn" kelimesi sağ ve solda simetrik olarak tekrarlanmakta, daha sonra dikey harfler kucaklaşarak, mimarî kemerler veya İslâm 'a özgü kapılar ve mihraplar oluşturacak şekilde bir araya gelmektedir.

Resim 89: Fes Ebû İnaniye medresesi girişindeki duvarlarından birinde yazı ve tezyînat detayı
(F: Essaihi, 2023)

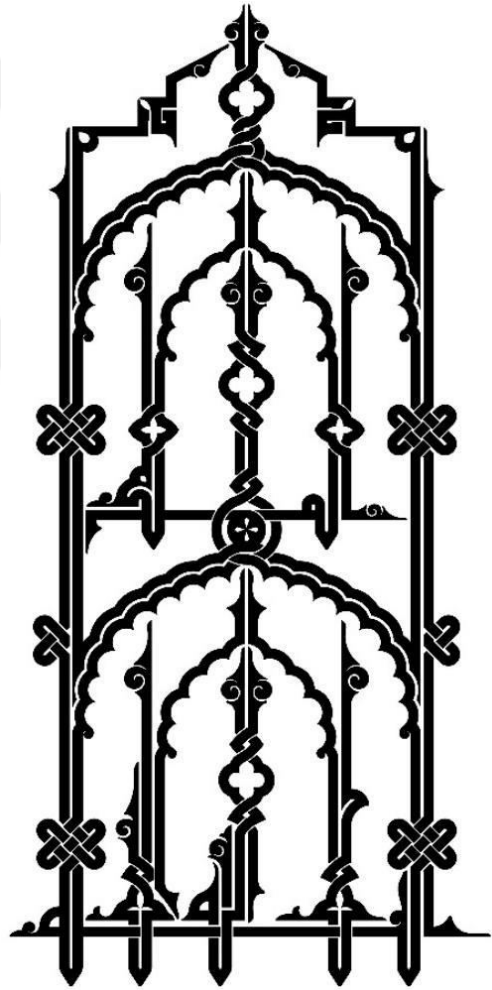
Resim 90: Fes Ebû İnaniye medresesi giriş duvarlarından yazı detayı

(F: Essaihi, 2023)

Önceki yazı, "النصر والظفر ؛ النصر والتمكين" ifadesini içerir ve bu ifade güç, zafer ve hükümdarlıkla gurur duymak için kullanılır. Bu ifadenin üstünde, kompozisyonun ortasında, "يُمن" kelimesi ise simetrik bir şekilde sağ ve solunda yer alır.

Daha önce gösterilen resimler, Fes Ebû İnaniye Medresesi giriş duvarlarından birine aittir ve benzerleri, medresenin avlusundan ulaşılan odalardan birinde bulunmaktadır. Sanatçının bu tür kompozisyonlar içinde, "البقاء لله - *el-Bekāü lillâh* ", "ملك - *Mülk*" , "يمن - *Yümn*" , ve *kelime-i tevhîd* gibi ifadeler bulunmaktadır.

Bir sonraki örnekte ise, Mağribî Kûfî ile yazılmış kelime-i tevhîd " لا إله إلا الله " ve "الملك" ayrıntılı bir şekilde çizim ve orijinal resimle birlikte gösterilmiştir (Bkz. R. 91).

Resim 91: Fes Ebû İnaniye medresesinden Mağribî Kûfî hat ile " لا إله إلا الله الملك "

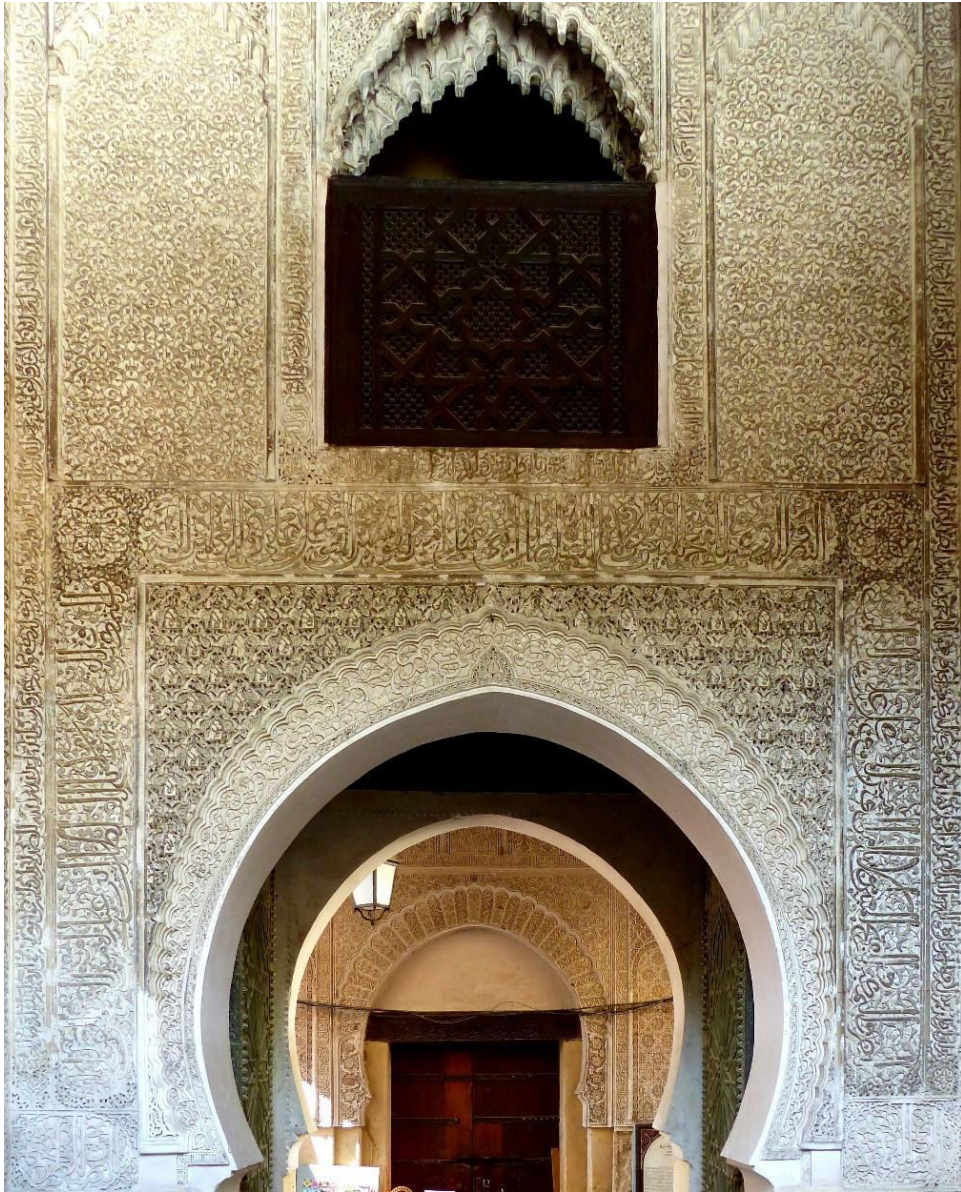
(F: Essaihi, 2023)

(Çizim: Taib Elmourabit, 2024)

4.2.3.3. Mağribî sülüs Hatlar

Ebû İnaniye Medresesi geniş bir sanat galerisi ve canlı bir müze niteliği taşımakta olup sanat, tarih, ihtişam ve estetik açısından zengindir. Medresenin görkemli girişi ve geniş avlusunda Mağribî Kûfi hat yanında Mağribî Sülüs hattı bulunmaktadır.

Mağribî Sülüs uzun ve kısa şeritler halinde medresenin her köşesine yayılmıştır. Avluya beş-altı basamaklı koridorlarla ulaşılabilen bu medrese, giriş holü olarak adlandırılan kısa koridorun iç kısmında kubbe ile örtülüdür. İlk olarak, medresenin giriş kısmında önemli Mağribî Sülüs hat örneklerinin bulunması nedeniyle buradaki yazı kuşağından birkaç örnek sunalım (Bkz. R. 39).

Resim 92: Fes Ebû İnaniye medresesi girişi kısmı

(F: Essaihi, 2023)

Resim 93: Fes Ebü İnanıye medresesi giriş kısmından Mağribî sülüs yazı kuşağından 3 görünüm detayı
(F: Essaihi, 2023)

Bu bölümlerde yer alan alçı oyma işlemiyle oluşturulmuş Mağribî Sülüs yazılar, âdeta medresenin bir kitâbesi gibi nitelendirilebilir ve Ebû ‘Înân el-Fâris’in ismi defalarca dua ve övgüyle anılmaktadır. Tekrarlanan yazılar aşağıdaki gibidir :

النصر و التمكين والفتح المبين لمولانا ابي عنان أمير المؤمنين

النصر و التمكين والفتح المبين لمولانا السلطان ابي عنان أمير المؤمنين المتوكل على رب العالمين

النصر و التمكين والفتح المبين لمولانا ابي عنان أمير المؤمنين المجاهد في سبيل الله

Aynı hat türü ile de, daha küçük şeritlerde İhlas Suresi tekrarlanmaktadır. Bu, daha büyük yazıtlar ve pencereler ile duvarlar için zarif bir çerçeve oluşturur.

Gösterilen önceki örnekler, kompozisyon, istif⁷², harf zarafeti ve güzelliği açısından Mağribî Sülüsünün en iyi örnekleri arasında kabul edilebilir. Medresenin giriş alanının güneş ve yağmur gibi sert doğal etkenlerden korunması, kitâbelerin ve süslemelerin korunmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. Ayrıca, Mağribî Sülüsün, Sülüs, Tevki, Müselsel gibi Doğu yazıları üzerindeki etkisini açıkça gözlemlemek mümkündür.⁷³

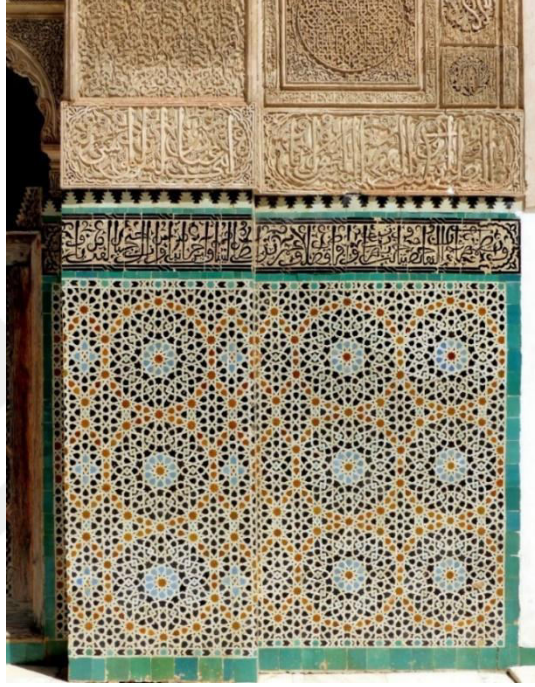

Resim 94: Fes Ebû İnanîye Medresesi'nin girişindeki koridorlarından bir görüntü
(F: Essaihi, 2023)

⁷² Hat sanatında hattatların, yazacakları ibareyi uzun denemelerden sonra uygun yazı çeşitleriyle en güzel terkip istif denir. Bu sanatta harf ve kelimelerin satır nizamında sıralanması esastır. **DİA**, c. 23, s, 330.

⁷³ Mohamed Abdülhafid Hibta el-Hasenî, **el-Hattu'l-Arabî fî Bilâdi'l-Mağrib**, Şarika 2021, s. 294.

Avlunun dört cephesi, zeminden yaklaşık 1.50 metre yüksekliğe kadar, siyah, mavi, yeşil ve hardal renkleriyle geometrik desenler oluşturan kesme çinilerle kaplanmıştır. Üst kısımlarda, sarı taşa siyah kesme çinilerle yazılmış bir yazı şeridi bulunmaktadır. Bu yazı şeridi, alçı oyma tekniğiyle hazırlanmış olup, medresenin kurucusu Ebû 'Înân el-Fâris'in adını taşıyan Mağribî Sülüs yazısıyla süslenmiştir. Cephelerin üst kısımları, bitkisel motifli alçı oymalarla bezenmişken, çatıya kadar uzanan ahşap oyma süslemeler de görülmektedir.

Resim 95: Fes Ebû İnanîye Medresesi avlusundaki yazı ve süsleme

(F: Essaihi, 2023)

Avlunun sağ ve sol yanlarında derslik bölmeleri yer almaktadır. Dersliklere giriş, mukarnas dolgulu kemerler aracılığıyla gerçekleştirilir. Sağ taraftaki dersliğe daha sonradan büyük bir ahşap kapı eklenmiş olup günümüzde hanımlar mescidi olarak hizmet vermektedir. Bu iki dersliğin kemerlerinin iç yüzündeki yazılardan medresenin Ebû İnan el-Fâris döneminde inşa edildiğini anlarız. Sarı zemine siyah çiniyle Mağribî sülüs hat kullanılarak yazılmış ve "Ben ilim meclisiyim." ifadesiyle başlayan ve "Beni İmamü'l-Hâdî el-Fâris inşa ettirdi." Şeklinde devam eden dizeler, medresenin kendisi konuşuyormuş gibi düzenlenmiştir. dizelerin Arapçası şu şekildedir:

أنا مجلس العلم فاحلل به - تكن كيف أملت فذا عليما

بناني امام الهادي الفارس - فنال العز والثواب الجسيما

Anlamı:

"Ben ilim meclisiyim, ona nazil ol... Umduğun gibi âlim olursun.

Beni İmamü'l-Hâdî el-Fâris inşa ettirdi... Böylece büyük şeref ve onur kazandı."

Bu dörtgen kesme çini panoların üzerinde, merkezleri bitkisel motiflerle dolu kare alçı panolar yer almaktadır. Her bir panonun kenarlarında, zafer ve fetihle ilgili âyetler bulunmaktadır. Sağ kenarda, aşağıdan yukarıya doğru, Hûd Sûresi'nin 88. âyetinin son kısmı yer almaktadır. (Bkz. R. 93).

"وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ"

Meâli : *Başarım ancak Allah'ın yardımı iledir. Ben sadece O'na tevekkül ettim ve sadece O'na yöneliyorum.*⁷⁴

Üstte sağdan sola Âli İmran sûresi 126. âyetin son kısmı :

"وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ"

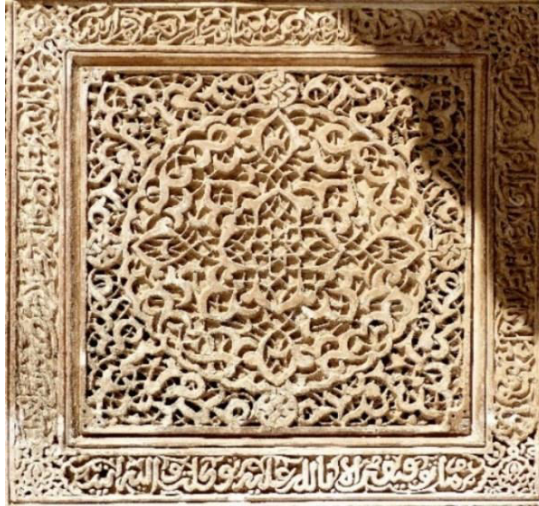
Meâli : *Zafer ancak mutlak güç sahibi, hüküm ve hikmet sahibi Allah'ın katındadır.*⁷⁵

Sol yukarıdan aşağı:

"أَنْصُرُ مِنَ اللَّهِ وَقَدْ فُتِحَ قَرِيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ"

Meâli : *Allah'tan yardım ve yakın bir fetih. Müminleri (bunlarla) müjdele.*⁷⁶

Alt kısımda da sağdan sola yine Hud sûresi 88. ayet yer alır.

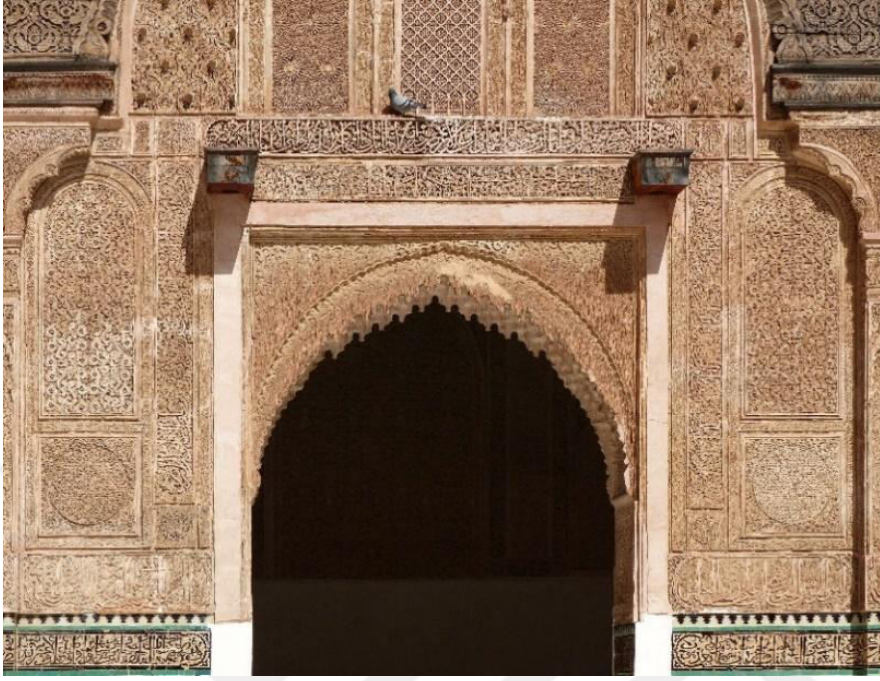
Resim 96: Fes Ebû İnaniye Medresesinde *fetih* ve *zafer* âyeti

(F: Essaihi, 2023)

⁷⁴ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, **DİB**, Ankara 2011, s. 249.

⁷⁵ Aynı eser, s. 75

⁷⁶ Aynı eser, s. 621

Resim 97: Fes Ebû İnanîye Medresesi dersliğin girişindeki yazılar

(F: Essaihi, 2023)

Resim 98: Fes Ebû İnanîye Medresesi avlusundaki ahşap kapısının yazıları

(F: Essaihi, 2023)

Ebû İnaniye medresesinin avlusundaki karşılıklı iki dersliğin girişlerini çevreleyen yazı şeridi, Mağribî sülüsü ile yazılmıştır. Bu yazı şeridinde, *euзу*, *besmele* ve *salevâtın* ardından, Âli İmran Suresi'nin 190. ve 191. âyetleri yer almaktadır. Bu âyetler şu şekildedir:

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ (190) الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا
وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (191)

Meâli :

"190. Göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim aklı sahipleri için elbette tam oibretler vardır.

191. Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar ve göklerle yeryüzünün yaratılışını düşünürler".⁷⁷

Ayrıca, ahşap kapıda da Merînî Sultanı için daha önce görülen benzer övgüler ve dualar bulunmaktadır.

Resim 99: Fes Ebû İnaniye Medresesi avludaki alçı oyma tekniğiyle Mağribî sülüs yazıları

(F: Essaihi, 2023)

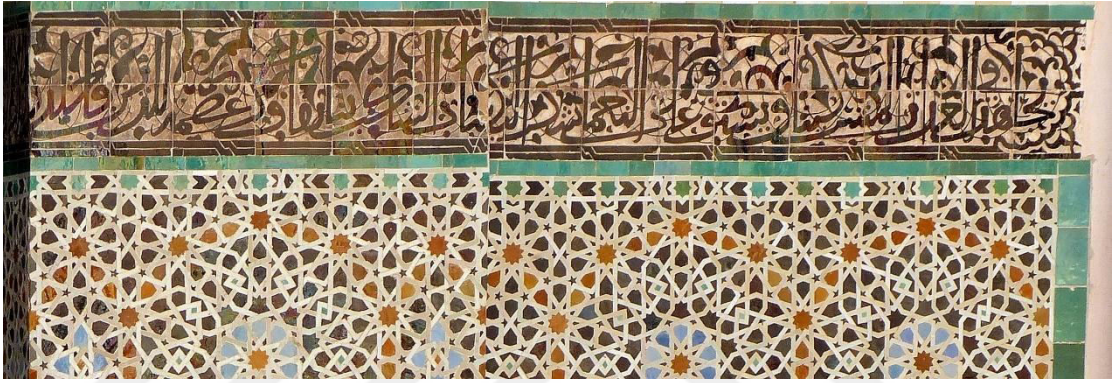
Resim 100: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusundaki ahşap oymalı hat örneği

(F: Essaihi, 2023)

⁷⁷ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, DİB, Ankara 2011, s. 84

Ebû İnaniye medresesinin avlusundak alçı şeritte bulunan yazılar, medresenin girişinde gördüğümüz ifadelerle aynıdır. Bu ifadeler, Mağribî Sülüs ile yazılmış Merînî Sultanı Ebû İnân hakkında methiyeler ve dualar içermektedir.

Medresenin avlusundaki üst ahşap şeritte ise Mağribî Sülüsü ile yazılmış Fetih Sûresi bulunmaktadır. Ahşap şeritteki yazı örneği, restore edilmemiş orijinal parçalardan biridir. Bu ahşap şeridin büyük bir kısmı kaybolmuş ve yeniden restore edilmiştir; ancak restorasyon kalitesi düşük düzeydedir.

Resim 101: Fes Ebû İnaniye Medresesi avlusundaki kesme çini ile hat

(F: Essaihi, 2023)

Bu medresedeki Mağribî Sülüs örnekleri diğer medreselerdeki örneklerle karşılaştırıldığında, Ebû İnaniye Medresesi'nde en güzel Mağribî Sülüs örneklerinin bulunduğunu görülür. Bunun sebeplerinden biri, Sultan Ebû İnân el-Fâris'in bu medresenin tamamlanması için büyük bir özen gösterip yüksek miktarlarda para harcaması ve en iyi mühendisler, zanaatkar ve sanatçıları atmasıdır.

Medresenin tamamlanması için harcanan yüksek maliyetleri öğrendiğinde, Sultan Ebû İnân bu durumdan endişe duymadığı, aksine, kağıtları yırtıp medresenin ortasından geçen kanala attığı ve şu şiirle karşılık verdiği söylenir:

"ليس لما قررت به العين ثمن - لا بأس بالغالي إذا قيل حسن"⁷⁸

"Gözün hoşuna giden şeyin bir değeri yoktur - Güzel denildiğinde pahalı olmanın bir sakıncası yok"

⁷⁸ Ahmed b. Hâlid en-Nâsirî, *Kitâbu'l-İstikâ li-ahbâri Düveli'l-Mağribî'l-Aksa*, Dâru'l-Beydâ, 2001, c. 3, s. 176.

İbn Battuta, seyahatnamesinde Ebû 'Înân el-Fâris'in medresesi hakkındaki hayranlığını ayrıntılı bir şekilde anlatırken, bu medreseyi şu şekilde tasvir etmiştir: "...Fas yakınlarında el-Kasr olarak bilinen bölgede inşa ettirdiği büyük medrese, genişliği, güzelliği, benzersizliği, su kaynaklarının zenginliği ve iyi bir konumda olması nedeniyle, dünyada eşi benzeri olmayan bir eserdir. Şam, Mısır, Irak ve Horasan'daki medreseler arasında bunun benzeri yoktur."

4.3. ASKERÎ MİMARÎDE HAT SANATI

4.3.1. Şâlle Külliyesi (1339)

4.3.1.1. Genel Bilgi

Merînî hanedanına mensup bireylerin buraya defnedilmesi uygulaması, ilk kez 645/1248 yılında başlamış olup, külliye ve surların inşası ise Sultan Ebû Said döneminde 709/1310 yılında başlamış ve ardılı Sultan Ebû'l-Hasan döneminde 739/1339 yılında tamamlanmıştır.⁷⁹

Batı duvarının kuzey ucuna yerleştirilmiş olan iki kuleli anıtsal giriş kapısının kemer cephesini üç yönden saran Mağribî Kûfî kitâbede, yapının Sultan Ebu'l-Hasan zamanında tamamlandığına dair 739 yılına atıfta bulunmaktadır.

Resim 102: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısı ve surları

(Flickr.com)

⁷⁹ Victor Piquet, *Monuments Musulmans Du Maroc*, Rabat 2013, s. 194, 195.

Rabat'ta şehrinin 2.5 km güneydoğusunda, Bou Regreg Nehri'nin 750 m batısında yer alan bu külliye, çevresi 6 ila 20 m yüksekliğindeki surlarla çevrili olup, Merînî Sultanlarının da defnedildiği bir alanı içermektedir.⁸⁰ Surlar boyunca, yirmi adet kare planlı kule eşit aralıklarla yerleştirilmiştir. Ayrıca, batı duvarında, kare planlı iki sur ile desteklenen ana giriş kapısı mevcuttur. Bununla birlikte, surların çeşitli noktalarında üç adet küçük giriş daha bulunmaktadır.

Toplamda 1800 m²'lik bir alanı kapsayan surlar içinde yer alan ve külliye olarak nitelendirilebileceğimiz bu yapı, eski Roma kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Roma dönemine ait kalıntılar belli bölgelerde hala görülebilmektedir. Külliye içerisinde bir cami, bir medrese, bir hamam, hanedan mezarları ile birlikte hanedana ait olmayan iki küçük türbe bulunmaktadır.

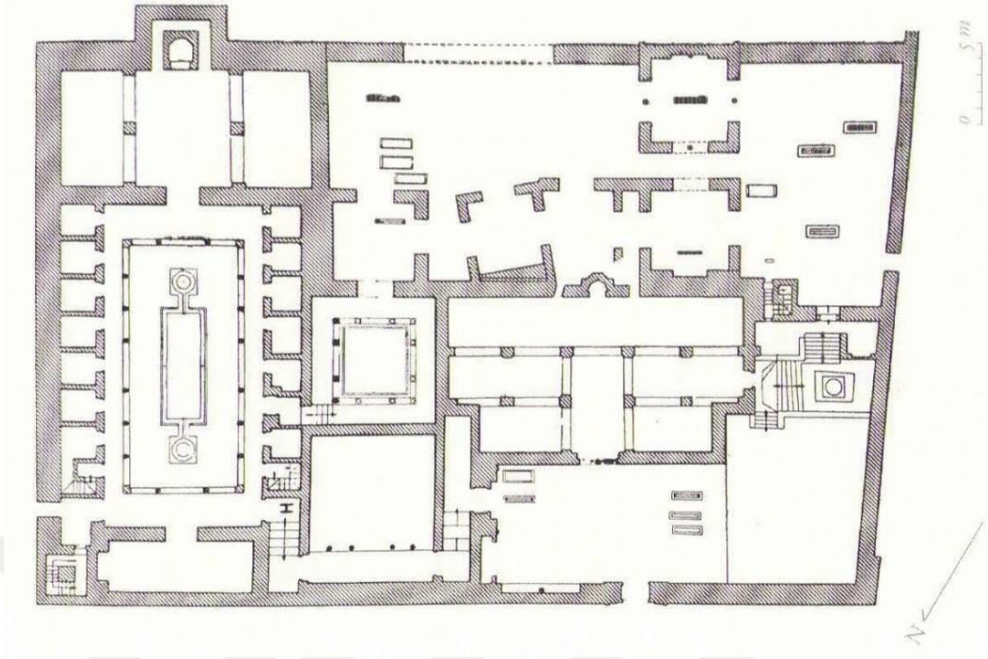

Resim 103: Şâlle Külliyesinden genel görünüş

(Flickr.com)

1755 yılında meydana gelen Lizbon depreminde ciddi şekilde zarar gören yapı, uzun bir süre terk edilmiş ve harabe haline gelmiştir. Günümüzde ziyaret edilebilen açık hava müzesi konumundaki bu yapıda, cami, medrese ve hanedan türbelerine ait sadece kalıntılar gözlemlenebilmekte olup, minare ise orijinal haliyle ayakta durmaktadır.

⁸⁰ www.archnet.com. (Erişim : 10.08.2024)

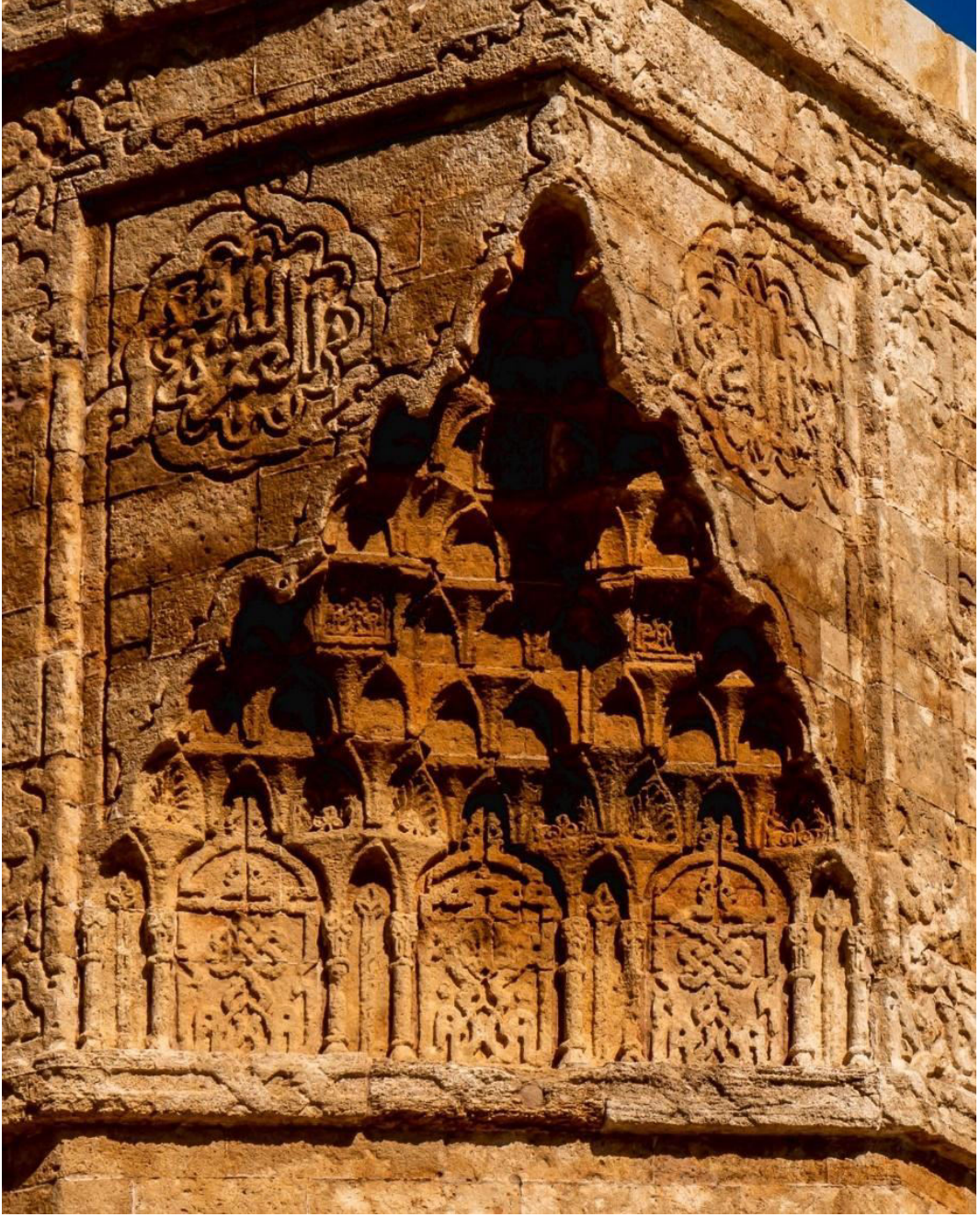

Şekil 13: Şâlle genel planı (Georges Marçais'den)

4.3.1.2. Şâlle Kapısı Kitâbesi

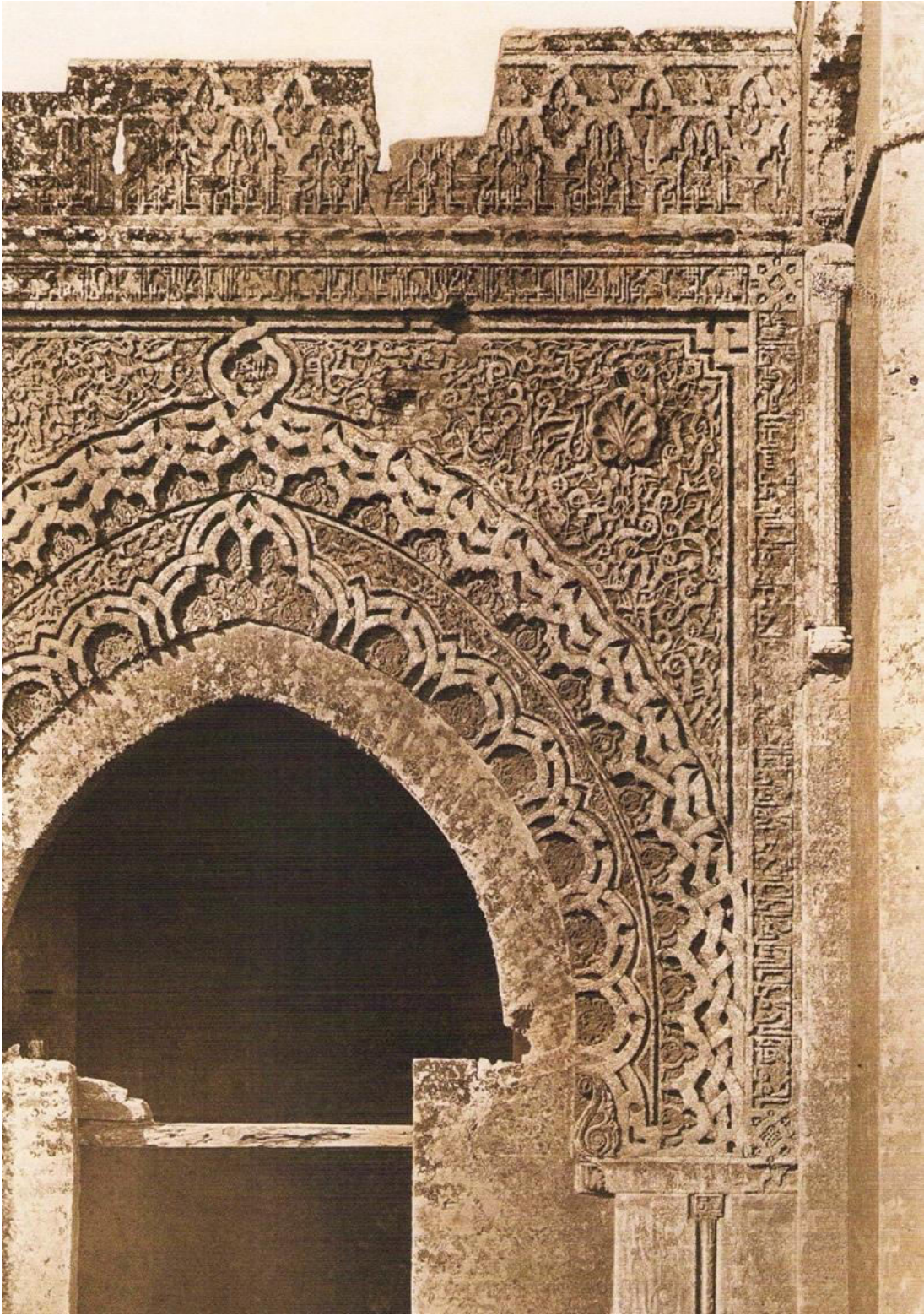
Şâlle giriş kapısının kulelerinin üst kısmında devam eden detaylı süslemeler görülmektedir. Dört grup taş sütun üzerine oturan mukarnaslarla süslü taçkapılar, basit bir geçiş frizi üzerine yerleştirilmiş olup, bu frizin altında Mağribî Kûfî yazı ile "اليمن"-el-Yümn" kelimesi tekrarlanmaktadır. Bu şiirsel kitâbe, mukarnasın bazı yüzeylerinde de bulunmaktadır. Kapının yan yüzlerindeki loblu madalyonlarda ise camla bezenmiş mısralar, "البقاء لله"- *el-Bekâü Lillâh*", "العزة لله"- *el-'İzzetü Lillâh*" ve "العظمة لله" - *el-Azametü Lillâh* "

Kornişler arasında ve yanlarda yer alan üç düz panel, örgülü kartuşlarla çerçevelenmiş kazıma çizgilerle kaplıdır ve çok loblu kemerler oluşturur. Ana kapının iç cephesi, dış cepheyle aynı süsleme ilkelerini izlerken, kabuk ve menderes motiflerine sahiptir. Tüm bu mimarî unsurlar taştan yapılmıştır. Süslemenin ağırlığı, çizgilerin saflığı ve oranların uyumu, güçlü bir şekilde Muvahhidlerin estetiğini anımsatmaktadır.

Resim 104: Rabat Šâlle Külliyesi giriş kapısı kulelerinden hat ve mukarnas detayı

(Flickr.com)

Resim 105: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısında yazı ve tezyînat detayı

(Joseph de La Nézière)

Taş kapının üst kısmında, Mağribî Kûfî yazısıyla " el-Mülkü lillâh - الملك لله " ifadesi tekrarlanırken, *lafza-i celâl* " الملك " , "الله" kelimesinin ortasına uyumlu bir şekilde yerleştirilmiştir. Kapının girişini çevreleyen Mağribî Kûfî dikdörtgen yazı kuşağında da *eûzu besmele* ve *salavâttan* sonra yazı mealen şu şekilde devam etmektedir: "Ebu'l-Hasan, b. Mukeddes el-merhum Ebi Yusuf b. Abdülhak Allah iktidarını daim kılsın. Bu yapı 739 yılının Zilhicce ayının sonunda tamamlandı."

الحسن "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم والصلاة على سيدنا محمد وآله وسلم، أبو
الحجة عام "ابن المقدس المرحوم أبي يوسف ابن عبد الحق خلد الله ملكهم، فكان الفراغ منه في آخر ذي
تسعة وثلاثين وسبعمائة

Resim 106: Rabat Şâlle Külliyesi giriş kapısından yazı detayları

(Flickr.com)

4.3.1.2. Külliye'deki Diğer Hatlar

Resim 107: Ebü'l-Hasan Türbesinin dış duvarı

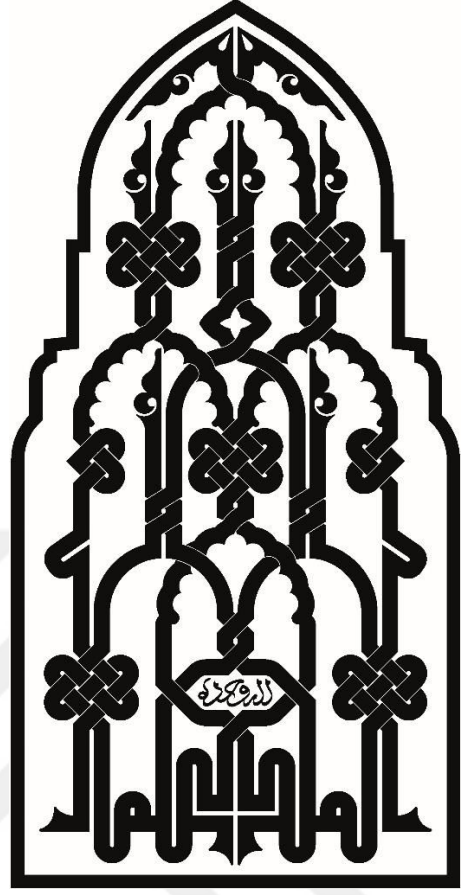
(Flickr.com)

Merînî Sultanı Emir Ebu'l-Hasan (731-752/1331-1351) ve eşi Şemsü'd-Duhâ'nın mezarlarının bulunduğu kubbenin dış duvarında önemli yazılar ve süslemeler bulunmaktadır. Bu kitâbeler arasında, duvarın farklı bölgelerine çokça tekrarlanan “*el-mülkü lillâh*-الملك لله” veya “*el-mülkü lillâh vahdeh*-وحدده الملك لله” ifadesi öne çıkmaktadır.

Resim 108: Ebü'l-Hasan Türbesi dış duvarının üst kısmında Kûfi ile “*el-mülkü lillâh*” ibâresi (Flickr.com)

Türbenin dış duvarının ortasında bulunan “*el-mülkü*-الملك” kelimesi Kûfi hat ile büyük ve simetrik bir şekilde yazılırken, kompozisyon ortasında Mağribî sülüsü küçük boyutlu “*lillâh vahdeh*-وحدده الله” ifadesi gözlemlenmektedir. (Bkz. R. 109)

Resim 109: Ebü'l-Hasan Türbesi dış duvarının ortasında “*el-mülkü lillâh vahdeh*” ibâresi
(Taib Elmourabit)

Ayrıca, Mağribî Kûfi ile yazılmış dikdörtgen bir kitâbe de mevcuttur. Bu kitâbede, *euzu besmeleden* sonra Âl-i İmran Sûresi'nin 185. Âyeti yer almaktadır:

"كُلُّ نَفْسٍ دَائِقَةُ الْمَوْتِ ۖ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أَجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحِرَ حَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْعُزُورِ"

Meâli :

"Her canlı ölümü tadacaktır. Ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı aldatıcı metâdan başka bir şey değildir⁸¹".

⁸¹ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli, **DİB**, Ankara 2012, s. 83.

Resim 110: Ebü'l-Hasan'ın Türbesinin dış duvar cephesinden yazı detayı
(Joseph de La Nézière)

Bu resmin üst kısmında Mağribî sülüs hat ile şu ifade yer almaktadır:

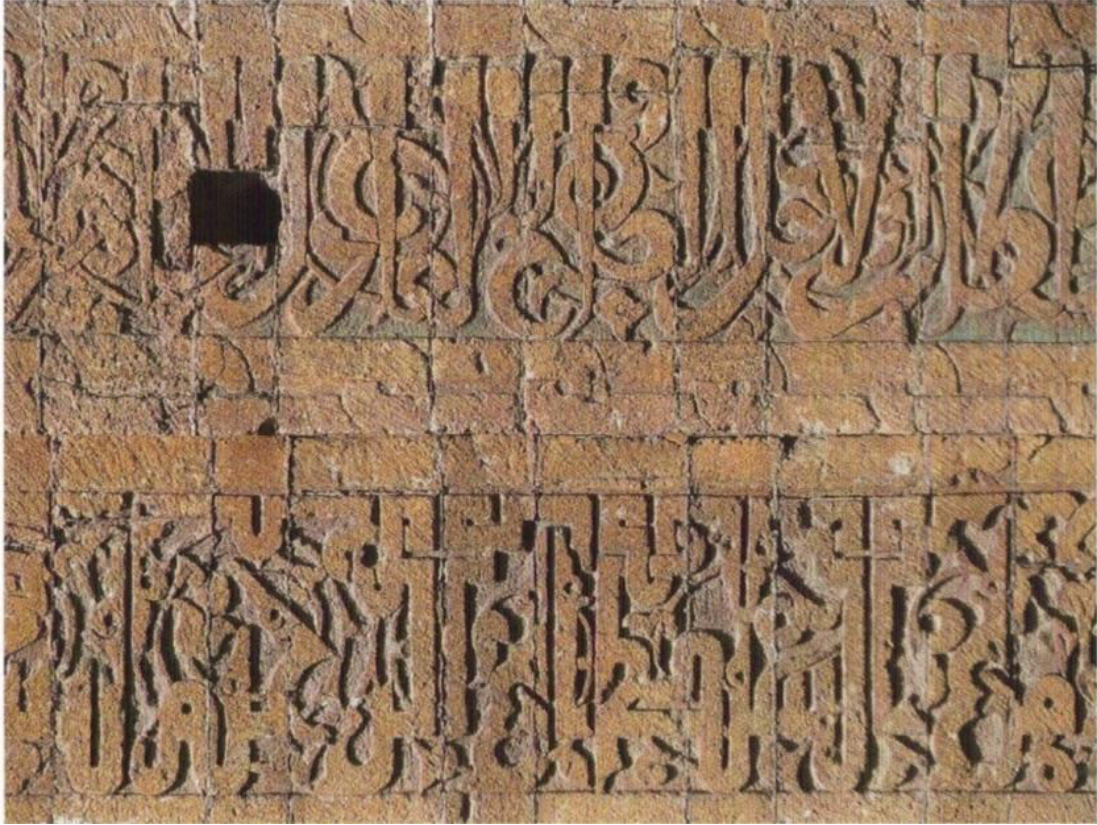
" أمر بهذه القبة المباركة مولانا السلطان الأجل الصالح العادل المجاهد امير المسلمين وناصر..."

Anlamı:

"Bu Mübârek kubbenin inşasını, aziz Sultan, sâlih, âdil, mücâhid Emîrü'l müslimîn (...) emretmiştir."

Resmin alt kısmında ise *eüzü besmele* ifadesinin bir kısmı yer almaktadır:

"من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن (أعوذ بالله...)"

Resim 111: Ebü'l-Hasan'ın Türbesinin dış duvar cephesinden yazı detayı

(Salmon)

Bu kubbenin iç dekorasyonu da, hat sanatı ve çeşitli geometrik ile bitkisel motiflerle zenginleştirilmiştir. Özellikle, mihrabı çevreleyen yazı kuşağında Mağribî sülüs ile yazılmış Nahl Suresi'nin 31. ve 32. âyeti bulunmaktadır:

" (31) (32) جَنَّاتٍ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ (31) (32) الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

Meâli:

"31: İçinden nehirler akan Adn cennetlerine gireceklerdir. Kendileri için orada diledikleri her şey vardır. Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları böyle mükâfatlandırır."

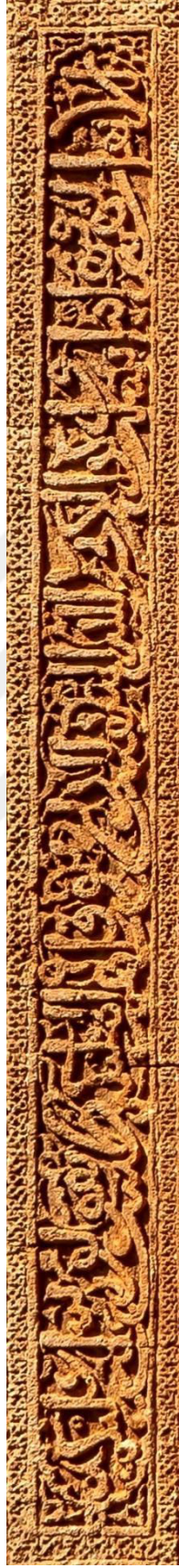
32: Melekler, onların canlarını iyi kimseler olarak alırken, "Selâm size! Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık girin cennete" derler." ⁸²

Resim 112: Şalle külliyesi'nde Merîni Sultanı Ebu'l-Hasan türbesinin mihrabı

(Flickr.com)

⁸² Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, DİB, Ankara 2011, s. 290.

Resim 113: Şâlle külliyesi'nde Ebu'l-Hasan türbesinin mihrabında yazı detayları

(Flickr.com)

Mihrabın sağ ve sol tarafında , "البقاء لله" - *el-Bekāü Lillâh*", "العزة لله" - *el-'İzzetu Lillâh*" ve "الحمد لله" – *el-Hamdü lillâh* " ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca, sağ taraftan başlayan ve mihrabın üst kısmını dolaşan dikdörtgen yazı kuşağı Bakara Sûresi'nin 284. âyeti yer almaktadır :

"أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَكَاتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نَفَرَقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ"

"Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler. Allah'ın peygamberlerinden hiçbiri arasında ayırım yapmayız. İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır dediler"⁸³

Resim 114: Merîni Sultanı Ebu'l-Hasan türbesi mihrabının sol köşesi

(Flickr.com)

Sol tarafta, Mağribî sülüs ile Âl-i İmran Sûresi'nin 133, 134 ve 135. âyetleri yer almaktadır :

⁸³ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011, s. 57, 58.

"وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ، الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ، وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَن يَغْفِرِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن بَرِّ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُبْرِئُوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ"

Bu âyetlerin Meâli şöyledir:

"133: Rabbinizin bağışına, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun.

134: Onlar bollukta da darlıkta Allah harcayanlar, öfkelerini yenenler ve insanları affedenlerdir. Allah iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanları sever.

135: Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları, yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler-ki Allah'tan başka günahları kim bağışlar-ve bile bile işledikleri (günah) üzerind ısrar etmeyenlerdir. "⁸⁴

4.4. MİMARÎ KİTÂBELERDE TEKRARLANAN METİNLER

Fas'ta, camiler ve medreselerdeki yazılar genellikle alçıya işlenmiştir. Ancak, medreselerde, özellikle avluların üst kısımlarında ahşaba oyma tekniğiyle işlenmiş Mağribî yazıları da vardır. Fes Attarîn Medresesi'ndeki ahşap yazılar ve Fes Cedîd Ulu Camii'ndeki anze kısmındaki yazılar, bu tekniğin örnekleri olarak gösterilebilir. Ayrıca, kesme çini parçalarıyla medreselerdeki kuşak yazılarına rastlamak da mümkündür. Selâ Ebu'l-Hasan Medresesi, Fes Attârîn Medresesi, Fes ve Meknes Ebû İnaniye Medreseleri'ndeki avlularda bulunan kuşak yazılar da karşımıza çıkan siyah kesme çinilerle yazılmış yazılar, bu tarzın en mükemmel örnekleri arasındadır. Taza Ulu Camii'ndeki Merînîler döneminden kalma bronz avizesindeki Mağribî kûfi ve sülüs yazılar, yazının maden üzerindeki kullanımına örnek olarak gösterilebilir.

Yazıların içeriklerine bakacak olursak, mihrap cephelerinde en sık kullanılan iki yazıdan biri Âli İmran Sûresi'nin 18. âyetinin tamamı, diğeri de 19. âyetinin baş kısmıdır. Yazı şu şekildedir :

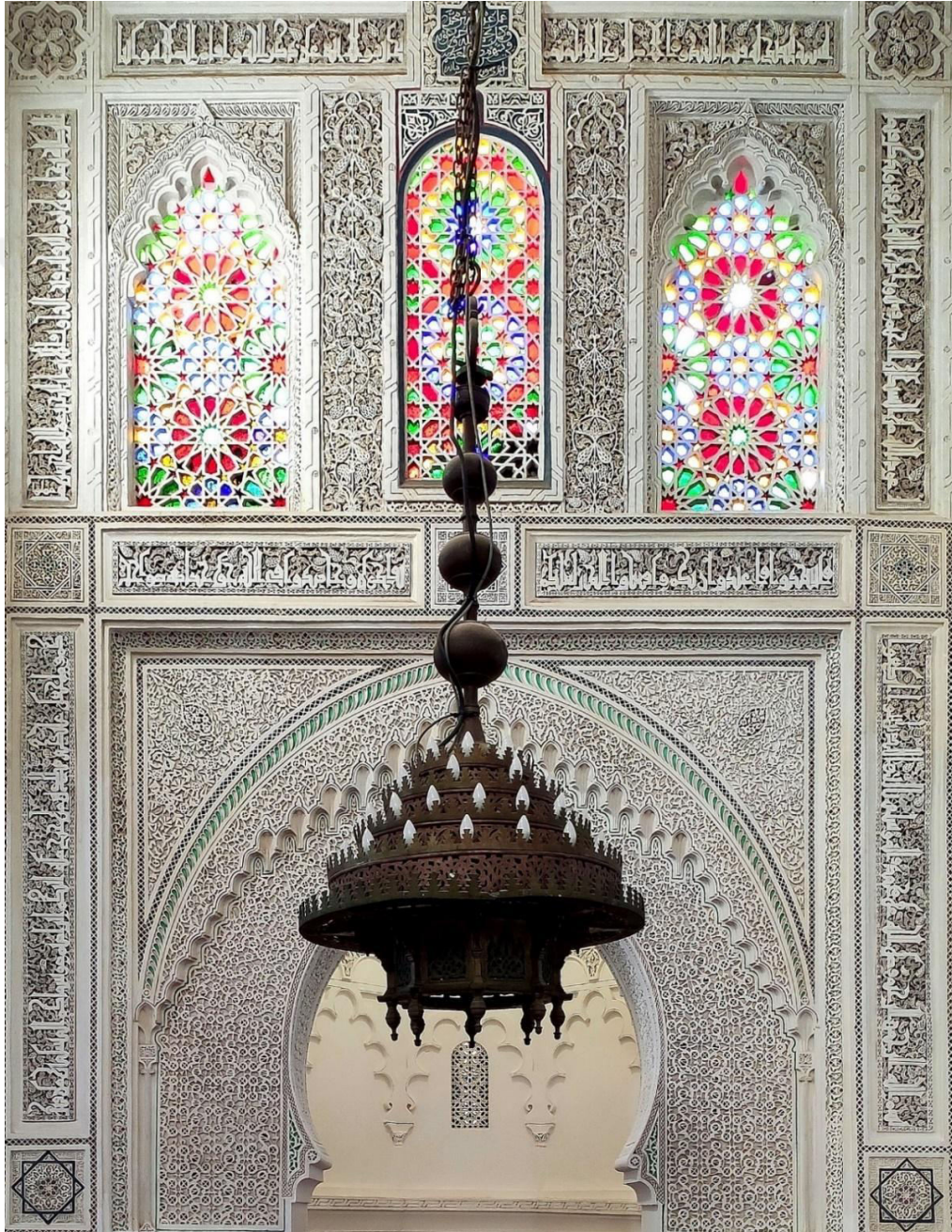
"شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (18) إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (19) "

⁸⁴ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011, s. 75, 76.

Meâli şöyledir:

"18: Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur.

19: Allah nezdinde hak din İslâm'dır."⁸⁵

Resim 115: Karaviyyîn Camii'nin Mihrabında yazı ve süsleme (Murâbitlar dönemi)

(F: Essaihi, 2023)

⁸⁵ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011, s. 61.

Mihrap cephelerinde yaygın olarak kullanılan bir diğer yazı da, Hz. Peygamber Efendimiz'e (s.a.v) salât ü selâmdan sonra Nûr Sûresi'nin 36. âyetinin tamamı ile 37. âyetin baş kısmıdır. Yazı şu şekildedir:

"فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ (36) رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ (37)"

Meâli şöyledir:

"36, 37: Allah'ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar, buralarda sabah akşam O'nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar." ⁸⁶

Karaviyyîn Camii'ndeki mihrapta olduğu gibi, hem Nûr Sûresi'ndeki âyet hem de yaygın olarak kullanılan bir diğer yazı da Hz. Peygamber Efendimiz'e (s.a.v) salât ü selâmdan sonra Hacc Sûresi'nin 77. âyetinin tamamı ile 78. âyetin baş kısmıdır. Yazı şu şekildedir:

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَصَلَّى اللَّهُ تَعَالَى وَمَلَائِكَتُهُ الْأَكْرَمُونَ عَلَى سَيِّدِنَا مَوْلَانَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْمُصْطَفَى الْأَكْرَمِ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَأَزْوَاجِهِ الْأَكْرَمِينَ الطَّاهِرِينَ الْأَبْرَارِ الْأَخْيَارِ وَسَلَّم تَسْلِيمًا كَثِيرًا كَرِيمًا إِلَى يَوْمِ الدِّينِ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (77) وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ (78)"

Meâli şöyledir:

"77: Ey iman edenler! Rükû edin; secde edin; Rabbinize kulluk edin ve hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz.

78: Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin..." ⁸⁷

⁸⁶ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011, s. 388

⁸⁷ Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali, **DİB**, Ankara 2011, s. 372

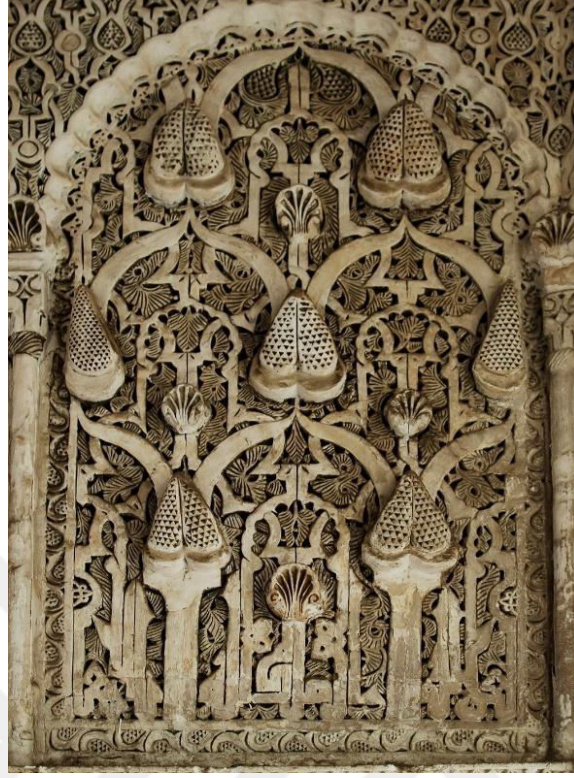
Fas mimarîsinde, bazı ünlü ifadelerin hem camiler ve medreselerde, hem de diğer yapılarda Kûfî ve Mağribî yazılar şeklinde görülmesi ilgi çekicidir. Bunlardan biri, "*Bereketü Muhammed* - بركة محمد" yazısıdır. Bu ifade, mihraplarda, minarelerde, avlu duvarlarında ve kapılarda yer alır.

Fas ile özdeşleşen "*Bereketü Muhammed* - بركة محمد" yazısı, zengin anlamlar barındırır ve eski çağlardan beri Fas'ta yaygın olan tasavvufun ve sûfîlerin etkisinin bir yansıması olarak görülebilir. "*Bereket* - بركة" terimi, yalnızca bolluk ve çoğulluğu ifade etmekle kalmaz, bir dizi derin manaya sahiptir. Allah'ın manevî lütuflarını ve ihsanını temsil eder. Namazlarda okunan "*Allahümme barik*" duasında, Hz. İbrahim'e ve ailesine ihsan edilen, Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v) ve ailesine de ihsan edilmesi istenen bereket ile bu manevî lütuflar kastedilir. A'râf Sûresi'nin 96. âyetinde ise, inanıp günahattan sakınanlar için gökten ve yerden açılacağı söylenen bereket kapıları, yine bu ihsanları temsil eder. İskoçyalı Ian Dallas'ı, Londra'da bir kütüphanenin İslâm Yazmaları bölümünde çalışırken meraklandırıran ve onu Fas'a doğru bir yolculuğa çıkaran, İslâm ile tanışmasına vesile olan, onu Abdulkadir es-Sufî isimli bir dervişe dönüştüren de, kütüphanenin duvarında gördüğü bu Kûfî "*Bereketü Muhammed*" ifadesidir.

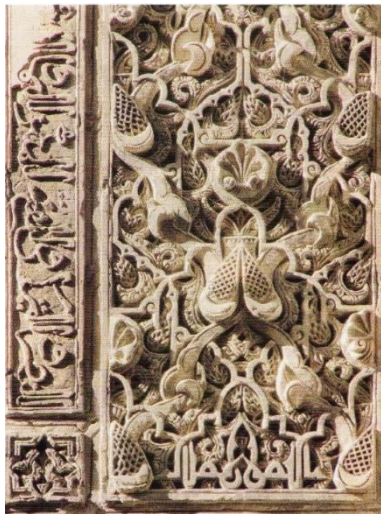
Resim 116: Merakeş İbn Salih Camii minare duvarında "*Bereketü Muhammed* - بركة محمد" yazısı
(F. Essaihi, 2022)

'*Bereketü Muhammed*' gibi yaygın kullanımlardan diğerleri de "*el-İzzü lillâh* - العز - الله" veya "*el-İzzetü lillâh* - العزة لله" ifadesidir. "Şan, yücelik ve izzet Allah'a aittir" manasına gelen bu ifade, özellikle mihrap ve kapı cephelerinde kullanılmaktadır. Diğer sıkça kullanılan ifadeler ise "*el-Mülkü lillâh* - الملك لله" ile "*el-Hamdü lillâh* - الحمد لله" ve "*el-Bekâü lillâh* - البقاء لله" yazılarıdır.

Resim 117: İbn Yusuf Medresesinde "el-Mülkü lillâh" ve "el-İzzü lillâh" kitâbesi
(Flickr.com)

Ayrıca, Merînî mimarîsi üzerine yapılan araştırmalarda sıklıça karşılaşılan bir diğer ifade de "el-Yümn-الئمن" kelimesidir. Bu ifade genellikle simetrik bir biçimde, çoğunlukla ahşap, alçı veya taş üzerinde yer alır. "el-Yümn-الئمن" kelimesi, iyilik, bereket, refah ve güç anlamına gelmektedir.

Resim 118: Fes Sıhrîc ve Ebü İnaniye Medresesiden "el-Yümn-الئمن" kitâbesi
(Flickr.com)

4.5. FAS İSLÂM MİMARİSİNDE TEZYİNÂT

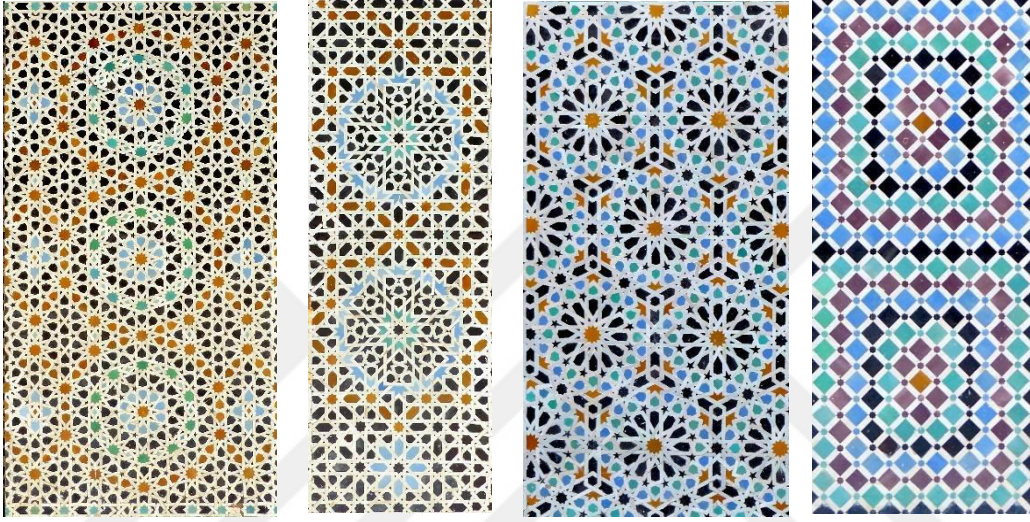
4.5.1 Geometrik Tezyînât

Resim 119: Fes Attârîn medresesi avlu duvar cephelerinde hat ve süsleme örneği

(Flickr.com)

İslâm coğrafyasının çoğunda, mimarî eserlerde geometrik motifli süslemelerin yaygın bir şekilde görüldüğü bilinmektedir. Geometrik süslemeler, İslâm öncesi dönemlerden miras alınarak Müslümanlar tarafından geliştirilmiş, yeni formların üretildiği ve estetiğin en yüksek seviyeye ulaştığı bir konuma yükselmiştir.

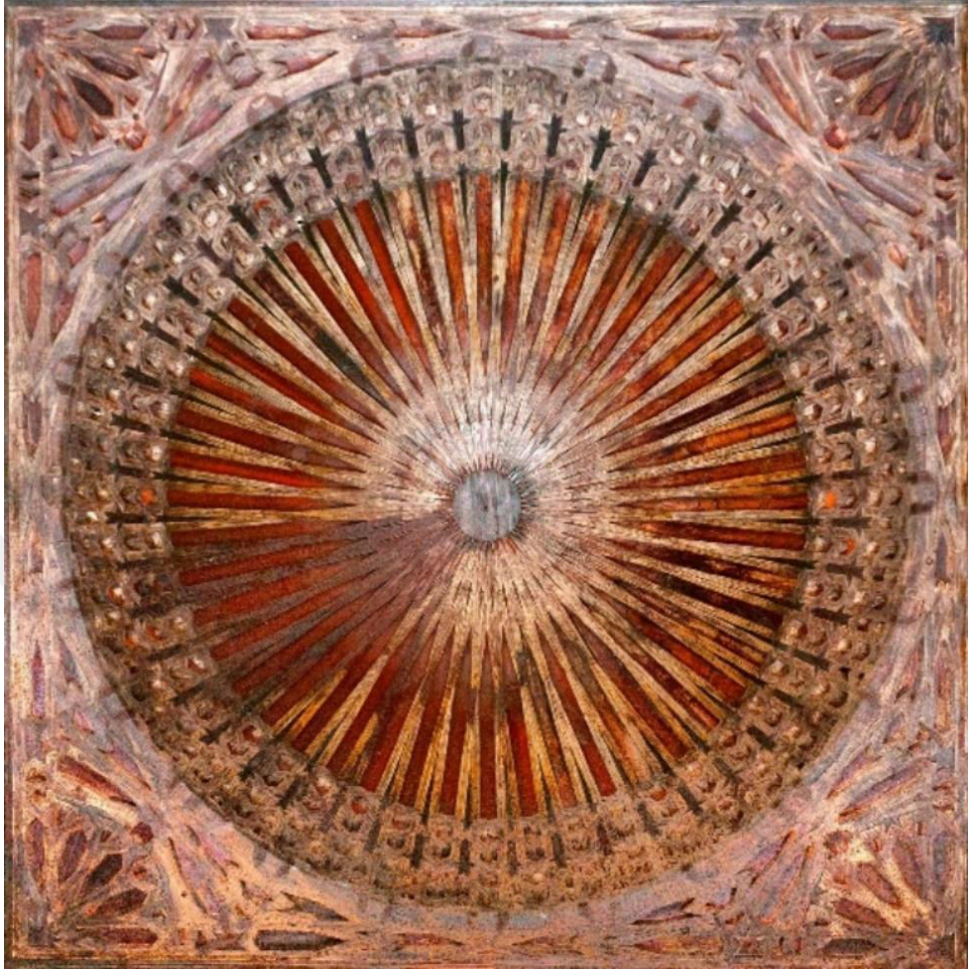
Resim 120: Fes Merinî medreselerinden geometrik süsleme örnekleri

(F: Essaihi, 2023)

Fas'ta geometrik süslemeler, mimarîde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu süslemeler sadece camiler, medreseler, zâviyeler gibi yapılarla sınırlı kalmayıp, bazı bölgelerde hâlâ geleneksel yöntemlerle inşa edilen evlerin avlu zeminleri ve cephelerinde de görülmektedir. Mimarî eserlerde genellikle minarelerde, yapıların ahşap veya bronz kapılarında, avlu zeminlerinde ve cephelerinde, mihrap cephelerinde, minberlerde ve imam odası ahşap kapılarında geometrik süslemeler tercih edilmektedir.

Ahşap, alçı ve kesme çiniyle yapılan süslemelerde genellikle geometrik motifler kullanılmaktadır. Fes, Tetvan, Rabat, Merakeş gibi tarihi şehirlerde, bu desenler hâlâ ustalar tarafından geleneksel bir yöntemle çıraklara aktarılmaktadır.

Ahşap yüzeylerde oluşturulan geometrik desenler genellikle atölyelerde hazırlanarak yapıların süslemelerine eklenir. Alçı ve kesme çini süslemelerinde ise, zorlu geleneksel yöntemler günümüzde de hâlâ tercih edilmekte ve uygulanmaktadır.

Resim 121: Fes Ebû İnanîye medresesi ahşap tavanında geometrik süsleme örneği

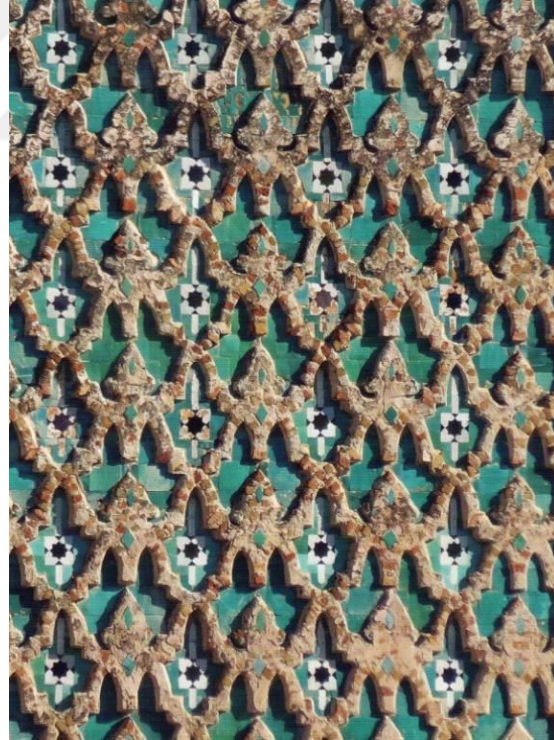
(F: Essaihi, 2023)

Bronz üzerine işlenen geometrik desenlerin en özgün örnekleri, Merînîd dönemine ait medreselerin kapılarında görülebilir. Özellikle Fes'teki Ebû İnanîye (1355), Fes Attârîn (1323) ve Sıhrîc (1321) Medreselerinin ana giriş kapıları, bu tür süslemelerin belirgin örnekleridir. Ahşap üzerine yapılan uygulamalarda ise minberler ve imam odası kapıları önemli bir yer tutmaktadır. Kesme çinilerle oluşturulan geometrik motifler ise Fas'ı anımsatan öğeler arasında başı çekmektedir.

Geleneksel ve zahmetli usullerle devam eden kesme çini sanatı, özellikle Fes, Merakeş ve Tetvan gibi şehirlerdeki küçük atölyelerde günümüzde üretilmektedir. Bu süslemeler, plakalar halinde değil, süslemenin yapılacağı yere alçı sıvanarak tek tek küçük geometrik parçaların yerleştirilmesiyle oluşturulmaktadır. Her bir kesme çini parçasının en büyükten en küçüğüne ayrı bir ismi ve önemi bulunmaktadır.

Kesme çini ile gerçekleştirilen bu geometrik süslemeler, cami avlularının zeminleri ve minare cephelerinde, ayrıca medreselerde de avlu zeminleri ve cephelerinde yoğun olarak bulunmaktadır. Tasarımlar, beş, sekiz ve on iki kollu yıldızların etrafında çoğalan motiflerle oluşturulan desenleri içermektedir. Bu motifler, İslâm mimarîsindeki süsleme geleneğinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

Fas ve Endülüs bölgelerinde özellikle görülen '*derc ve ketif*' (كثف و درج) ile *şebeke* (شبكة) motifleri, İslâm mimarîsinde önemli bir yer işgal eder. Bu motifler genellikle minare cephelerinde uygulanır ve özellikle Muvahhid döneminde yaygın olarak kullanılır. Bu dönemin en önemli üç camii olan Sevilla Katedrali (eski İşbiliye Camii) (1182), Rabat'taki Hasan Camii (1184) ve Fas'daki Kutubiye Camii'nin (1147) minare cephelerinde bu iki motifin mükemmel örnekleri bulunabilir. Ayrıca, Merînî döneminde inşa edilen birçok caminin minarelerinde de bu motiflerin uygulamalarına rastlanır.

Resim 122: Fes Ebû İnaniye medresesi minaresindeki duvar cephesinde *şebeke* (شبكة) motif örneği
(Salmon)

4.5.2. Bitkisel Tezyînât

Resim 123: Fes Ebû İnanîye Medresesinden süsleme örneği

(F: Essaihi, 2023)

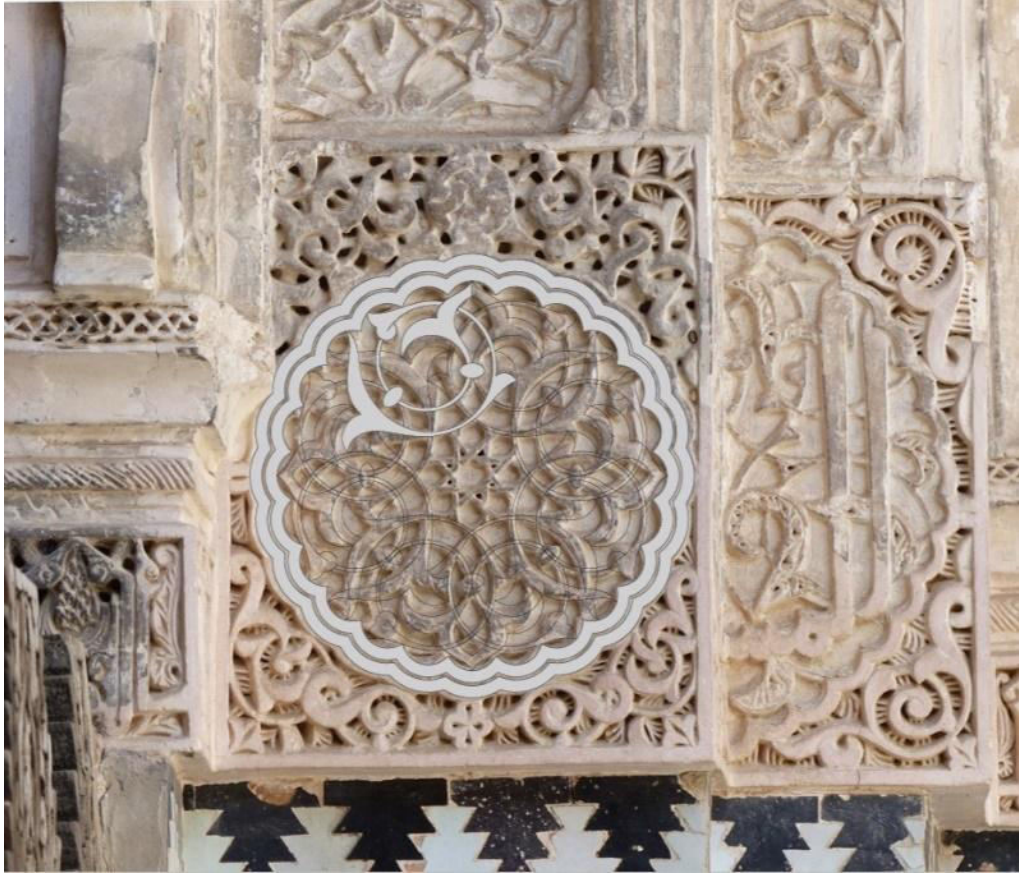
Bitkisel (nebâti) tezyînât, Fas ve Endülüs bölgelerinde özellikle mihrap, kapı ve bazen de avlu cephelerinde kullanılır. Endülüs'teki nebâti desenler, Helenistik geleneğin Suriye üzerinden aktarıldığı ve Medinetü' z-Zehrâ'daki örneklerde görüldüğü gibi, bu geleneğin bir devamıdır. 11. yüzyılın başlarından itibaren Endülüs Müslümanları kıvrık yaprak motifi üzerinde çalışmalarını geliştirdiler.

Murâbitlar döneminde Fas coğrafyası Endülüs ile sanatsal etkileşime girerek, nebâti motiflerin kullanımını da benimsemeye başladı. Muvahhidler döneminde ise, bu yapraklar daha da stilize edilerek, daha büyük ölçeklerde uygulandı. Bu yaprak motifinden türetilen süslemelere yapraklı süsleme anlamında '*tevrîk*' (توريق) adı verilirken, iç içe geçmiş sapsarı ve dalları ile ağaç şeklini andıran motiflere ise ağaçla süsleme anlamında '*teşcîr*' (تشجير) denilmektedir. Ayrıca, çanağından fişkiran ve dalının etrafında kıvrılan stilize çiçekler de bu dönemin sanatında yerini almıştır. Bu zamanlardan kalma ünlü devasa şehir kapılarında, örneğin Marakeş'teki Bab Agnou, Rabat'taki Bab Rouah ve Udaya kasabasında, taş üzerine işlenmiş bu bitkisel motifleri gözlemlemek mümkündür.

Resim 124: Attârîn Medresesi'nden bitkisel süsleme örnekleri (1323)

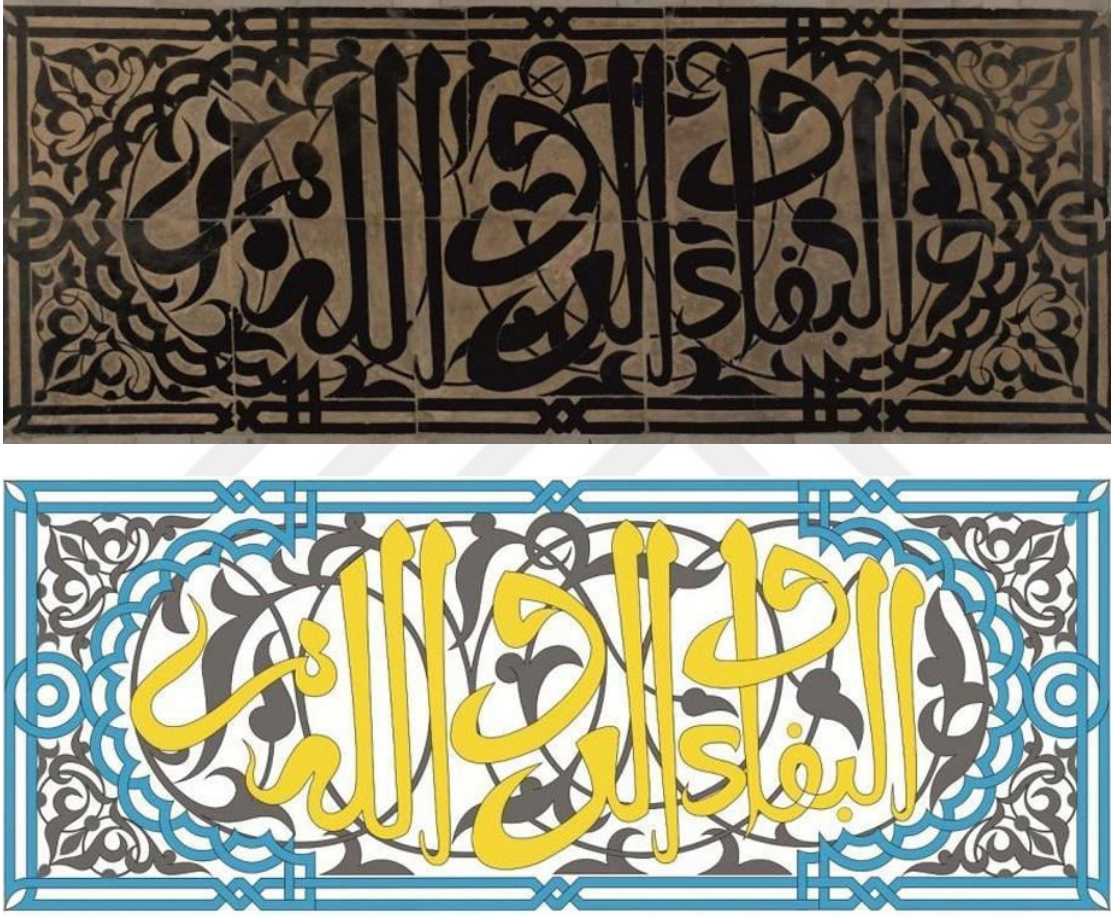
(F. ve çizim: Fouad Blili, 2019)

Resim 125: Ebû İnaniye Medresesi'nden bitkisel süsleme örneği (1355)

(F. ve çizim: Fouad Blili, 2023)

Genel olarak Merînî dönemi, süslemeler açısından oldukça zengin olarak kabul edilmektedir. Geometrik ve bitkisel süslemeler, hat sanatı ile bir arada kullanılarak mimarîde muhteşem eserler oluşturur. Örneğin, "البقاء و الدوام لله – *Bekâü ve 'd-devâmu lillâh*" ifadesi Mağribî sülûs hat ile yazılmıştır ve yazının arka planı ile köşeleri ince ve zarif bitkisel süslemelerle süslenmiştir. Ayrıca, bu eser geometrik süslemelerle çerçevesiyle çevrilmiştir.

Resim 126: Ebû İnaniye Medresesi'nden hat, bitkisel ve geometrik tezyînat örneği (1355)

(F. ve çizim: Essaihi, 2024)

DEĞERLENDİRME

1196-1465 yılları arasında Fas'ta icrayı saltanat eden Merînîler, Fas mimarî geleneğine inşa ettikleri medreselerle önemli bir katkı sağladılar. Fas'ın neredeyse her şehrinde medreseler inşa ederek, dönemin önde gelen bilim merkezleri arasına girdiler. Fes Ebû İnanîye Medresesi, İslâm dünyasının en önemli eserlerinden birisi olarak kabul edildi.

Fas'ta, medreseler ilk olarak 13. yüzyılda Merînîler tarafından camilerden bağımsız birer yapı olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Bu tarihten önceki dönemlerde eğitim ve öğretimin camiler içerisinde gerçekleştiği ve bazı derslerin halka açık olarak verildiği bilinmektedir. Özellikle 859 yılında Fes şehrinde inşa edilen Karaviyyîn Camii, sistemli ve planlı bir şekilde eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkez olmuştur. Zamanla, bu cami batı ve doğu dünyasında ün kazanmış ve birçok öğrenci eğitim görmek için Fes'e gelmiştir.

Merînîler, camilerin yanı sıra sistemli ve kaliteli eğitimi her şehre ve her kesime yaymak amacıyla, müstakil medrese binalarını ilk olarak Fes şehrinde inşa etmiştir. İlk inşa edilen medresenin Saffârîn Medresesi olduğu ve bunun 1271 yılında imar edildiği kabul edilir. Daha sonra, bu uygulama başkent Fes'in her mahallesine ve Merînîlerin hüküm sürdüğü tüm topraklara yayılmıştır.

Merînîler'den sonra Fas'ta medrese inşasının âdeta olması dikkat durdurulmuş çekicidir. Sa'dîler döneminde sadece Merakeş'teki İbn Yusuf Medresesi inşa edilmiştir. Kaynaklarda, ilk olarak İbn Yusuf Medresesi Merînîler döneminde imar edilmesine rağmen (1346) Sa'dîler döneminde yenilendiği belirtilir (1565).

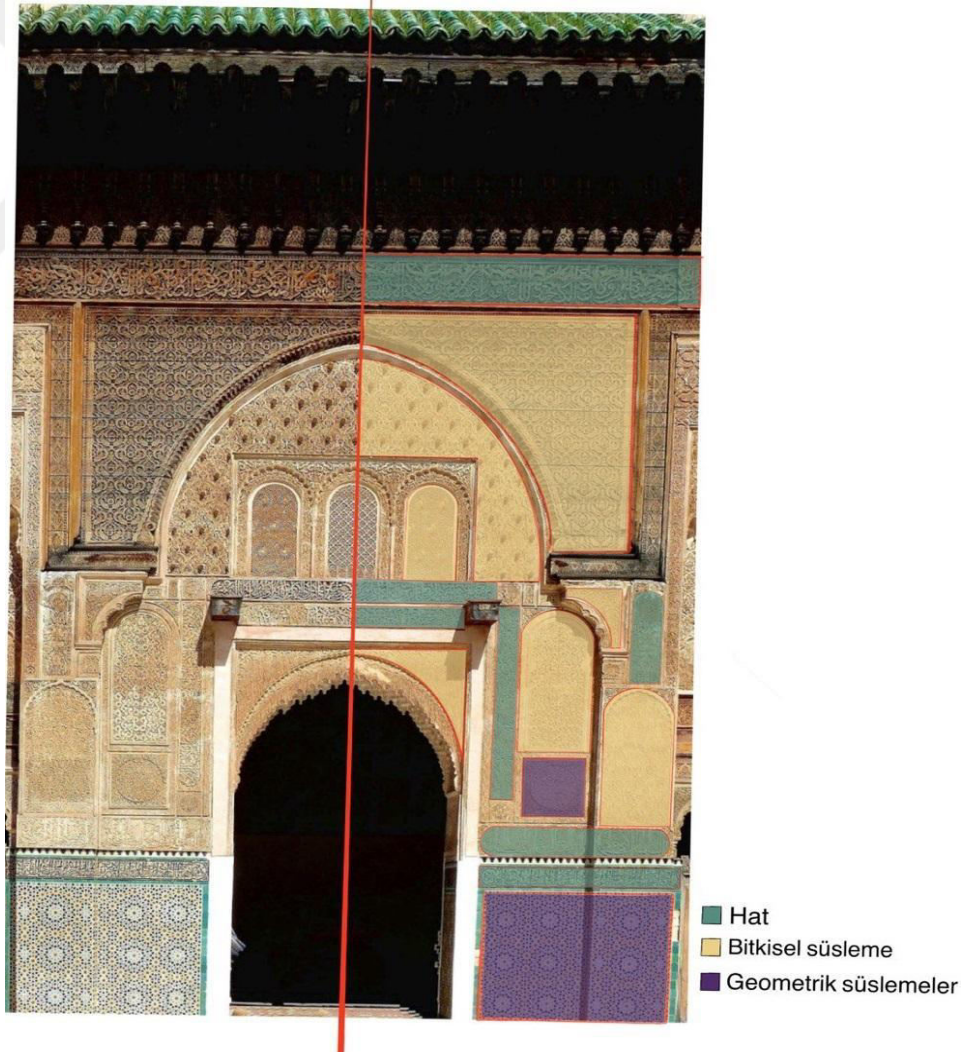
George Makdisi, Mağrib'de medreselerin yaygın olmama sebebini Malikîlik'teki vakıf idaresi ile ilgili hükme bağlar. Diğer Sünnî mezheplerde, vâkıf hayatı boyunca vakfın idaresini kendine, vefatından sonra da vârislerine tahsis edebilir. Bu durum, hem mallarını hükümdarların el koymasından korur, hem de saygınlık kazandırır.⁸⁸ Malikî mezhebi fıkına göre vakıf kurucusu kendisini vakfın yöneticisi veya mütevellisi olarak

⁸⁸ George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), İstanbul 2012, s. 80, 346, 347.

atayamaz; dolayısıyla kurucu, vakfın yönetimine müdahale edemez. Dolayısıyla Malikî mezhebindeki bu hüküm mülk sahiplerini medrese inşa etmekten caydırmıştır. Makdisi, bu nedenle Bağdat'ta hiçbir Malikî medresesinin bulunmadığını, yüzyıllar boyunca yüzlerce medresenin inşa edildiği Şam'da yalnızca dört, Mısır'da ise sadece bir Malikî medresesinin bulunduğunu belirtir.

Çalışmamızda, Fes şehri başta olmak üzere Fas'ın en önemli Merînî medreseleri ve camileri ele alınmıştır. Bunlar Sıhrîc (1321), Attârîn (1323) ve Fes Ebû 'Înâniye (1355) medreseleridir. Camiler ise, Taza Ulu Camii (1172), Hamra Camii (1331), Ebu'l-Hasan Camii (1341), Şerabliyyîn Camii (1342) ve Lalla ez-Zhar Camii'dir (1357).

Medreseler, genellikle açık avlulu planlara sahiptir ve avlunun iki yanında öğrenci hücreleri bulunur. Mescid ve dersler için kullanılan bir alan dahi vardır. Ayrıca avlunun ortasında mermerden inşa edilmiş bir abdest havuzu yer alır.

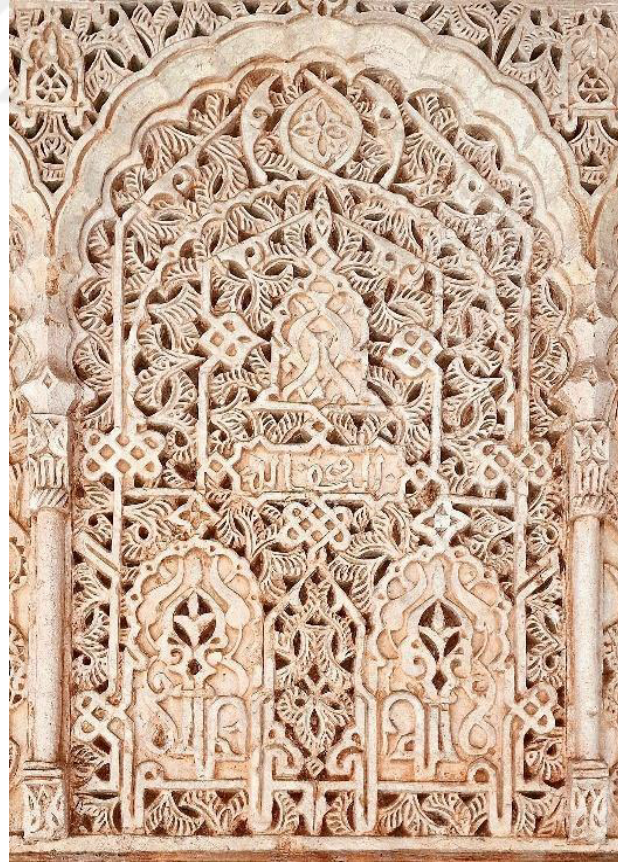

Şekil 14: Merînî Medresesi süslemelerin dağılımı örneği (Essaihi)

Merînî medreseleri, zengin sanatsal detaylarla dolu bir sahneyi temsil eder. Mimarî öğelerin tümünde sanatsal güzellik ve ustalık görülür. Medreselerin inşasında, çeşitli inşaat malzemeleri (ahşap, alçı, zellij, mermer) kullanılarak, hassas estetik oranlara dayalı olarak, ince matematiksel şekiller oluşturulur. Bu şekiller üzerine, hat sanatı, geometrik ve bitkisel süslemeler gibi sanatsal öğeler dağıtılır. Böylece ziyaretçi medrese içine girdiğinde mükemmel bir uyum ve büyük bir görsel rahatlama hisseder.

Merînî mimarîsindeki kullanılan hatlar iki temel türe ayrılır: Mağribî sülüsü ve Mağribî Kûfisi. İslâm mimarîsindeki Kûfi örnekleriyle karşılaştırıldığında, Mağribî Kûfi hat kendine özgü bir tarz ve benzersiz bir üslupla ayrışır. Mağribî Kûfi'nin en önemli özelliklerinden birisi, karmaşık geometrik detaylarıdır. Ayrıca, harfler geometrik ve bitkisel süslemelerle birlikte kullanılarak uyumlu bir kompozisyon, bir sanat eseri oluşturulur.

Mihrap üzerindeki yazı kuşakları, Kûfi hat genellikle uzun şeritler halinde kullanılmaz. Bunun yerine, çoğunlukla geometrik şekillerde, medreselerin ve camilerin çeşitli yerlerinde tek başına ortaya çıkmış kompozisyonlar olarak kullanılırlar.

Resim 127: Sela Ebu'l-Hasan Medresesinden Mağribî Kûfi yazı örneği (1341)

(F. Essaihi, 2024)

Mağribî Kûfî kompozisyonların çoğu simetriktir. Bunun sebebi, simetrisinin sanatçının dengeli bir eser oluşturmasına yardımcı olmasıdır. Sanatçı, harflerin düz çizgileriyle geometrik şekilleri birleştirerek tasarladığı eserin genel çerçevesini oluşturur.

Kûfî yazılar genellikle harflerin içinden çıkan geometrik süslemelerle birleştirilir. Bunun yanı sıra, bu ifadeler kitâbelerin arka planını ve geometrik süslemelerin boşluklarını dolduran bitkisel süslemelerle de bütünleştirilir.

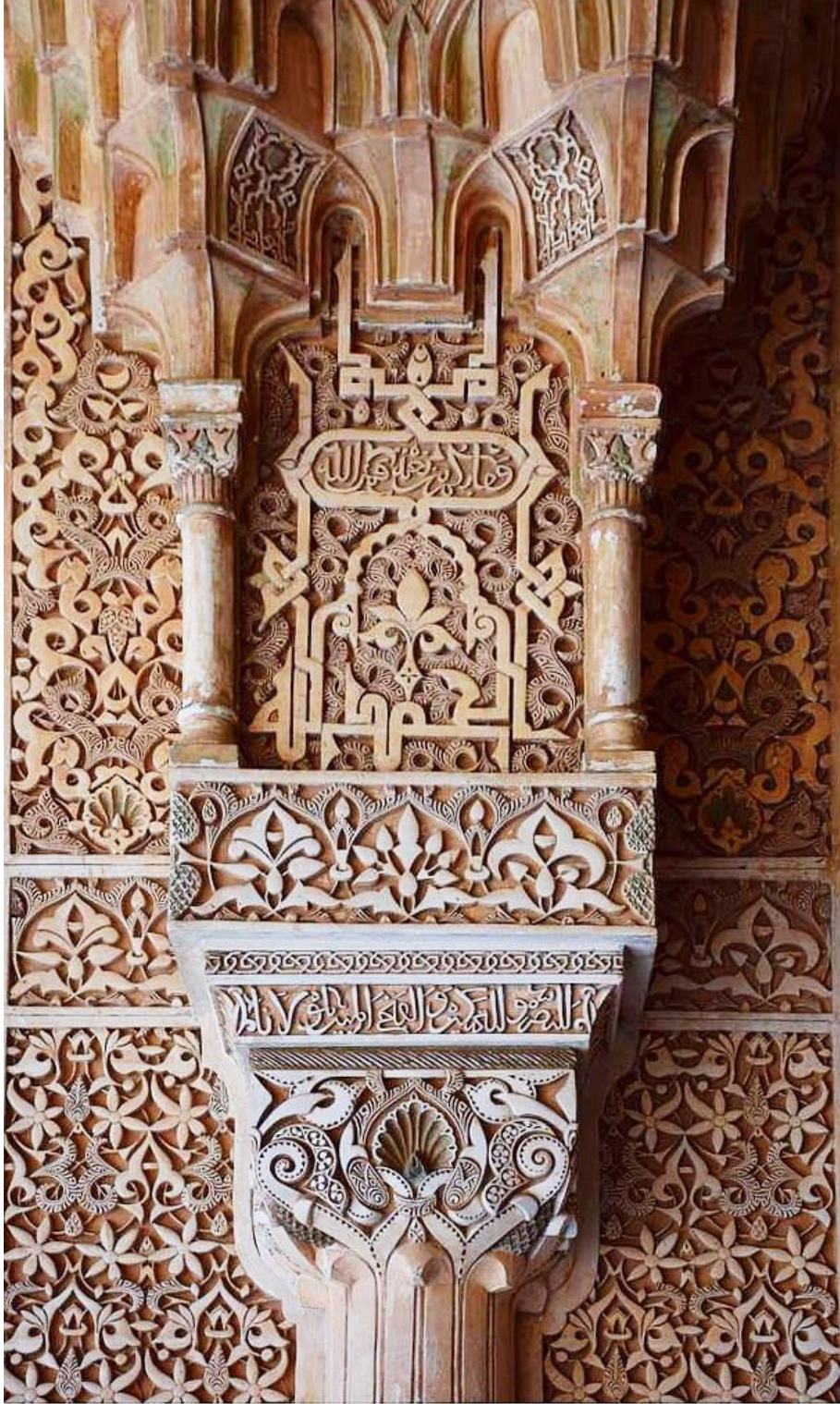
Mağribî Sülüs Hattının genel karakteristik hususiyeti olarak ön plana çıkan; esnekliği ve yumuşaklığı, tasarım ve yazımda bir çeşit rahatlık sağlamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mağribî Sülüs hat, Sülüs, Muhakkak, Müselsel ve diğer hat türlerinden etkilenmiştir. Doluluk ve boşluk konusunda, Mağribî Sülüs Hattı, daha çok Muhakkak hattına benzer. Benzeşmenin sebebi ise harflerin yoğunluk olarak yazının alt kısmının üçte birini işgal ederken, dikey harflerin yukarı doğru eğimsiz olarak uzanmasında görülür. Harflerin birbirine bağlanması açısından ise, Müselsel ve rikâ' hatlarına benzer.

Mağribî Sülüs hattı, uzun şeritler ve kısa kompozisyonlar içinde kullanılır. Ayrıca, tüm Merînî medreselerinin avlularında, siyah kesme çini, alçı oyma veya ahşap oyma tekniğiyle en az iki tane Mağribî Sülüs hattı ile yazılmış bir yazı şeridi bulunur.

Mağribî Kûfî hattının yanı sıra, Mağribî Sülüs hattı da Merînî camilerinde mihrabı çevreleyen yazı şeritlerinde sıkça kullanılmıştır. Buna karşın, Murâbitlar, Muvahhidler ve Sa'dîler dönemi mihraplarının dış yüzünde sadece Mağribî Kûfî hattını kullanmayı tercih etmişlerdir.

Fas ve Endülüs'ün yakın coğrafi konumları, tarihsel ve kültürel benzerliklerine sebep olmuştur. Fakat Fas'ta mevcut olan mimarî ve hat mirasının Endülüs sanatının kopyası olduğunu iddia etmek yanlıştır. Kaynaklarda Fas sanatının Endülüs sanatından etkilendiği beklenen tabii bir durum iken, hemen hemen benzer olduğu yönündeki yorumlar da doğru değildir. Böyle bir algı, Fas'ın kendine has sanattan yoksun olduğu ve dolayısıyla Endülüs sanatının tamamen etkisinde olduğu fikrini doğurur. Fas mimarî ve hat sanatını Endülüs'ün gölgesine iter. Endülüs sanatı, yüzyıllar boyunca etkili olmuş, bilim, kültür ve sosyal yaşama yön vermiş, kökenleri doğuya dayanan kadim bir uygarlığı temsîl eder. Reconquista (İber yarım adasının İspanyolılarca yeniden alınması) tehlikesi karşısında Endülüs Müslümanlarına yardım eden Murâbitlar döneminden beri Endülüs-

Fas ilişkileri derinleşmiş, Endülüs'ün Fas'a bağlı bir eyalet haline gelmesiyle daha da güçlenmiştir. Bu İslâm toplumlarının etkileşimi, Endülüsî-Mağribî adlı bir sanat üslubunun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Resim 128: Alhamra Sarayı'nın hat ve süsleme detayları

(lankaart.com)

Fas mimarisinde Endülüs etkisi görülür, ancak Emevîler'den gelen gösterişli üsluptan ayrılarak zaman içinde daha sade ve kendine has bir tarz oluşturmuştur diyebiliriz. Meselâ, Kurtuba Ulu Camii'nde görülen ihtişam ve mükemmellik, Karaviyyîn ve Kutubiye Camiiilerindeki sadelikle gelen ihtişam ve huzurdan çok farklıdır. Her iki camide de atnalı kemer ve kare minare kullanılmış olmasına rağmen, Fas'taki camilerin beyaz alçıyla sıvalı kemerlerinde sade bir güzellik göze çarpar.

Fas, özellikle Merînî döneminde, genel olarak İslâm mimarisine, özel olarak ta Fas-Endülüs mimarisine "medrese mimarisi" adını verdiği bir sanat dalı eklemiştir. Merînî medreseleri, örneğine nadir rastlanan benzersiz mimarî ve hat uygulamalarıyla dünya sanat tarihinde haklı olarak ayrılmış ve kendine has bir yer kazanmıştır. Bahse konu özgünlük, çalışmamızda ele aldığımız medrese ve camilerdeki hat ve süsleme örnekleri incelendiğinde açıkça görülebilir. Endülüs sanatının güçlü etkisi Fas'lı sanatçıların karakteristik tavırlarıyla yorumlanarak, bahse konu etkiyi camilerde daha sade, medreselerde ise daha özgün ve zengin bir üslupla geliştirdikleri söylenebilir.

SONUÇ

Hat sanatı, Merînîler'in dini bağılıklarını ve saygılarını, özellikle Allah'a ve Hz. Muhammed'e karşı duydukları sevgiyi ifade etmek için önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Bu bağılığın somut tezahürleri, altınla tezhiplenmiş değerli Kur'an nüshalarıdır. Bu nüshalar, Mekke ve Medine ile Kudüs'teki Aksa Camii'ne vakfedilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca, medreseler, camiler ve diğer mimarî eserlerdeki yazılar, tevhid kelimeleri, zikirler, şiirler ve hikmetli sözlerle, dînî duyguların ifadesi sağlanmıştır. Sözkonusu eserlerle amaçlanan sadece estetik birer süslemeden ibaret olmayıp, derin dînî ve kültürel içerikleri ile hem zamanına hem de gelecek nesillere zengin bir mesaj taşıyarak, insanlık ve İslâm kültür mirasına Mağribî sanat eserleriyle katılım sağlanmıştır.

Tez çalışmamızın temel amaçlarından biri, Fas kültürü ve sanatındaki zenginliği ve özgünlüğü mimarîsinde yer alan kitâbeler üzerinden ortaya koymaktır. Coğrafi ve iklimsel özellikler, tarihsel olaylar, kültürel etkileşimler, mimarî ve hat sanatı arasındaki iletişimin yanı sıra mezhebi anlayışlara göre biçimlenen farklı mimarî uygulamalar, zenginlik ve özgünlüğün ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla, bahse konu farklılıklar İslâm toplumundaki çeşitliliğin birer tezahürü olarak değerlendirilmeli ve İslâm sanatının zenginliği içerisinde önemli bir tavır olarak yer aldığı bilinmelidir. Bu bağlamda, hat sanatının İslâm mimarîsindeki farklı ve farklılaşırken bir değerini yok saymadan diğerinin mütemmim cüzü olan uygulamalar ile erken dönem İslâm sanatının oluşumundan itibaren bu alanda ortaya konan eserler sanatsal zenginlik ve çeşitliliğin somut bir ifadesidir. Böylelikle medreseler, duvarlar, mihraplar, minberler ve diğer mimarî unsurlar üzerindeki sanatsal yazılar aracılığıyla İslâm î değerler ve estetik ilkeler yansıtılmış, bu misyonu üstlenen hat sanatı, İslâm mimarîsinin estetik ve sembolik boyutlarını zenginleştirerek, kendine önemli bir yer edinmiştir.

"Kur'an Mekke'de nazil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı" deyişinden yola çıkarak, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin, kültürel ve sanatsal mirasını devraldığı söylenebilir. Gerçekten de, yüzyıllardır Türkiye hat sanatına büyük önem vermiştir. Bu sanat formu, Türkiye'de sadece estetik bir ifade aracı olarak değil, aynı zamanda kültürel bir miras olarak da korunmuştur. Fas ise, İslâm dünyasında "el-Mağribü'l-Aksâ" (Uzak Batı) olarak bilinen, tarihi derinliğe sahip bir ülkedir. Fas'ın

kültürel, sanatsal, mimarî eserleri ve özellikle hat sanatı çalışmaları Türkiye’de oldukça ilgi görmeye başlamıştır. “Fas İslâm Mimarîsinde Hat sanatı” tez çalışması; birbirinden fiziken çok uzak olmakla birlikte kültürel ve inanç olarak oldukça yakın olan Fas ve Türkiye arasındaki sanatsal, bilimsel ve çalışmanın ileride yapılacak daha geniş kapsamla ve derin araştırmalara basamak teşkil etmesini diliyoruz. Kültürel alışverişi derinleştirerek sanatçılara ve araştırmacılara yeni perspektifler sunabilme imkanına vurgu yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABU'N-NASR Jamil M.**, *A History of the Maghrib*, London 1975.
- ALİ Ahmed Receb Muhammed**, *el-Mescidü'n-Nebevî bi'l-Medîneti'l-Münevvere ve Rusumuhu fi'l-Fenni'l-İslâmî*, Kahire 1999.
- ALTUNTAŞ Halil ve ŞAHİN Muzaffer**, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşler Bakşanlığı, Ankara 2011.
- ARSEVEN Celal Esad**, "Minare", *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, c. 3, s.1409-1411.
- AOUCHAR Amina**, *Fés Meknés*, Paris 2005.
- el-BEKİRİ Ebû Ubeyd**, *el-Mesâlik ve'l- Memâlik: el- cüz'ü-l has bi bilâdi'l-Mağrib*, Rabat 2012.
- BELAZURİ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir**: *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis ed-Dabba' ve Ömer Enis ed-Dabba', Lübnan Beyrut, 1987.
- BEL M. Alfred**, "Inscriptions Arabes de Fés", *Journal Asiatique*, Paris 1918, 11. seri, c. 12, Kasım-Aralık sayısı, s. 81-479.
- BENABDELLAH Abdelaziz**, *L'art Maghrebin*, Rabat 1961
- BENSLİMANE Hassar**, *Le Passé de la Ville de la Salé Dans Sous Ses Etats*, Paris 1993.
- BERRADA Hammad**, *Fés; de Bab en Bab*, Rabat 2011.
- BLİLİ Fouad**, *ez-Zahrefetü'n-Nebâtîyetü bi-Medreseti'l-A'ttârîn bi-Fés*, (Yayımlanmamış bitirme tezi) Karaviyyin Üniversitesi, Hat Sanatı ve Tezhip Bölümü, Fes 2019
- ALPARSLAN Ali** : Osmanlı Hat Sanatı Tarihi, I. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- CENİVAL P. De**, 'Marrakesh', *Historic Cities of the Islâmîc World*, Boston, 2007.
- CERAN İsmail**, *Fas Tarihi*, Ankara 2012.
- CERAN İsmail**, *Mağrib'de Sâ'diler*, (Doktora tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 1995.
- el-CEZİRİ Abdurrahman b. Muhammed b. İyâd el-Cezirî** (çev. Hasan Ege), *Dört Mezhebin Fıkhi*, İstanbul 1941, c. I.
- DEVERDUN Gaston**, "al-Karaviyyin", *Encyclopaedia of Islâm*, Leiden. 1978, c.4

- DEVERDUN Gaston**, *Inscriptions Arabes de Marrakech*, Rabat 2011.
- DEVERDUN Gaston**, ALLAIN Charles, “ Le Minaret Almoravide De La Mosqueé Ben Youssef A Marrakech, *Hesperis*, Paris 1961, sy. 2, s. 129-133
- DURŞUN Davut**, “Fas; Himaye Dönemi ve Bağımsızlık”, *DİA*, İstanbul 1992, c. XII, s.192-196.
- ÊFÂ Ömer el-MAĞRÂVÎ Muhammed**, *el-Hattu 'l-Mağribî: Târih ve Vâkı ' ve Âfak*, Kazablanka 2013.
- EI-İFRÂNÎ Muhammed Sağır**, *Nüzhetü 'l-Hâdî bi Ahbâri Mülûki 'l-Karne 'l- Hâdî*, Rabat, 2016.
- ELKHAMMAR Abdeltif**, *Mosquées et Oratoires de Meknes (IXe-XVIIIeSiccles): géographie religieuse, architecture et probleme de la qibla*, (Basılmamış Doktora Tezi, Lyon Üniversitesi, 2005)
- GOLVİN Lucien**, *Essai Sur L 'Architecture Religieuse Musulmane*, Paris 1979.
- GOLVİN Lucien**, *Architecture Musulmane: La Madrasa Médiévale*, Fransa 1995.
- HAREKÂT İbrahim**, *el-Mağrib Abre 't-Târih*, Dâru 'l-Beydâ 1984.
- HAREKÂT İbrahim**, “Fas; Tarih”, *DİA*, İstanbul,1992, c.12, s. 200-2002.
- İBN BATTUTA Ebu Abdullah Muhammed et-Tancî**, *Rihletu İbn Battuta*, (Thk. Abdülhadi et-Tazî), Rabat 1997.
- İBN BATTUTA Ebu Abdullah Muhammed et-Tancî**, *İbn Battûta Seyahatnamesi* (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, c. II.
- İBN-İ HALDUN Ebu Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed** :*Mukaddime*, c.II, çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Nr. 482, İstanbul 1988.
- İBN EBÎ ZER Ebu 'l – Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed el-Fâsî**, *el-Enîsü 'l – Mutrib bi-Ravdi 'l- Kırtas fi Ahbâri Müluki 'l-Mağrib ve Tarîh-i Medînet-i Fâs*, Rabat1972.
- KHATIBI Abdelkebir SIJILMASSI Mohammed**, *The Splendour of Islâmic Calligraphy*, Londra 1995.
- LAKHDAR Kamal**, “Ebb and Flow, Shine and Eclipse”, *Andalusian Morocco: A Discovery in Living Art*, Madrid 2002.
- LAMZAH Assia**, *The Impact of the French Protectorate on Cultural Heritage. Management in Morocco: The Case of Marrakesh*, (Doktora Tezi), Illinois Üniversitesi, 2008.
- MAKDİSİ George**, *Ortaçağda Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (Trc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), İstanbul 2012.
- MARÇAİS Georges**, *Manuel d'Art Musulman: L'Architecture Tunisie, Algerie, Maroc, Espagne, Sicile*, Paris 1927.

- MASLOW Boris**, *Les Mosqueés de Fés et du Nord du Maroc*, Paris 1937.
- MATAR Nabil**, *An Arab Ambassador in the Mediterranean World: The Travels of Muhammed b. Uthman al-Miknasi*, New York 2015.
- el-MENÛNÎ Muhammed**, *Varakât an Hadâirati'l-Merîniyyîn*, Darü'l-beyda, 1996.
- MURRAKUŞÎ Ali b. Ömer**, *Kitâbu'l İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, Frankfurt, 1997. (İslâmic Geography, ed. Fuat Sezgin, İskenderiye 1958 tıpkıbasımı)
- MOHAMED Abdülhafid Hibta el-Hasenî**, *el-Hattu'l-Arabî fî Bilâdi'l-Mağrib*, Sharika 2021.
- O'MEARA Simon**, *Mekân ve Müslüman Şehir Hayatı: Fes Labirentinin Sınırlarında*, (Çev. Hatice Orman Topçu), İstanbul 2014.
- O'MEARA Simon**, *An Architectural Investigation of Marinid and Wattasid Fes Medina (674-961/1276-1554), in Terms of Gender, Legend and Law*, (Doktora Tezi, Leeds Üniversitesi), 2004.
- ÖZDEMİR Mehmet**, "Mülûkü't-Tevâif", *DİA*, İstanbul 2006, c. XXXI, 553-556.
- ÖZDEMİR Mehmet**, "Yûsuf b. Tâşfin", *DİA*, İstanbul 2013, c. XXXIV, s.30-32.
- PETERSAN Andrew**, *Dictionary of Islâmic Architecture*, London 1996
- SALMON Xavier**, *Marrakech Splendeurs Saadiens 1550-1650*, Paris 2016.
- SERİN Muhittin**, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat Nr. 68, İstanbul, 1999.
- SÜMEYRA Ocak**, *Fas'ta İslâm Mimarîsi:Kuruluşundan Sâ'dîler'in Sonuna Kadar* (Yayımlanmamış doktora tezi) Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- TAMDOĞAN GÖZÜTOK, Zehra**, *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel Ve İktisadî Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi) M.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul 2014.
- TEMEKRÛTÎ Ali b. Muhammed**, *Nefhatu'l-Miskiyye fi'-Sefâratî't- Türkiye*, Beyrut, 2007.
- TERRASSE Charles**, *Médersas du Maroc*, Paris, 1927.
- TERRASSE Henri, HAINAUT Jean**, *Les Arts Decoratifs Au Maroc*, Casablanca 1988.
- TERRASSE Henri**, *L'Art Hispano-Mauresque*, Paris 1934.
- TERRASSE Henri**, *La Grande Mosquée de Taza*, Paris, t.y.
- TERRASSE Henri**, "La Mosquée de Bou Jeloud a Fés", *Al-Andalus*, sy. 29,1964, s. 355-363.
- VALETON Paul**, *Le Maristan De Salé, Rabat 1922*.
- el-VEZZAN Hasan b. Muhammed el-Fâsî**, *Vasfu İfrikîya*, Beyrut, 1983.

YANN ARTHUS BERTRAND, *Jhonathan Bloom'den tekrar basıldı, The Minbar from the Koutubiye Mosque* (New York, Metropolitan Museum of Art 1998)

ZEKKÂR Süheyl, **ZİMÂME Abdulkadir** (Thk), *el-Hulelü'l-Mevşiyye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrakuşiyye*, Dârulbeyda 1979.

ZUHAYLÎ Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. III.

ZENGİN Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

Online Kaynaklar

ABDULRASHID Hezreen, “Fatima Al-Fihri- Founder of the Oldest University in the World” (online makale, theurbanmuslimwomen.wordpress.com, son erişim tarihi: 21.05.2024)

ALİ Abdullah b. Hamid, “The Qarawiyyin University and Its Role in History” (online makale, www.lamppostproductions.com, son erişim tarihi: 07.05.2024)

www.aa.com.tr (son erişim tarihi: 04.05.2024)

www.alksar.com (son erişim tarihi: 01.06.2024)

www.archnet.com (son erişim tarihi: 10.08.2024)

www.casa24.ma (son erişim tarihi: 13.05.2024)

www.britannica.com (son erişim tarihi: 29.05.2024)

www.expedia.com (son erişim tarihi: 04.05.2024)

www.flickr.com (son erişim tarihi: 01.06.2024)

www.islâmansiklopedisi.org.tr (son erişim tarihi: 10.05.2024)

www.kalemguzeli.org (son erişim tarihi: 02.06.2024)

www.marefa.org (son erişim tarihi: 15.05.2024)

www.Sotheby's.com (son erişim tarihi: 12.05.2024)

www.vivre-marrakech.com (son erişim tarihi: 21.05.2024)

www.wikiwand.com (son erişim tarihi: 13.05.2024)

www.wikimedia.com (son erişim tarihi: 29.05.2024)

DİZİN

A

Avize, 56, 57, 58, 59, 60, 92, 136

Avlu, 35, 38, 47, 51, 60, 66, 67, 70, 71, 75, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 110, 111, 115, 117, 118, 121, 123, 124, 125, 136, 138, 141, 142, 144, 145, 149, 151

Ayet, 35, 43, 47, 54, 56, 57, 61, 62, 78, 83, 87, 90, 97, 102, 104, 105ü 122, 124, 132, 133, 134, 136, 138, 139

C

Cami, 16, 23, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 92, 127, 136, 137, 138, 139, 142, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 153

E

Ebü İnan, 50, 75, 105, 109, 120, 121, 125, 126

Ebu'l Hasan, 66, 67,68,69, 81,126, 130, 134, 135, 149, 150

F

Fas, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 60, 65, 80, 87, 95, 99, 126, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 149, 151, 152, 153, 154

Fes, 15, 16, 21, 26, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 50, 60, 67, 75, 76, 77, 80, 81, 92, 93, 95, 105, 108, 109, 110, 11, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 149

İ

İdrîsiler, 16, 22, 25, 26, 29, 30

İstif, 83, 90, 120

K

Kitâbe, 35, 42, 47, 49, 50, 51, 52, 57, 61, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 77, 88, 90, 93, 94, 96, 105, 112, 120, 126, 128, 132, 136

Kûfî, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 54, 56, 57, 67, 73, 74, 77, 78, 80, 83, 84, 86, 87, 96, 97, 98, 99, 100, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 126, 128, 130, 132, 136, 138, 139, 150, 151, 153

Küllîye, 126, 127, 129, 130, 131, 134

M

Mağrib, 16, 18, 30, 33, 40, 41, 52, 80, 148, 154

Marakeş, 16, 22, 29, 32, 34, 36, 38, 47, 80, 142, 143, 146,

Mebisût, 42, 44, 46

Medeniyet, 4, 6, 23

Medrese, 17, 28, 29, 36, 37, 47, 50, 67, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153

Merînî, 16, 17, 22, 24, 25, 28, 31, 36, 45, 47, 50, 51, 56, 57, 60, 61, 66, 67, 68, 70, 73, 77, 80, 81, 83, 92, 96, 105, 109, 112, 125, 126, 127, 132, 134, 135, 136, 140, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 151, 153

Mescid, 35, 47, 48, 81, 92, 97, 98, 99

Mihrap, 33, 34, 41, 49, 51, 53, 55, 61, 62, 63, 65, 75, 115, 136, 138, 139, 142, 145, 150, 151, 153

Minare, 31, 33, 34, 35, 47, 49, 60, 67, 69, 70, 73, 74, 75, 110, 127, 138, 139, 142, 144, 152

Murâbitlar, 15, 16, 20, 22, 23, 25, 30, 31,32, 33, 40, 42, 49, 145, 151

Muvahhidler, 16, 20, 23, 25, 26, 30, 33, 35, 41, 44, 48, 50, 51, 60, 128, 145, 151

S

Sâ'dîler, 16, 21, 23, 26, 27, 34, 36, 37,38, 80, 81, 148, 151

Sülüs, 44, 48, 51, 52, 54, 56, 57, 63, 66, 67, 71, 77, 78, 79, 80, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 102, 104, 112, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 133, 135, 147, 150, 151

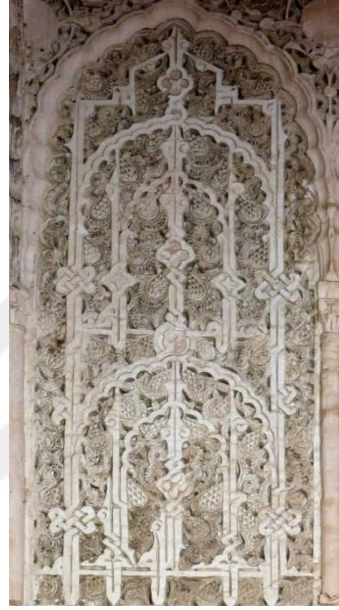
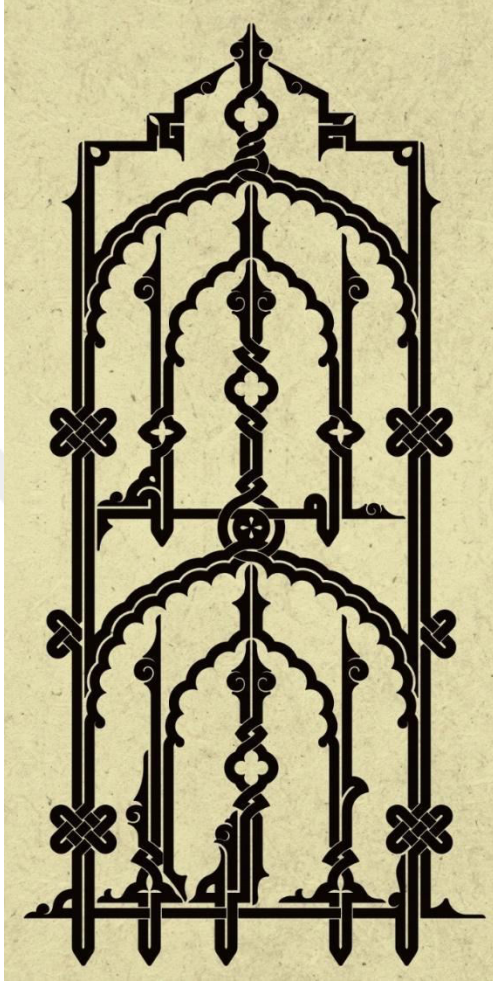
T

Türbe, 30, 37, 127, 131, 132, 134, 135

U

Ulu Camii, 32, 34, 36, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 136, 149, 151

Eserler

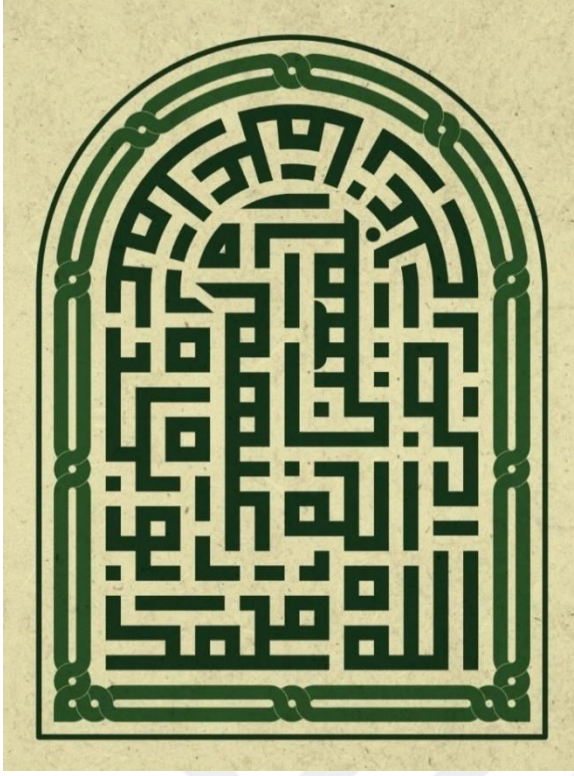
Hattat : Badr Essaihi

Konu : Fes Ebû İnanıye medresesinden Mağribî Kûfî hat ile '*Lâ ilâhe illa' llâhül-Melik*' ibârenin birebir çizimi

Hat Türü : Mağribî Kûfî

Teknik : Dijital çizim

Ölçü : 70 x 35 cm

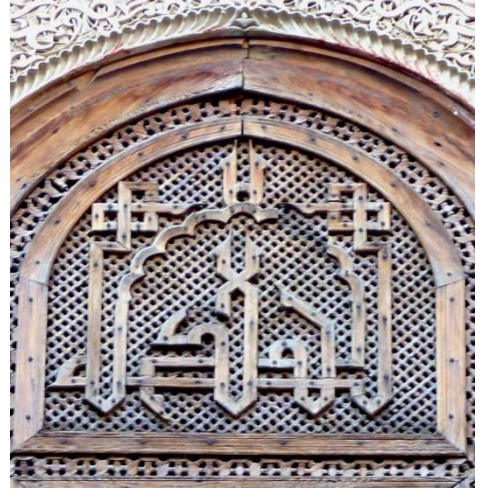
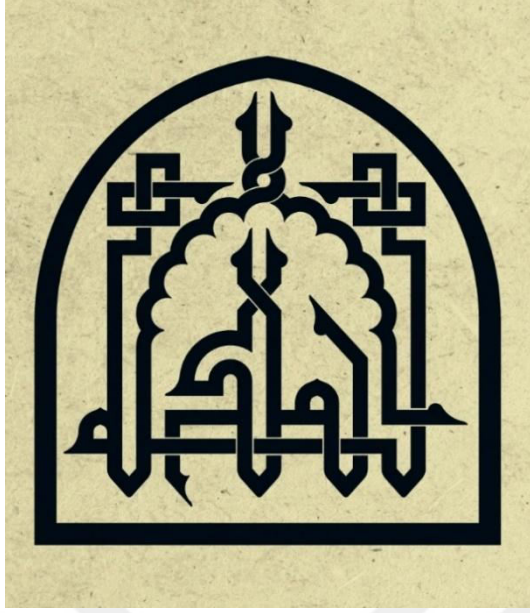
Hattat : Badr Essaihi

Konu : Şerabliyyîn Camii minaresindeki Kûfî ile Lafza-i celâl, Hz Peygember (sav) ve çihar yâr-ı güzîn isimlerinin birebir çizimi

Hat Türü : Makılî

Teknik : Dijital çizim

Ölçü : 57 x 45 cm

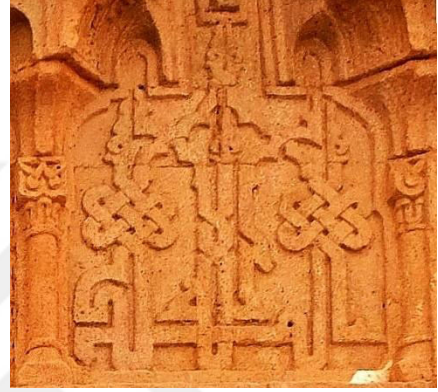
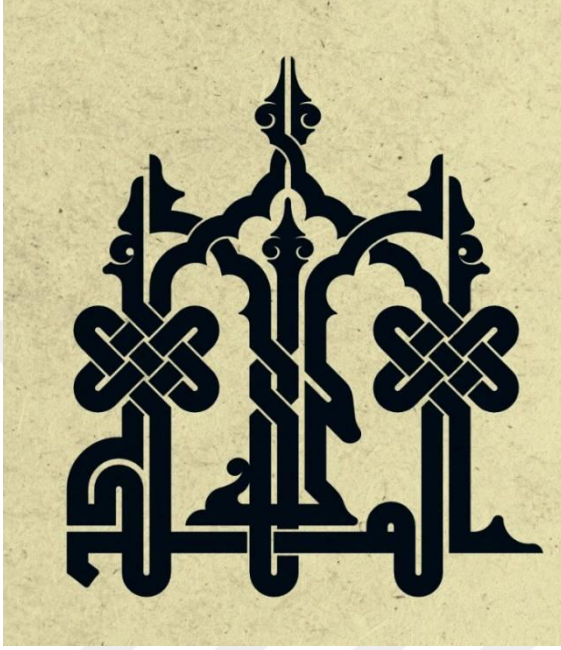
Hattat : Badr Essaihi

Konu : Attarîn Medresesinden " الملك لله - *el-Mülkü lillâh* " ifadesinin restore edilmeden önceki hâlinin çizimi. (Bkz. R. 73)

Hat Türü : Mağribî Kûfî

Teknik : Dijital çizim

Ölçü : 37 x 41 cm

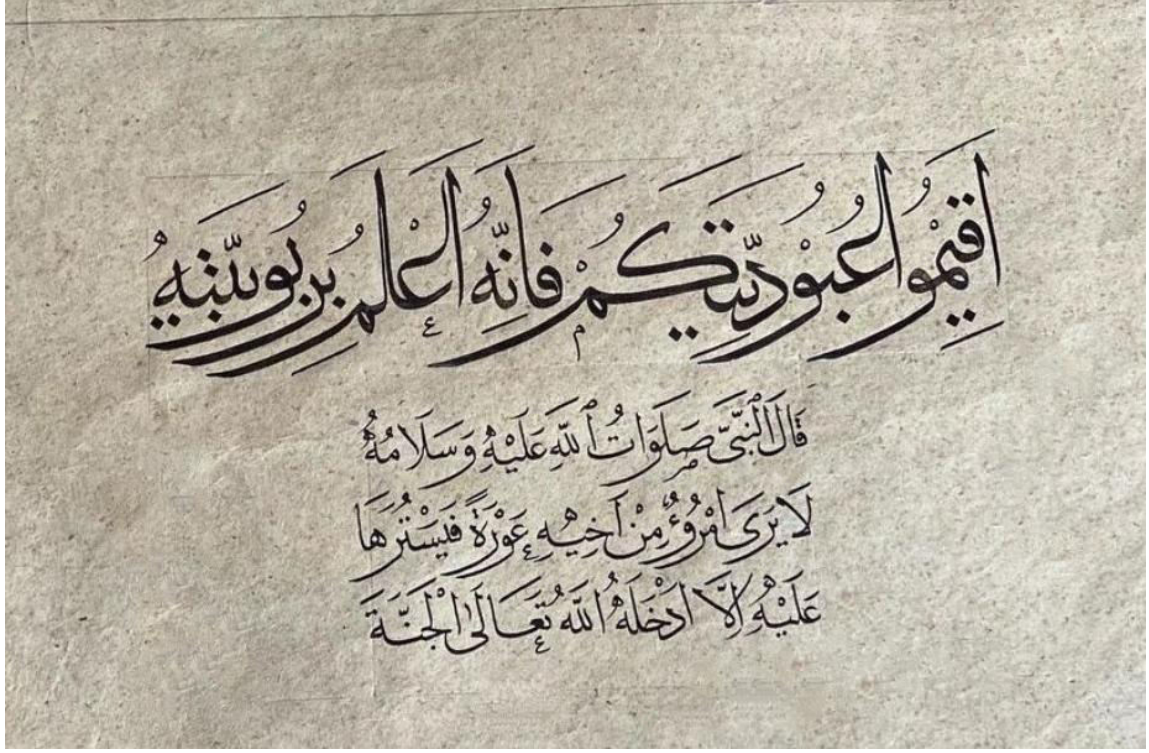
Hattat : Badr Essaihi

Konu : Lalla ez-Zhar Camii'nin taş girişinde Mağribî kûfî hat ile "*el-Mülkü lillâh* " birebir çizimi

Hat Türü : Mağribî Kûfî

Teknik : Dijital çizim

Ölçü : 40 x 35 cm

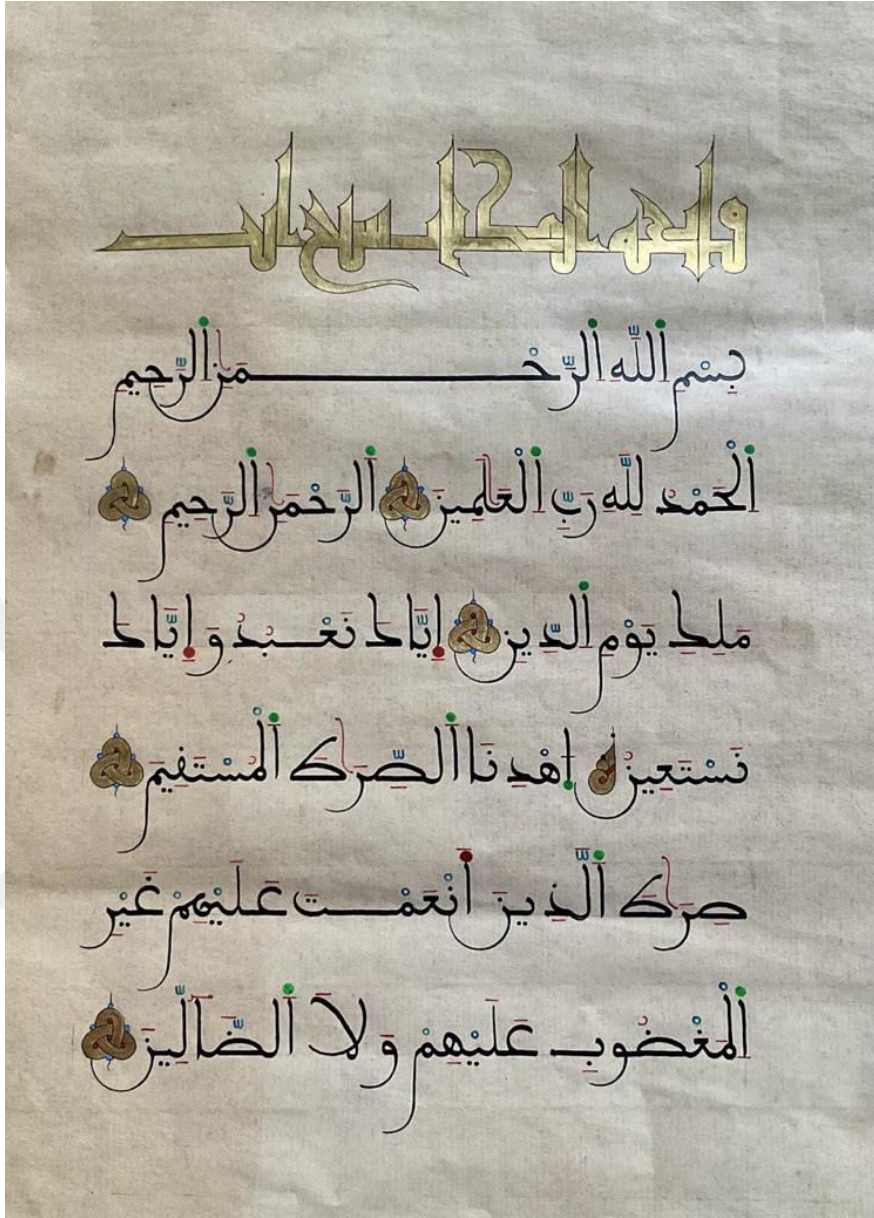
Hattat : Badr Essaihi

Konu : Hadis-i şerif "Kim bir müslümanın aybını örterse Allah onu cennete koyar"

Hat Türü : Muhakkak ve Reyhânî

Teknik : İs mürekkebi ve aharlı kağıt

Ölçü : 25 x 15 cm

Hattat : Badr Essaihi

Konu : Fâtiha suresi

Hat Türü : Mağribî Mabsût

Teknik : İs mürekkebi, Altın ve aharlı kağıt

Ölçü : 28 x 20 cm

Tezhîb : Rana Avşar

Hattat : Badr Essaihi

Konu : Hadis-i şerif (Namaz dinin direğidir ve Her iyilik bir sadakattır)

Hat Türü : Mağribî Mabsût

Teknik : İs mürekkebi, Altın, guaj boya ve aharlı kağıt

Ölçü : 27 x 19 cm

Tezhib : Ayşe Sayın